Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով

ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

11059

891.99
O-45

ԹՈՐՈՍ ԼԵԻՈՆԻ

ԱՐԱՄԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
Կ. ՊՕԼԻՍ
13. Զագմագնբլար, Ցակոբեան խան 13.

2003

ԹՈՐՈՍ ԼԵԻՈՆԻ

391.
Ծ-45

ԳՐԵԱՑ

ԾԵՐԵՆՑ

Կ. ՊՕԼԻՍ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐԱՄԵԱՆ
—
1877

2669

6232
39

ԹՈՐՈՍ ԼԵԻՈՆԻ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՕԼԻՍ 1145 ԻՆ

Բոլորովին տարբեր քաղաք մ'էր 1142 Քրիստոսի թուականին Կոստանդնուպոլիս քաղաքը, որ այսօր Ստանպոլ կ'անուանի. ամեն պատմիչք եւ ճանապարհորդք սքանչանալով կը պատմեն անոր հրաշալիքը՝ որ թէ Եւրոպիոյ ժողովրդոց եւ թէ Ասիոյ Արաբացւոց զարմանքը կը շարժէր։ Հիմկու Նուրի Օսմանիէին տեղը՝ համբաւաւոր հռովմէական Ֆորում ըսուած կրկէսն էր, ընդարձակ ճուտեւ տարածութեամբ, վառաւոր կամարակապ դահլիճներէ եւ արձաններէ շրջապատեալ, եւ մոից համար երկու յաղթական կամարք կը յաջորդէին, 120 ոտք վերամբարձ տօրիկեան սիւն մը Փիդիասի ձեռագործ պղնձէ Ապոլոնի արձան մը կը կրէր, որու գլուխը արեւու ճառագայթներ կը ցոլային՝ դաւաղան եւ դունտ ի ձեռին։ Պուքօլէօնեան արքունիքը որ հազար տարի կայսերաց բնակարանն եղաւ, իր վառաւորութեամբ՝ ընդարձակութեամբ եւ ամրակառոյց հաստատութեամբ՝ գեր ի վերոյ էր քան զԿապիտոլէոն, քան զՊերկամայի արքունիքը, Ադրիանոսի Կիզիքի տաճարը, Եգիպտական բուրգերը եւ

փարոսը, երեք գմբեթք անոր գլուխը կը պսակէին եւ պղնձէ ոսկեզօծ երդիքը իտալացի մարմար սիւներ կը վերցնէին. իր ոհագին պարտէզները աստիճանաբար Պրոպոնդիսի ծովեզրը կ'իջնէին, հինգ եկեղեցի իր մէջ կը պարփակէր. փռիւգացի կճեայ սիւներով կամարակապ եւ ամբաւ սենեակներն ու սրահները մոզայիքներով՝ արձաններով՝ պատկերներով որ տեսնողաց զարմանք կը պատճառէին։ Արեւելեան պերճանք եւ արեւմտեան ճաշակ միացեր էին զարդարելու համար աս քաղաքը, օտարականը ապուշ կը մնար երբ ամեն անկեան գլուխ՝ հոս ոսկեղէն դուռ, հոն մարմարիոնէ մարդկանց եւ կենդանեաց արձաններ, անդին պղնձէ փիղեր կը տեսնէր։ Եւ զարմանալ ժամանակ բնութեան գեղեցկութեան չափ չի կար. այդ գեղեցիկ ծովը ցամաք կը շրջապատէր իր հոկայ ծառերով, իր հարուստ բոյսերով, իր համով պտուղներով, իր գեղեցիկ առուակներով, սոխակներու երգերով, եւ Կոստանդնի քաղաքը կանգուն իր բարձր պարիսպներով, որու ամրութիւնն էին երեք հարիւր ութսուն եւ վեց աշտարակք, վեհ կ'երեւար քան զամեն մայրաքաղաք, դիրքով՝ օդով եւ իշխանութեամբ. եւ մոռցընել կուտար Հռոմ, Երուսաղէմ եւ Բաբելոն։

Ժողովուրդը՝ ինչպէս բոլոր մեծ քաղաքներու մէջ՝ ամեն վիճակի մարդիկներով լեցուն, ամեն տեսակ կերպարանքներու եւ հագուստներու զանազանութիւն կ'ընծայէր աչաց. իսկ այն պալատին եւ կրկնոցուն շրջակայքը, իշխանաւորաց գահաւորակները, ասպետաց ձեւերուն խրոխտութիւնը, զինուորաց արհամարհոտ գոռոզութիւնը, հասարակ ժողովրդեան

զբաղման երթեւեկը դիտող աչքերու զբօսանք մ'էր։ Բայց այս ժողովրդեան բարոյական եւ ներքին վիճակը արտաքին տեսքին տարբեր կերպով կը պատասխանէր. մէկ մասը քաղքին աղտոտ, զգիր, մշտնջենաւոր մութի դատապարտեալ, վասն զի հարուստները՝ տուներով կը նեղցնէին ճանապարները, եւ աղքատներուն՝ խաւար եւ աղտեղութիւն կը թողուին։ Նեղ ճանապարներուն մէջ դողերն ու մարդասպանք կը վխտային, եւ ամեն չարագործութիւն կը դիւրանար խաւարին մէջ։ Արդարութիւն չի կար ամենեւին եւ ոչ ամօթ, վասն զի անզգամութիւնը օրէնքներէ չ'էր պատժուեր եւ ոչ ալ հեղինակը կը նշմարուէր։

Այս վիճակին մէջ անշարժ բան մը թէ կար, որ փոփոխութիւն չ'է կրած տարիներէ ի վեր, ծովն էր օճապտոյտ շրջաններով որ Վոսպորէ ի վար նոյնպէս անփոփոխ կը տարածուէր իր փալիլուն եւ գեղեցիկ ալիքներով եւ երկինքը իր անջինջ պայծառութեամբ։ Եւ աս ծովուն վրայ, ինչպէս այսօր, նաւերը նաւակները կը վխտային, նաւաստիներուն աղաղակը՝ խաւժանին շարժմունքն ու ժխորը ամեն բան կը կենդանացնէր, ձայները՝ փոխանակ թրքերէն լինելու՝ յունարէն էր, շարժմունքը աւելի եռանդուն էր եւ ասիական ծանրութեան տիպն քիչ ուներ։

Վեցաթի նաւակ մը իշխանի կղզիներէն կ'իջնէր ան միջոցին, ճղքելով ջուրը ուժգնութեամբ եւ կը մերձենար արքունեաց ծովեզրին որ դէպ ի Պրոպոնտոս կը խոնարհէր։ Պալատական պաշտօնեայ մը՝ նաւուն մէջ ղեկին քով նստած էր, քովը երիտասարդ մը որ գրեթէ չ'էր խօսեր, եւ հազիւ միա-

վանկներով քովը շարունակ խօսող պաշտօնատարին երբեմն կը պատասխանէր. ճերմակ բեհեզեայ նիւթ մը գլուխը փաթաթած, լայն եւ բարակ մոխրագոյն վերարկու մը վրան, ասուէ բանուած բաճկոն մը հագիւ կ'երեւէր, որ իր անդրավարտեաց վրայ կ'իջնէր, ոտքերը կօշիկներ եւ վրան ամենեւին զէնք չի կար. կը նայէր՝ կը լսէր՝ կը տեսնէր, բայց իր սուր եւ խոր ու սեւ աչքերն իր երկայն արտեւանունքներէն ծածկեալ, երբ դիմացինին երեսը կը նայէին այն ժամանակ միայն պարզութեան եւ միամտութեան քող մը կ'առնուին. եւ իր միտքը բոլորովին հեռու էր։

Կարելի չէր սուր աչքի մը իր կորովի ձեւը չի նկատել, թէպէտ ինք թոյլ եւ անհոգ կերպ մը առնուլ կը ձեւանար. եւ աչքերը որ մարած էին ընդհանրապէս յանկարծ ի մռայլութեան փայլակներ կ'արձակէին, իր դեռաբոյս ընչացքն եւ գանգուր մօրուքը մասամբ իր ծնօտը կը ծածկէին, մազերը գլուխը կը պսակէին. եւ այդ զօրաւոր ու ջղուտ կազմուածքը հագիւ քսան քսաներկու տարու զինք կարծել կուտար տեսողաց. միայն երկու յօնից մէջ խորհրդաւորութեան ուղիղ գիծը կրնար մատնել թէ այս պարզութեան տակ խորին խորհուրդներ կը ծածկուէին։

Նաւակը ծովեզրը գտաւ եւ պաշտօնատարին զինուորներն ու ծառայները դուրս թափեցան օգնելու իրենց տիրոջը որ իշխանական ծանրութեամբ քայլերն կ'առնուր. իսկ մեր երիտասարդը առանց բերանը բանալու, տարեց՝ գրեթէ յիսնամեայ՝ մարդու մը ձեռք տուաւ եւ ելաւ, եւ իբրու թէ աչքերը դոց՝ կը հետեւէր պաշտօնատարին, որ երբեմն ետին

դառնալով իրեն աչք մը ձգելով պարտէզներու՝ ծաղիկներու՝ արուեստական վտակներու՝ կամուրջներու եւ արձաններու մէջէն կը շարունակէր իր ճանբան մինչեւ հասան փառաւոր դրան մը առջեւ, ուր չքեղազարդ սպասաւորաց եւ թիկնապահաց խումբ մը կ'իմացնէր ինքնակալին ներկայութիւնը. հոն պաշտօնատարը առաջ անցնելով՝ նուաստ խոնարհութեամբ ողջունելով գոռոզ երիտասարդ մը, որ անձնապահպետի պաշտօնը ունել կ'երեւար, անոր ցոյց տուաւ պատանին եւ կամաց ձայնով մը «Ահա ապստամբ Հայուն որդին զոր ըստ բարձր հրամանի բերի» ըսաւ։ Երիտասարդ անձնապահպետը, որ կոմսի տիտղոսն ունէր, ամենայն ամբարհաւաճութեամբ «Սպասեցէք» պատասխանեց եւ գլուխը անդին դարձուց։ Իսկ Ապստամբին որդին բառի մը՝ շարժմունքի մը՝ վատութեան մը՝ ամբարտաւանութեան մը եւ ոչ փոքրիկ մասնիկը կորսնցուց, իր ծածկեալ աչքերը ամեն բան կը տեսնէին եւ իր անտարբերութիւնը ամեն բան կը լսէր։ Եւ որ զարմանալին է, այդ ամբարհաւաճ արհամարհանաց, այդ երիտասարդին յունական տիտղոսին ներքեւ Հայ մը նշմարելով նաեւ՝ անդրդուելի կերպարանքը հաստատ պահեց։ Վասնզի սրտին անթափանց խորերուն մէջ իւր արհամարհանքը կայսերական պալատին գմբեթներէն ալ աւելի բարձր էին. վասն զի արդէն որոշած էր իր նշանավճիռը՝ — Համբերութիւն անխռով —։ Ուստի նոյնպէս մարած աչքերու քօղով կը դիտէր այդ թիկնապահաց զինուորական խումբը՝ որ 3500 հոգի էին ի Հայոց մեծաւ մասամբ կազմեալ՝ ոսկի եւ արծաթի զէնքերով պեր-

ճացեալ։ Ամեն վայրկեան շարունակ կը հասնէին երեւելիք, յարգապատիւ, ամենապայծառք եւ ամենակատարեալք, նաեւ ամենազնուականք՝ անդամք կայսերական ընտանեաց։ Իսկ ծերակուտական ծերոց, հիւպատոսներու, ներքինապետներու, պատրիկներու, սենատոսներու, զօրավարներու, կիւրապալատներու, դանձապետներու, մետրոպոլիտներու եւ ուրիշ բարձրաստիճան կղերականաց եւ իշխանազուն տիկնանց եւ օրիորդաց անբաւ շարժումնքը, անոնց ճոխ պերճանքն ուր ոսկեթել կերպասներ՝ ծիրանիներ՝ ակունք եւ մարգրիտք աչքերը կը շլացնէին՝ անկարագրելի էր, ինչպէս իւրաքանչիւրին իրարու հանդիպած վայրկենին սիրոյ՝ բարեկամութեան՝ քաղաքավարութեան ցոյցերը որ Աստուած միայն գիտէր թէ ինչչափ ատելութիւն, ինչչափ նախանձ, ինչչափ հեռ կը ծածկէին ըստ մեծի մասին։ Եւ Սպասաւորին ուղիղ այս ամենը կը գիտէր՝ եւ կը խորհրդածէր իր միամիտ կերպարանաց տակ, մինչ մեծ շարժումնք մը բոլոր պալատականքը կը դղրդէր իմացնելով թէ կայսերական ներքին սենեակները բացուեցան։ Նոյն վայրկենին զինուորական հագուստներու պարզութեամբ մարդ մը կորովի եւ քաջակառոյց կազմուածքով, գիտող աչք մը յանկարծ նետեց մեր պատանւոյն, եւ դէպ՝ իրեն ուղղելով քալուածքը՝ հեգնող ամբարտաւանութեամբ վերէն վար զննելով՝ «Կ'երդնում, ըսաւ, որ ապրստամբ Լեւոնին տղան ես դու.» եւ առանց պատասխանին սպասելու, «Հայրդ նախ երբեմն Կիլիկիա ճանչցայ, եղբայրդ հոս ճանչցայ,» եւ քանի մը ներկայից դառնալով արհամարհանօք մը աւելցուց.

«Ահա ծներն ալ իրենց վիճակը ունին։» Եւ իր երկայն սուրին շառաչիւնովը հեռացաւ, եւ ամեն սեթեւեթեալ պալատականք խորշելով ճանրայ կուտային իրեն մինչեւ անհետացաւ։

Ծերը որ իր երիտասարդ տիրոջ քով կեցեր յարգանօք եւ արձանի պէս մինչեւ նոյն վայրկեան կենաց նշան ամենեւին չէր տուած, աս վերջի նախատանաց ձայնէն յանկարծ ցնցուելով մը անոր աչքերը դարձուց, որ անշարժ իրր անդգայ՝ հանդարտ ձայնով մը «ինչ է, Բարկէն» հարցուց։

— Լսեցիր, տէր, աս մարդուն հայհոյութիւնը։

— Լսեցի։

— Գիտես թէ ով է այդ անզգամը։

— Գիտեմ, Անդրոնիկոսն է։

— Ո՜հ, թէ որ ինձի թողուիր . . .

— Գիտեմ ինչ պիտի զրուցես, գիտեմ թէ ինչ կ'ընէիր, բայց քեզի զրուցեր եմ թէ ես եւ ինձի հետ գտնուողները ոչ կիրք, ոչ բարկութիւն, ոչ զրուութիւն, ոչ ցոյց, ոչ խելք եւ ոչ զգայութիւն պիտի ունենան. ուրեմն պէտք է իմ օրինակիս հետեւիս եւ դու՝ մինչեւ որ ժամանակը գայ։ Համբերել եւ լռել, այս է մեր օրէնքը։

Եւ այս խօսքերը այնպիսի ցուրտ արեամբ եւ անհոգութեամբ եւ կամաց ձայնով զրուցուեցան, եւ Բարկէն վայրկենին այնպիսի անհոգ ձեւ մը առաւ, որ ոչ ոք կրցաւ նշմարել թէ աս խօսքերը ապագային վրէժխնդրութեան օրէնքը կը պարունակէին։

Եւ ահա արքունի սենեկապետ մը մօտենալով այս մեր խումբին, «Հայ Լեւոնի որդին Թորոս ով է»

հարցուց՝ Երիտասարդը իբր քունէ արթնցած «ես եմ» պատասխանեց։ «Եկ ուրեմն, կայսրը քեզ կ'ուզէ» ըսաւ։ Երբ գահոյից սենեկին առջեւն հասան, պահապանք ըստ սովորութեան Թորոսի վրայ վընտռեցին որ զէնք չի գանուի. արարողապետը իրեն խմացուց թէ ինչ էր երկրպագութեան եւ շարժման ձեւը, եւ իբրեւ թէ կասկածելով լսողին խմացակցութեան վրայ՝ կրկնեց ու նելս մոռաց։

Սրծաթէ պատուանդաններով ոսկեղէն գահոյից վրայ նստած էր Մանուէլ Կոմնենոս կայսրը, զոր մեր պատմիչք Կիւ Մանուէլ կ'անուանեն, Կոստանդին Պէրպէրուժէնին որդին էր՝ որ զՀեւոն գերի տարեր էր։ Ցաղթանդամ եւ կորովի երիտասարդ մ'էր, պսակն ի գլուխ, գաւազան ի ձեռին՝ շրջապատեալ ինչ որ բնութիւնը եւ մարդկային արհեստներն սքանչելիք կրցեր են ստեղծել, չորս կողմը պարառեալ, մեծամեծաց եւ տիկնանց. «Վեր կաց, որդիդ Լեւոնի, ըսաւ կայսրը, արեւ եւ տպատութիւն կը շնորհեմ քեզ, տուն եւ ռոճիկ եւ ամեն պիտոյքդ գանձէն պիտի հոգացուին. Ջանա արժանի լինիլ բարութեանցս եւ երախտագիտութիւնն լինի քու առաքինութիւնդ։» Եւ դառնալով կղերականաց բազմաթիւ խումբին ուր բարձր ասիճանի Պատրիարքք, Մետրոպոլիտք եւ Եպիսկոպոսք ծանր եւ պատկառելի շարուած էին, «Իմիկրօնական դիտաւորութիւնքս ալ, սուրբ հարք, ետքը ձեզի կ'խմացնեմ եւ կը փափաքիմ որ այս ազնուական երիտասարդին հոգեկան դաստիարակութեան ալ խնամք չի մոռնաք։» Խորին խոնարհութեամբ սուրբ հարք պատասխանեցին, իրենց սայրատար աչքերը Հայ երիտասարդին վրայ նետելով։

Կայսերական ընդունելութիւնը վերջացաւ եւ Թորոս դուրս ելաւ գահոյից սենեկէն եւ հազիւ թէ քանի մը քայլ հեռացաւ, փոքրահասակ մարդ մը, որ իր անձին մեծութիւն տալու համար՝ կրցածին չափ կանգուն վիզը կ'երկնցնէր, զուարթ երեսով մը իրեն մօտենալով «Կայսրը ինձի հրամայեց ձեր անձին պիտոյքը խնամօք հոգալ, ուստի հրամայէ որ երթանք միատեղ ձեր բնակարանը ձեզի ցոյց տալու։» Թորոս անխօս սկսաւ հետեւիլ մարդուն։

Հազիւ թէ քանի մը քայլ հեռացեր էր պալատին մեծ դրան, եւ ահա պարզ հագուած մարդ մը մօտեցաւ մեր կարճահասակ կոկոզավիզ պաշտօնատարին եւ կամաց ձայնով մը սկսաւ խօսիլ, եւ քիչ մ'առաջ անցնելով մեր կարճուկը կանգ առաւ, եւ բարձրկեկ ձայնով բայց խոնարհաբար «Խնդրեմ, ըսաւ, իր բարձր վիզը վար առնելով, խնդրեմ քիչ մը սա սենեակը մնանք որպէս զի լաւ խմանամ թէ ինչ է ձեր յանձնարարութիւնը։» Երբ սենեակը մտան մեր չորս անձինքը, Թորոսին նոտարան մը հրամցնելով, որուն մօտ արձանի պէս կանգնեցաւ Բաբկէն, իրենք բաւական հեռացան, ան ատեն պաշտօնատարը ըսաւ շիտի ձայնով մը,

— Ջ'եմ կրնար հասկնալ թէ իմ պաշտօնս ինչ պիտի լինի ան ատեն։

— Ձեր պաշտօնը պարզ ձեւ մը պիտի ունենայ եւ շատ հանգիստ. ինչ ռոճիկ՝ ինչ ծախք որ պիտի ընէք կամ պիտի համարուիք ընելու թէ տան վարձու՝ թէ սննդեան՝ թէ զգեստի՝ թէ ծառայի եւ վերջապէս ամեն բանի համար պարզարար ծոցերնիդ դնելու նեղութիւնը պիտի քաշէք։ Ահա այս-

չափ, եւ սա ալ կարծեմ շատ ծանր եւ անտանելի բեռ մը չի կրնար համարուիլ ոեւ իցէ մարդու համար։

— Իսկ իմ պաշտօնս ինչ պիտի ըլլայ։

— Կ'երեւայ որ չի կրցայ խմացնել, թէպէտ շատ որոշ զրուցել կարծեցի։ Փոխանակ այս աշխուժական երիտասարդին խնամոց հոգը ունենալու՝ ծախքերն ընելու՝ վերջապէս իր մատակարարը լինելու, ամենեւին բան մը պիտի չընէք. երբ կայսերական թոշակներն կ'ելլեն, կ'առնէք ծոցերնիդ կը դնէք, ուղղութիւն կ'ընէք, եկեղեցեաց կուտաք, ինչ կ'ուզէք կ'ընէք։

— Այդ խմացայ, բայց ես ինչ պիտի լինիմ։

— Տէր էք լինիլ ինչ որ կամիք լինել, ինչով որ կ'ուզէք զբաղիլ։

— Ինչ զրուցեմ թէ որ հարցնեն այս երիտասարդին համար։

— Ես ձեզ կ'ապահովեմ որ մէկը բան մը պիտի չի հարցնէ, եւ դուք ալ աղատ կ'ըլլաք չ'պատասխանելու։

— Բայց թէ որ եաբը խնդիր ըլլայ . . .

— Իմ, այսինքն ինձի յանձնուցաց կողմանէ, եւ սա Հայ երիտասարդին կողմանէ ամենեւին խնդիր մը չի կրնար ծագիլ, միայն քեզի կը մնայ խոհեմութեամբ վարուիլ քու հաշիւներուդ մէջ եւ չափազանցութեամբ բան ամենեւին չ'ընել, որպէս զի վերջը խոյզ խնդիր լինելով թէ դու քու վաստակդ չի կրանցնես եւ թէ՝ . . . վերջապէս դու չի ՁԱՍՈՒԽ։

— Հիմա հասկցայ, ըսաւ մեր բարեկամը խորին յարգանօք եւ զուարթութեամբ, շատ շնորհակալ եմ որ ինձի այսպէս տիրութիւն մը կ'ընէք եւ իմ շահերուս այսպէս կը պատասխանէք, սա ձեր բա-

բեկամութեան չ'եմ գիտեր թէ ինչ տեսակ շնորհակալութիւն ընեմ։

— Մի միայն մէկ կերպով, այսինքն լուռ եւ անշշունչ մնալով, ամենեւին եղածին վրայ ուրիշներու հետ չի խօսելով եւ թէ որ կը ներէք ըսել՝ չի շաղակրատելով. վասն զի ան ատեն կ'իմացուի եւ գանձը ձեզի բան մը չի վճարէր։

— Իրաւունք ունիք. ուրեմն ես երթամ քանի որ իմ պաշտօնս յայտնի եղաւ։

— Այո, բայց միայն սա գոնէն գոնէ մէկտեղ դուրս ելնենք։

— Շատ լաւ, սիրով, ըսաւ մարդը, եւ քանի մը քայլ առաւ դէպ ի դուռը, յանկարծ իրրեւ ի քունէ արթննալով եւ խելարբելով դարձաւ իր բարի խրատուին «Բայց դուք ինչ շահ ունիք, ըսաւ, այս գործս այսպէս լինելուն որ ինձ այսչափ բարութիւն կ'ուզէք ընել, այդ կ'ուզեմ իմանալ։

— Թէ որ դուք այսչափ շատ հետաքրքրութիւն ընել կ'ուզէք, եւ ինձի այնպէս բաներ կը հարցնէք որոց պատասխանը չեմ գիտեր, ինձի ուրիշ բան չի մնար այլ միայն քաղել երթալ, վասն զի ինչպէս դուք բարձր հրամանաց հնազանդելու պարտաւոր էք, նոյնպէս եւ ես եւ թերեւս աւելի։

Ուստի քիչ մը ատեն կանգ առաւ, եւ դարձեալ մոռացելն վերջը արթուն պաշտօնատարը հաշիւ մ'ընելով որ այն մարդուն խօսքին մտիկ ընելն էր իրեն համար շահաւոր, «Գոնէ, ըսաւ, ինձ իմացուցէք որ ձեր պիտի նստին սա անձինքը, որ երբ ինձ տեղեկութիւն մը հարցնեն կարենամ պատասխանել։

— Շատ լաւ ըսաւ խօսակիցը, երթանք մէկտեղ։

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԲՆԱԿԱՐԱ՞Ն ԹԷ ԴԱՐԱՆ

Այսպէս երկու Ցոյն առջեւէն եւ Թորոս ու իր ծառան եւեւնուն անցան արքունի դռնէն որ ի կրկէս կը հանէր, նոյնպէս կրկին յաղթական կամարներէն, եւ վերջապէս մտան բուն քաղաքը, ուր բարձր երկայն պատեր, մեծամեծ դռներով պալատներ, եւ երեւելեաց տուներ կը նշանակէին, որոց երբեմն կը յաջորդէին փոքր եւ ցած փայտաշէն տներ, եւ ուր տեղ տեղ ժողովուրդը կը խռնէր, ինչպէս ամեն մեծ քաղաքներու սովորական է, եւ դարձեալ ամայի փողոցներ, մինչեւ հարան պարզ դրան մը առջեւ որ բարձր քառակուսի պատի մէջտեղ բացուած էր, եւ երբ դուռը զարնուեցաւ շուտ մը բացուեցաւ, սովորական պարտէզ մը տեսնուեցաւ քանի մը մեծամեծ ծառերով եւ խիտ առ խիտ վարդենիներով զարդարուած, պարտէզին վերջին ծայրը բնակութեան տունն էր. կրկնայարկ տուն՝ բոլոր պատուհաններն պարտիզի վրայ կը հայեին երեք կողմէն. իսկ ինչ որ ծառայութեան կը վերաբերէր՝ միայարկ պարտիզին դրան քովի պատերուն տակ շինուած էր։

Դուռը բացողը իր հագուստներէն յայտնի՝ սովորական մաքուր տունի մը ծառայ էր, եւ երբ այս մեր չորս անձինքը ներս կը մտնէին, տարեց կին մը խոհանոցին դռնէն գլուխը դուրս երկնցնելով կը նայէր բնական հետաքրքրութեամբ մը։ Դռնէն ներս

ոտքերին դրածնուն պէս առաջնորդը դարձաւ ըսաւ կարճուկին։

— Բարեկամ, ահա տունը ճանչեցիք կարծեմ, ունիք ուրիշ փափաք մ'ալ։

— Ոչ, այլ . . .

— Ուրեմն մեր կողմնակի դաշնադրութիւնը կատարեալ է, ըսելով այնպիսի ձեւ մ'առաւ որ կ'իմացուցէր դիմացինին թէ երկայն խօսելու ժամանակ չի կար. ուստի նա ալ հասկնալով, բարեւ մը տուաւ եւ դուրս ելաւ, թողլով իր երեք ընկերները այդ տան առանձնութեան չորս պատերուն մէջ, որ տաճկի կանանոցի կամ կուսանաց վանքի մը կը նմանէր եթէ իր փոքրկութիւնը չ'լինէր։ Երբ դուռը գոցուեցաւ, դարձաւ Թորոսին եւ ձեռօք տանը ներքին դուռը ցցնելով՝ «Կ'ուզէք, իշխան, ձեր բնակարանը տեսնել, ըսաւ, եւ ինչ որ պակաս կայ հրամայել ձեր ծառային։» Իսկ նա որ տարիներէ ի վեր բաց 'իր Բարկենէն ուրիշէ մը այսպիսի վարմունք չ'էր տեսած, դարձեալ ամենեւին զարմանք ցոյց չի տալով իր անտարբեր կերպովը առաջ անցաւ. դուռ փոքրիկ սրահ մը, երկու սենեակ երկու կողմը, որոնց մէկը սեղանատուն էր միւսը հիւր ընդունելու սենեակ, իրենց ամեն կարասիքով. սրահին ծայրը սանդուխ մը որ վերի յարկը կը տանէր, ուր նոյնպէս երկու սենեակ կար մին անկողնոյ՝ միւսը աշխատութեան, ուր բաց ի կարեւոր բազմոցներէ եւ կարասիքներէ, կային մաքուր ղէնքեր պատերէն կախուած. անկողնոյ սենեակը ազնուական երիտասարդի մը պէտք եղած ամեն զգեստեղէնք կային, նոյնպէս

ԱԶԳԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

անկողնոյն պարզ եւ ազնիւ հանդերձանքը կ'իմացընէին թէ արթուն կնոջ մը աչք կամ ձեռք անցեր էին հոնկից. փոքրիկ բաղանեաց խուց մը՝ անկողնի սենեկէն դռով մը կը զատուէր։ Երբ այս ամենքը տեսան, առաջնորդը դարձեալ, «Դեռ ինչ բանի որ պէտք ունիք, իշխան, խնդրեմ հրամայէք» ըսաւ։ Իսկ Թորոս առաջին անգամ իր սուր աչքերը ցցնելով դիմացինին, ըսաւ. «Վայրկեան մ'ալ, սա սենեակը դառնանք։» Եւ երկրորդ անգամ դիմացի սենեակը մտնելով՝ չիտակ ձեռքը երկնցուց կորաձեւ ահագին սուսերին որ պատէն վար կախուած էր, վար առաւ՝ կէս մը քաշեց պատենէն՝ զննեց, եւ ճանչնալով իր հօր Լեւոնին սուրը, եւ դարձեալ իր տեղը զետեղելով՝ «Բարեկամ, զրուցեց հատիկ հատիկ բառերուն վրայ կենալով, կը զրուցես անոր որ սա տունը պատրաստեց, եթէ հրեշտակ է՝ իմ սրտիս կէսն իրն է այս վայրկենէս,» եւ կեցաւ։ Մարդը՝ «Երբ հրաման ընէք հոստեղի սպասաւորին՝ պատրաստ եմ միշտ ձեր ծառայութեան» ըսաւ, եւ խոնարհ ձեւով ողջունեց ու գնաց։

Ան ատեն Թորոս դառնալով ծառային, «Բարկէն հայրիկ, ըսաւ, սա տանը դիրքը տեսար, եւ քանի որ մութը չէ կոխած, շուրջ պտոյտ մը ըրէ, դիտէ առանց դիտելու, տես առանց նայելու, նայէ սա տանը կռնակը ինչ տեղի կը պատասխանէ, սա պատը ինչի յեցեալ է, տուն է թէ պարտէզ, տեղեկութիւն մը. մ'ուշանար որ կերակուր ուտենք։»

Երբ Բարկէն գնաց, եւաւ Թորոս անշշունչ քննելու տախտակամած պատերուն շէնքերը, ամենէն փոքրիկ ճեղքը մանր զննութեան նիւթ եղաւ իր

արծուի աչքերուն, եւ վերջապէս անկողնոյ սենեկին մէջ կանգնեցաւ հատուածոյ տախտակի մը առջեւ եւ հեգնական ժպիտ մը ծնաւ իր շրթանց վրայ։ «Ահա իմ վնասածս, կ'ըսէր, դաւաճան տախտակ, դուն բիւզանդացի դուռ մ'ես, բայց ինչ կը ծածկես քու կռնակդ, իրաւ սա անկողինը՝ սա բեհեզեայ վարագոյրները՝ սա զգեստներուն ծալքերը նաեւ կը զրուցեն թէ հրեշտակի մը թեւերը անցեր են անոնց վրայէն, բայց հազար տարի առաջ վկայուած է թէ խաւարի հրեշտակներ կային որ լուսոյ հրեշտակաց կերպարանք կ'առնուին, եւ սա քաղքիս մէջ՝ սա անիծեալ Բաբիլոնին մէջ լուսոյ հրեշտակ, ինչ անկարելի հրաշք է. լաւ, այս ամեն բան աղէկ, բայց հօրս սուրը ներսի սենեակը կախուած, ինչ կը նշանակէ, ով կը նշանակէ. կին մը. բայց այդ սուրը յաղթանակի յիշատակաց դանձատունէն հանուած է, ինչ տեսակ կին կրնայ լինիլ։ Բայց այսօր ինչչափ նոր պատահարք իրարու կը յաջորդեն. բանտէ ազատիլ՝ եղբօրս դաւաճանը տեսնել որ զիս կ'արհամարհէ՝ Կայսրը ու իր ամբարտաւան պատգամը, որ մինչեւ իմ հոգիս հայութենէ հանել կ'ուզէ, ինչպէս իր բոլոր ժողովրդեան հոգին քաղեր իր քահանաներուն հետ բաժներ եւ Աստուծոյ բան մը չէ ձգեր։ Ո՜հ թէ որ այդ Մարդը իր թագին եւ իր ժողովրդոց օգուտը ճանչեր, կամ թէ ես իր տեղը լինիմ։ Ես իմ բանտիս մէջ ինչ որ իմ ազգիս՝ իմ տոհմիս անցեալին վրայ սովրեցայ իմ հօրմէս, ինչ որ աս հին Յունաց եւ արդի Հռոմոց վրայ ուսայ իրենց դրքերէն՝ որ իրենց վանքերուն դրքատանց մէջ փոշոտած եւ որդնոտած էին՝ թէ որ այդ մեծ թագով պսակ-

եալ գլուխը ուսած լինէր՝ անշուշտ այդ յիմար ճառատանքը ինձի չ'էր ըներ. եւ փոխանակ զիս նկունս արհամարհելու՝ իմ ազգս հալածելու՝ արեւելեան Քրիստոնէութեան փաղանգ մը կը կազմէր կեդրոնացնելու համար իր ազգը եւ զմեզ, որպէս զի արեւելքի եւ արեւմուտքի յարձակմանց կարենար դիմանալ, որոնց կամ մէկուն եւ կամ միւսին առջեւ օր մը դիմաթաւալ պիտի կործանի, եւ այս մայրաքաղաքը պիտի դառնայ Անի մը հափափեալ եւ առեւանգեալ։ Բայց ով զիս մոռացեալս, ծովուն անապատի բանտեալս՝ յիշել տուաւ այդ տղայամիտ կայսեր որ ինձ արեւ եւ ազատութիւն կը շնորհեմ. ահ, իմ սեաւ լերան պայծառ արեւ, երբ քու սեւ ժայռերուդ վրայ պիտի կանգնիմ, եւ զԹորոս ան ատեն պիտի տեսնեն իմ ազգս եւ օտարները, չէ թէ տղայ մը որ վերէն վար կը կչռեն, այլ հսկայ մը որու հետ խօսելու համար պէտք է վարէն վեր խօսին. եւ պէտք է այդ Անդրոնիկոս համոզուի թէ կորիւնը առիւծ է. ահ դաւաճաններ, խեղճ երիտասարդ մը երօք առիւծ էր կորիւն առիւծու, իմ եղբայրս, իմ Ռուբէնս, ճիշդ այսօրուան տարիքս ունէր, առիւծի ուժ՝ առիւծի սիրտ ունէր. աչքին լոյսն առիք՝ արեւը խաւարեցուցիք. երեք մտանք բանտ, անոնք հոն հալումաշ մեռան, եւ ես միայնակ կ'ելնեմ, բայց խրատուած անոնց օրինակէն եւ անոնց սխալներէն։ Ո՜վ Աստուած իմ, տուր ինձ մտաց կարողութիւն չի մատնելու զիս մինչեւ որ Ռուբինեան խաչին դրօշակը տնկեմ Տորոսի բարձանց վրայ։ Բայց ահա առջի քայլերս ինձի կը ցցնեն աս խաւարին մէջ, այս անոք անօգնական թշնամի երկրին մէջ բարեկամ

ձեռք մը առ իս կարկառեալ. բայց բարեկամ հազար ձեռքեր միթէ իմ հարազատիս չ'էին կարկառեալ. գեղեցիկ՝ անձնեայ՝ կորովի՝ անվեհեր՝ սիրելու համար՝ բարեկամութեան համար միայն ստեղծուած, ով կրնար ըսել թէ մարդ մը կրնար գտնուիլ որ զինքն ատեր, կանայք բոլոր իրեն սիրահար էին, երիտասարդք բոլոր իր ձեռքը կը փնտռէին, ահ բիւզանդեան սէր, ահ բիւզանդեան բարեկամութիւն. աս քաղքին պարիսպները ինչչափ անիծեալ կիրք կը պատսպարեն. այդ պալատին ոսկեզօծ շողշողուն գմբեթները քանի զազիր ապականութեանց չիրիմներ են։ Իրաւ հօրս սուրը իմ սիրտս շարժեց, բայց միթէ Անդրոնիկոս ինք չի կրնար լինիլ այդ սուրը հոս՝ սա պատէն վար կախել տուողը, որպէս զի զիս ալ եղբօրս համրան ղրկէ եւ ազատի ան վրէժխնդրութենէն թէ որ Ռուբէնի նման եղբայր մը կայ... բայց Սաեփանէ, բայց Մ'ելէհ ինչ եղան, ճայներնին չի կայ. թէ որ անոնք շարժէին, կեանքի նշան տային, զիս բանտէն հանող մը անշուշտ չ'էր գտնուեր.... Կիլիկիա ինչ վիճակի մէջ է, ով ինձի տեղեկութիւն մը պիտի կարենայ տալ..... ես,... այո՛ ես. պէտք է անձամբ երթամ, բայց մինչեւ այն օրը ես պէտք է լինիմ ան հոովմայեցւոյն պէս որ իր հայրենիքը ազատելու համար սուտ խենթ մը եղաւ, ես ապուշ մը կ'ըլլամ, եւ թէ որ նա զիս այնպէս կարծէ՝ հաւանական է թէ բոլոր պալատականք այնպէս պիտի կարծեն։ Բայց ապուշ մը կին կրնայ սիրել... այդ դուռը դնող, այդ սուրը կախող ձեռքը իմ դիմակս հաւանական թէ կ'ուզէ սկրդել... տեսնենք ով պիտի յաջողի այս խաղին մէջ, եւ յաղթութիւնը

որու պիտի լինի։ Անշունչ իմս, այո՛ իմս պէտք է լինի. վասն զի ես ցամաքի եւ ծովու պիտի տիրեմ. այս է դուշակութիւնը . . . այո՛ դուշակութիւն երազի. բայց ինչ է երազը, ով կրցեր է մեկնել անոր ուսկից գալը, ինչ է անոր նշանակութիւնը . . . ես ուզեցի իմանալ երազը՝ Մովսէսի Ծննդոց գրքէն մինչեւ Գորդիան Լեոնդացի, Դանիէլի Բաղտասարէն մինչեւ Բռօթակոր Սալտերացի, եւ համոզուած եմ թէ երազները նշանակութիւն ունին, երբ որոշ են՝ պարզ՝ հոգւոյ յստակութեան քունի մէջ՝ եւ ծնունդ հանդարտութեան մտաց. եւ իմ փառաւոր ծերս յիրաւի ստուգածային կերպարանք ուներ իր վսեմ եւ լուսալիր դէմքով, իր փառահեղ մօրուքով, իր նշուլազեղ աչօք որու ակնթարթը պիս տղայութենէ ի մարդ փոխարկած էր երբ արթնցայ։ «Ի՛նչ, ըսաւ հայրս Լեւոն, հացը՝ հայրենի հող, ճուկը՝ ծով կը նշանակէ, դու ծովու եւ ցամաքի պիտի տիրես, ու ես չ'պիտի տեսնեմ» Եւ իրօք քանի մը օր անցաւ ու ինք մեռաւ, եւ ես մնացի մինակ աս աշխարհիս վրայ ստար՝ բանտարկեալ՝ պաշարեալ բոլոր իր թշնամիներէն . . . իր թշնամիները թէ որ մինակ լինէին, բոլոր հայութեան թշնամիներէն. վասն զի ես թէ որ բանտէն կ'ազատիմ այսօր, անշուշտ հայ մը չիկայ աշխարհքիս վրայ որ հայուն անկախութիւնը եւ ազատութիւնը մտածէ։ Մինթ իմ պապերս Ռուբէն, Կոստանդին, հօրեղբայրս Թորոս եւ հայրս Լեւոն թէ որ ուզէին՝ թէ որ խնդրէին յունական արծուոյն սօթատ թեւերուն տակ մտնել Լամբրոնական Օշիններու՝ Հեթումներու պէս ուրանալով հայութեան իրաւունքը, հայրենեաց եւ ազգութեան սէրը,

միթէ այս թուլամորթ եւ քնկած կայսերք՝ որոնք անգործ ամբարտաւանութեան, վաւաշտութեան եւ աստուածաբանական վարդապետութեանց սուուերներու տակ կը թաւալին, կը մերժէին զանոնք. քաւ լիցի։ Բայց անոնք արքայական արիւն ունէին երակներնուն մէջ, եւ այն նշանաւոր օրը կը յիշէին՝ ուր հայ ժողովուրդը՝ սինլքորը՝ ռամիկը՝ չինականը որ ազնուական չ'էր՝ որ ազատ չ'էր՝ որ եկեղեցական չ'էր՝ ոչ Վեստ Սարգսի պէս՝ ոչ հրաշագործ Գեւոտարձ Կաթողիկոսին պէս՝ ոչ Կիրակոս Երէցի պէս, կ'երթար կը դիմէր առ Վահրամ, եւ անոր քաջութեան ընկերացած ջարդ ու բուրդ փախստական ընելէն վերջ յունական բանակը, որ Անիի բանիքները՝ մատնութեան նշան՝ ձեռքը՝ կուգար քաղաքը պահանջելու, եւ ետքը թողած զէնքերը՝ յուսահատ եւ լքեալ Աշոտներու՝ Սմբատներու՝ Գագիկներու գերեզմանաց վրայ վերջի եւ անյուսութեան արցունքը կը թափէր. ահա այդ ժողովրդեան սէրն էր որ կ'ոգեւորէր իմ պապերս եւ յունական ատելութեամբ եւ արդար վրէժխնդրութեամբ կ'ելնէին Տօրոսի բարձանց վրայ կանգնելու ազատութեան դրօշակը, եւ ես այդ սիրտը ունիմ եւ կ'զգամ, ես որ չէ թէ միայն իմ նախահարցս զաւակն եմ, այլ այս օտարախորթ յունաց գրականութեան, որ չ'են գիտեր եւ չ'են ճանչեր իրենց Լիգուրիկները՝ իրենց Լէոնիտասները՝ իրենց Սրիսդիտները. այլ կը նստին ժամերով եւ օրերով կը վիճին՝ կը կռուին եւ կը հալածեն իրենց դաւանակից եղբարքը կաթիլ մը ջուրի՝ հացի մը խմորի՝ անիմանալի բառի մը մեկնութեան համար։ Խելագարներ, թէ որ Աստուած տայ ինձ կա-

տարել իմ վախաքներս, հմ, գիտեմ թէ ինչ կ'ընեմ. բայց յոյսերս մեծ, եւ վիճակս դժուարին. տեսնենք։»

Այս խորհրդածութեանց վրայ էր երբ Բարկէն ներս մտաւ։ Իսկ Թորոս զինքը առանց խօսեցնելու միւս սենեակը տանելով հարցուց թէ ինչ տեսաւ. եւ ինչպէս կ'երեւակայէր՝ բարձր պատերէ զատ բան մը չէր կրցած նշմարել։ Ուստի առանց ժամանակ անցնելու իջան ընթրելու. վասն զի արդէն ճաշու ժամանակը անցեր էր, եւ իրենք առաւօտուընէ մինչեւ երեկոյ դեռ բան չէին կրցեր ուտել։ Բայց անութութենէն աւելի հետաքրքիր էր Թորոս իմանալու թէ ինչ էր կերակրոյ պատրաստութիւնը այս անսովոր տան մէջ՝ ուր դարանակալ ձեռք մը կը նշմարուէր կամ սրտի կամ կենաց. ուստի իջաւ սեղանատուն եւ երբ ակնարկեց Բարկէնի նստիլ սեղան իրեն հետ, երբ նա կը քաշուէր, «Բարկէն հայրիկ, թէ որ պարագաները պահանջեն, ես քեզի կ'իմացնեմ թէ երբ ինձի սեղանակից պիտի չ'ելլիս, իսկ ուրիշ ժամանակ մեր բանի սովորութիւնը չ'ենք փոխեր. եւ որոշ գիտցիր թէ ինձ աւելի անհարժելի է հօրս հաւատարմին եւ իմ տղայութեանս խնամածուին հետ անուշ հացն ու պանիրն ուտել՝ քան թագաւորաց շնորհեալ խորտիկներն օտարներու հետ վայելել» եւ նստան։ Կերակուրներն ընտիր եւ համեղ էին առանց շռայլութեան, գինին ազնիւ էր եւ պտուղներն պատուական, Թորոս առանց բառ մը զրուցելու ելաւ սեղանէն, տան սպասաւորը որ կը ծառայէր, հարցուց ան ատեն թէ «Ի՞նչ հրաման ունէր երկրորդ օրուան կերակրին համար.» Իսկ Թորոս պարզութեամբ պատասխանեց. «Այսօրուան

կերակուրը ով քեզի պատրաստել հրամայեց՝ անոր կը հարցնես։»

Եւ ինք քաշուեցաւ վերնայարկը, նախ Բարկէնի ապսպրելով վարի հիւրի սենեակը անկողին մը տարածել եւ պառկիլ եւ միշտ արթուն քնանալ. «Թէպէտ, յաւել ժպտելով, այդպիսի պատուէր մը աւելորդ էր այնպիսի մարդու մը համար որ 12 տարեկան սկսած էր հօրեղբօրը եւ հօրը ամեն պատերազմաց գտնուիլ եւ խելամուտ էր թէ թշնամեաց բանակէ մը չրջապատեալ՝ միշտ զգոյշ պէտք էր լինել։» Եւ առանց երկար խորհրդածութեան մտաւ անկողին եւ պառկեցաւ, իբրեւ թէ իր հայրենի վահկայ բերդին տղայութեան ապահով սենեակը լինէր, եւ քունն թէպէտ քանի մը ժամ ուշացաւ վրայ հասնելու, բայց վերջապէս այնպիսի տարիքի մը մէջ՝ օրուան զանազան դիպուածներու պատճառած սրտայուզութիւնը յաղթեցին կամքին զօրութեան եւ քնացաւ. երբ արթնցաւ, ինչպէս տղայութեան սովորութիւնն էր մէկէն ցատկեց անկողնէն եւ բնականաբար աչքը դարձուց խարուսիկ դրան որ անշարժ պատի մը կերպարանք կը պահէր. պատուհանը բացաւ եւ տեսաւ որ Բարկէն պարտիզին մէջ անխռով կը չրջագայէր. երիտասարդին ակնարկին վրայ վեր ելաւ, եւ առջի նայուածքը՝ յար եւ նման Թորոսի՝ խարուսիկ դրանը եղաւ։

— Բարկէն հայրիկ, ըսաւ Իշխանազունն, ինչ հետաքրքնին աչք կը նետես այդ պատին վրայ, ինչ տեսար։

— Հիմայ չ'է որ տեսայ, պատասխանեց Բարկէն, երէկ տեսայ ես այդ դաւը, բայց վտանգը իմ կարծածիս պէս չ'ելաւ։

— Ի՞նչ ըսել կ'ուզես։

— Ան կ'ուզեմ ըսել թէ ես կարծէի որ այդ դռնէն սուսերաւոր թշնամի մը պիտի ելնէ, իրօք թշնամի մը եղաւ, բայց իմ կարծած տեսակէս չէ։

— Ի՞նչ կ'ըսես, Բարկէն, բան մը չեմ հասկնար։

— Դու ինձի ըսիր թէ «Արթուն քնացիր,» եւ ես արդէն միտքս դրած էի. բայց ի՞նչ օգուտ արթուն քնանալ վարի սենեակը անկողնի մը վրայ տարածեալ, ուստի պէտք էր այնպէս դիրք մ'առնէի որ տան մէջի շարժումները տեսնէի եւ Հայոց միակ յուսոյն վրայ հսկէի. ուստի երբ ամեն ձայն դադրեցաւ քաղքին մէջ՝ քիչ մ'ալ անկողին փոխենք ըսի, ելայ կամաց մը իջայ պարտէզ ու սօսի ծառէն յարմար անկողին մը չի գտնելով անոր վրայ զետեղեցայ. եւ իրօք մինչեւ կէս գիշեր ամեն տեղ լուռ էր եւ խաւար, բայց յանկարծ քու պատդ տեսայ որ ճեղքեցաւ եւ տկար լուսոյ գիծ մը նկարուեցաւ. ձեռքս սա պահած թուրիս տարի, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, ըսի, ինձի համբերութիւն տայ . . . . .

— Ի՞նչ. պիտի պոռայիր։

— Ատուած չ'ընէ. ճիւղէն ներս պիտի ցատկէի, մենք մեր Սեաւ լեռը լաւ կը ցատկենք, բայց միջոցը շատ էր, պատուհանը նեղ, անշշունչ ցատկելն անհնար, եկողը կրնար փախչիլ, մանաւանդ որ լոյսը տկար էր, ուրեմն՝ եկողը վախկոտ, ուրեմն՝ պէտք էր սպասել. եւ վայրկեանը տարի մը եղաւ, լուսոյ երկայն՝ վերէն վար գիծը սկսաւ շարժիլ բայց անընդհատ կերպով, եւ ահա գլուխ մը տեսայ. փառք քեզ, Լուսաւորիչ ըսի, սուրը տեղը դրի. սատանի գլուխը կնկան մ'էր. բայց ի՞նչ կ'ուզէր. մտիկ կ'ը-

նէր, կ'ուզէր իմանալ թէ դու իրօք քուն ես. երբ ապահով եղաւ դուռը կատարեալ բացուեցաւ, քօղարկած լուսով մը ի ձեռին մտաւ սենեակը, նախ զգուշութեամբ սենեակը զննեց, վերջը կամաց կամաց մօտեցաւ դէպ ի քեզ եւ երբ իր երեսը տեսայ գիս դող առաւ . . . .

— Ինչո՞ւ, ի՞նչ կար երեսին վրայ, ի՞նչ էր։

— Լուսոյ պէս աղուոր էր. սատանան երբ աղուոր է՝ ես շատ կը վախեմ, մանաւանդ հիմա, քեզ կը գիտէր, քու վրադ կ'աղօթէր, ես ալ կ'աղօթէի որ այդ դեղեցիկ սատանային ճանկէն Լուսաւորիչ քեզ ազատէ. քանի մը վայրկեան կեցաւ, եւ վերջը գիտես թէ մէկը գինք ցնցեց, առաւ իր լոյսը եւ ինչպէս անշշունչ մտաւ՝ նոյնպէս հալածեցաւ գնաց։ Տեսիլն աներեւոյթ եղաւ։

Ա՞յս էր բոլոր քու տեսիլքդ ու վախդ, Բարկէն հայրիկ, ըսաւ ծիծաղելով Թորոս։

— Այդ կինը թէ որ շատ աղուոր չ'ըլլար չ'էի վախեր։

— Կ'իմանամ, կը վախես որ խելքս անոր կ'երթայ եւ մեր լեռները կը մոռնամ, այնպէս չէ։

— Այո՛, ստոյգն ալ սա է, թէ որ այդ կինը աս քաղաքը ձգէ քեզի հետ գայ, իր նեղով հաւատքը թողու, Լուսաւորչի հաւատայ, մենք անիկա մեր լեռներուն թագուհի կ'ընենք. բայց հոռոմ կինը անիծած է. դու ալ մեր իշխանը՝ լաւ ես, խելօք ես, գիտուն ես, շատ կարդացող ես, վարդապետի չափ բան գիտես, բայց կնիկ տեսած չ'ունիս. վախեմ որ ինչպէս մեր հայու դրքերը մոռցար ու վանքին բանը հոռոմի դրքերը կը կարդայիր, մեր կնիկներն

ալ չ'մոռնաս այդ հոռմին կնկան համար։ Ես լուսաւորի հոգի հոգ կ'ըսէի. «Տէր, մեր Թորոս իշխանը լաւ է, բայց այդ նզոված ազգին գրքերը կը կարդայ, վախեմ Լուսաւորչի հաւատքն մոռնայ.» Նա ինձ կ'ըսէր. «Բաբկէն, Թորոսէն մի վախեր, նա ինձմէ խելօք՝ հօրեղբօրը պէս է, օր մը մեզ պիտի մոռցնէ, մեզմէ քաջ՝ մեզմէ լաւ պիտի լինի. դու հոգ մ'ըներ, կը տեսնես.» Ես ալ անհոգ կը լինէի, բայց երբ կը տեսնէի Նարեկ բարձի Թողի, ու որդնոտած փոշոտած հոռմի գրքերը գաղտուկ կը բերէիր ու գիշերն ի լուռ կը կարդայիր, «Աստուած պահէ մեր իշխանիկը,» կ'ըսէի։ Հիմա տեսայ այդ կինը, իր դեղձան մազերը ոսկեկապ ճգած կռնկէն, որ ականջդ ի վար քեզ դիւթել կը ջանար, վախն առաւ գիս, Աստուած քեզ պահէ, Լուսաւորիչ քեզ լոյս տայ։

— Հոգ մ'ըներ, Բաբկէն հայրիկ, Աստուած կը պահէ. իմ սիրտս քիչ մ'ապահովցաւ. ինչպէս Հոռոմոց գրքերը գիս ապահով ըրին իրենց կրօնքին վտանգէն, իրենց կանայք ալ զմեզ կ'ապահովեն իրենց արանց վտանգէն։ Դու շատ լաւ ըրեր ես, այս գիշեր անկողնիդ թռչուններէն փոխ առեր ես, մէկ ապահով կրնաս գիշերները քնանալ, վասն զի թըշնամին քու կարծածիդ չափ զօրաւոր չէ. ո՛ գիտէ թէ նիզակակից մ'ալ չէ մեզի։

— Աստուած պահէ հոռմի մը նիզակակցութենէն, ըսաւ ծերուկն, երեսը խաչակնքելով, հարցու այդ Փրանկներուն թէ ինչ վաստակ ըրին ատոնց օգնութենէն, հոռոմը կը խոստանար անուշ անուշ բարեկամութիւն, պաշար, առատութիւն, միւս կողմէ ձեռքի տակէ խոտերն ու արտերը կ'այրէր, ցորենն

ու դարին ջուրը կը թափէր, գեղն ու քաղաք անապատ կ'ընէր երբ մեր Կիլիկիա հասան քու պապուդ օրը, հայրս կը պատմէր, Աստուած լուսաւորէ անոնց հոգին, ձի չէր մնացեր տակերնին, ճանրան ամենն ալ սատկած էին, մարդիկ ըսես հալ ու մաշ եղած անօթութենէ, հիւանդութենէ, գիտես թէ բարակ ցաւի էին հանդիպեր, մենք կ'ըսէինք որ ամենն կը մեռնին, ան քաջ պարոններ ու փռերներն թէ որ մեր հայու հացն չ'ուտէին՝ Երուսաղէմ չ'էին մտներ, բայց նա որ շատ խելօք մարդ էր, Աստուծոյ սիրուն համար ալ իր սիրուն համար ալ, անոնց թագաւորին գնաց պէտքերնին լցուց. կերան խմեցին, ութ օր չ'անցաւ ամեն մէկը մէյմէկ ցուլ դարձան, ուժովցան, գնացին ամեն տեղ տարին, Ս. գերեզմանն ալ ազատեցին. ինչ օգուտ, սա Փրանկները ուժով են, քաջ են, լաւ բազուկ ունին, բայց գլուխնին դատարկ է, խելք չ'ունին, սա Հոռոմը հակառակն են, ուժ չ'ունին բայց շատ գիտեն, խորը կը տեսնեն, նայէ ատոնց տէրտէրներուն աչքին, դժոխքի ճրագ կը նմանի, գիտես թէ սատանան մէջը կը պլպլայ։ Ես սա գիշերուընէ ի վեր հոռոմ մարդկանցմէ աւելի կնիկներէն կը վախնամ։

— Փուճ տեղ կը հոգնիս, Բաբկէն, ըսաւ Թորոս լուրջ կերպով, մենք հիմա քարէ փայտէ բարեկամ մը չունինք, պէտք է որ պատրաստուինք սա անիծեալ քաղքէն փախչելու, ծոցերնիս սատակ մը չ'ունինք որ նաւու մը վարձք կարենանք ընել, քու ըսածիդ պէս թէ որ խելօք լինինք եւ առիթ մը երբ պատահի անկից օգուտ քաղել չ'գիտնանք, մենք ալ քու Փռանկներէդ աւելի դատարկ գլուխ կը լինինք։ Դու նայէ սա քաղաքս, այս օր պատոյտ մը ըրէ. տես,

նայէ՞ հայ մը կը տեսնես թերեւս, ամեն հայու ա-
կանջ մի դներ, հայերէն խօսող ուրացեալ հայ կա-
րելի է շատ գտնես, բայց սրտով հայ շատ քիչ կայ,
մանաւանդ տէրտէրներէն զգուշացիր, անոնց լաւը
սուրբ է, բայց գէշը սատանայէն ալ վատ է։ Երբ իմ
վրայ խօսք դառնայ զրուցէ՞ թէ ապուշին մէկն է,
զրուցէ թէ միտքը բռնուած տարտամ մարդ մ՚է,
հօրը հիւանդութենէն վերջը վոխուեցաւ զրուցէ,
ցաւէ՞ ողբա իմ վրաս. իսկ թէ որ մարդ մը հանդի-
պիս, իրօք ճշմարիտ մարդ մը, քանի մը տեսութե-
նէ վերջ ինձ իմաց տուր անունով՝ տեղով՝ անցեա-
լով եւ յետոյ երբոր ուզեմ ինձի կը բերես։ Ահա քու
ընելիքդ։

— Լաւ, ըսաւ Բարկէն, եւ ելաւ երթալու։ Շա-
տոնց էր՝ Լեւոնի մեռնելէն վերջը՝ այսչափ երկար
խօսակցութիւն չ՚էր ունեցեր իր երիտասարդ տիրոջ
հետ, ուստի ուրախ էր սրտով, թէպէտ դէմքը ծի-
ծաղի սովորութիւնը մոռցեր էր։ Եւ երբ դուրս կ՚ել-
նէր, ձայնեց Թորոս.

— Բարկէն հայրիկ, վոր ունիս։

— Մէկ վոր չի կայ, բայց Աստուած ողորմած է։

— Ի՞նչպէս։

— Երբ ոտք չ՚ունէինք Աստուած ոտք տուաւ,
հիմա ալ ստակ չունինք, Աստուած մեծ է կուտայ։
Դու հոգ մ՚ըներ։

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԽՆԱՄԱԿԱԼ ՁԵՌՔԸ

«Լաւ, ըսաւ Թորոս ժպտելով, երբ Բարկէն գնաց,
աղէկ գիտէ ծերուկն որ ես ալ վոր մը չ՚ունիմ. պատ-
ուական մարդ, Աստուած իրեն յաջողութիւն տայ.
տեսնենք ինչպէս կը դառնայ եւ երբ։ Վասն զի ան
մարդկանց մին է որ պարապ դառնալ չեն գիտեր։
Ի՞նչ մտածութիւն ծառին վրայէն հսկել իմ վրաս,
եւ ի շնորհս Բարկէնի իմացայ թէ ո՞վ է անձը որ
զիս կը խնամէ, թէ որ այդ խնամքը ծուղակ մը չէ.
վանքի մը մէջ բանտարկեալ անձի մը սիրահարուիլ,
ուսկից զիս տեսեր է, ո՞ւր ճանչեր է. ահա չորս
տարի է որ աշխարհքի հետ մեր ամեն յարաբերու-
թիւնք կտրուած էին, սենեակ մը երկթէ վանդակ-
ներով մեզի կը ներէր կղզւոյն բարձրութենէն տես-
նել ծովը շրջապատեալ, եւ խեղճ Հայրս երկու հո-
ղի վրայ աչերը սեւեռեալ՝ կը նայէր հողը որ Ռու-
բէնի գերեզմանն էր եւ որու քով ինք պիտի թաղ-
ուէր, եւ ծովէն անդին քիչ մը հեռուն Ասիոյ ծովա-
փունքը որոնց շարունակութիւնը կ՚երթայ մինչեւ
Կիլիկիա։ Կիլիկիա, ուր երբեմն թէպէտ տղայ կը
յիշէի առիւծը որ Տօրոսի բարձանց վրայ կանգնած՝
կը դիտէ՝ ահա մեր սահմանը կ՚ըսէր, որ Աստուած
որոշեր է. ահա սա լեռներուն գիծը եւ ծովու ալ-
եաց փայլը, թէ որ կարենայինք հայութեամբ լեցը-
նել այդ երկիրը, կը յիշեմ նաեւ այն օրը որ նա
դղեակը դարձաւ մեծ պատերազմի մը վերջը, ուր

շարունակ ամիսով հօրեղբօրս հետ մէկտեղ Սկիւթացւոց ահագին բանակի մը արշաւանաց դէմ կը պատրաստուէին, ինչ սոսկալի ամիս էր ան։ Ես մօրս եւ եղբօրս հետ կ'ելնէինք մեր լերանց վրայ այցելութեան ան խեղճ ժողովրդեան որ փախեր լցուեր էին կանանց՝ տղայոց եւ կենդանեաց բազմութեամբ ապաստանարան դտնելու Տօրոսի ժայռերու վրայ, մարդիկ բոլոր գինեալ հօրեղբօրս եւ հօրս հետ բարբարոսաց բանակը կը դիտէին որ չ'բաւականանալով աւարաւ՝ գերութեամբ ու կործանմամբ՝ կայրէին՝ կը վառէին գիւղեր՝ աւաններ ու քաղաքներ, արհաւիրք եւ սարսափ պատած էր զամենքը, ամեն անհամբեր հօրեղբօրմէս ակնածողք՝ հօրս աննկուն եւ յանդուգն քաջութիւնը գիտնալով իրեն կը դիմէին. «Մինչեւ Երբ պիտի սպասենք, կ'ըսէին, դու ել, մենք ամենքս քեզի հետ ենք, հատանք, լմնցանք, մինչեւ Երբ սպասենք,» — Իսկ Լեւոն, հայրս, «Տղա՛ք, խենթեցա՞ք, կ'ըսէր, ես մեծ եղբօրս այսպիսի վտանգաւոր ժամանակ անհնազանդ լինիմ, Աստուած չ'ընէ, ես լաւ կրնամ եւ խելամուտ եղած եմ որ առաքինի իշխան եւ հմուտ ու իմաստուն զօրավար է նա, այսպէս ժամանակ խորհուրդ տալն անդամ յանցանք է. երբ ըսէ՝ պատերազմինք, պատերազմինք ու մեռնինք, բայց ան ատեն միայն։ Եաքը տեսանք որ կը հասնէին Տիգրան՝ Ապլասաթ իրենց խումբերով, Գոդ Վասիլ իր աննկուն վաշտերով, եւ ահա Լատինացի սպառազինաց փոքրիկ խումբ մ'ալ վրայ հասաւ, եւ պատերազմի փողը սկսաւ հնչել Վահկայ բերդին վրայէն, փողհարք լեռները կը հնչեցնէին, եւ ամենքը գնացին։ Ես ան ատեն տասը տարու էի,

եւ Ռուբէն որ ինձմէ երեք տարու մեծ էր, սուր մը ձեռքը եկաւ զիս դտաւ. «Բալէ Թորոս, ըսաւ, մենք ալ երթանք պատերազմի, մենք կնիկ ենք որ հոս դղեակը նստինք». Ես տարտամ կը մտածէի վասն զի սուր չ'ունէի, երբ մայրս վրայ հասաւ, երկուքնիս ալ զինեալ եւ անզէն բերդին աշտարակին մէջ բանտարկել տուաւ։

Օր մը հոն կեցանք, մէկ մ'ալ յաղթութեան ձայներ լսուեցան, մեր բանտին դռները բացուեցան. իրաւ, թէպէտ ամեն աչք սգոյ արցունք կուլային, բայց դարձեալ յաղթութեան ուրախութիւնը զամենքը գինովցուցեր էր. իսկ հայրս երբ տեսանք չփոթեցանք, չէինք գիտեր ոդջ էր թէ մեռած, վիրաւոր կարծեցինք, եւ իմացանք թէ յոգնած էր եւ թէ յաղթութիւնը գրեթէ նորա քաջութեան սքանչելիքն էր։ Անկողնին մէջ պառկած օրերով՝ բոլոր զօրագլուխները կուգային զինքը փրկիչ կ'անուանէին, եւ հօրեղբայրս նախ կը վկայէր աննախանձ թէ Աստուծմէ վերջը Լեւոն Կիլիկիոյ ազատարարն եւ առիւծն եղաւ։ Ամեն օր կուգար զինք տեսնելու։ Ի՜նչ ուրախ օրեր անցան մինչեւ գերութեան օրերն որ եկան. հ՛ն, մոռնամ ան օրերը եւ չ'յիշեմ։ Ներկային վրայ՝ այո՛, պէտք է մտածել, բայց ներկայն անծանօթ ապագայ մը ունի. տեսնենք սա կինը անշուշտ ինձի պիտի երեւայ եւ սա քողը պիտի վերնայ. ինչ կը նշանակէ. թէ որ յոյները զիս սպաննել ուզէին՝ ինչ դժուարութիւն կար իրենց համար. սպասենք ուրեմն»։

Սպասաւորը եկաւ ճաշի հրաւիրելու Իշխանը, որ երբ ինքաւ՝ տեսաւ որ յարդանօք կ'ողջունէր զինքը

առջի օրուան մարդը, որ տան առաջնորդեր էր եւ բնակեցուցեր, դարձեալ խմացնելով թէ պատրաստ էր իր ամեն հրամանները կատարել. իսկ Թորոս իր անհոգ եւ միամիտ ձեւը հագնելով, պատասխանեց թէ գոհ է եւ գանգատի նիւթ ամենեւին չ'ունի։ Ուստի ճաշը կատարելէն վերջը առանց երկար խօսակցութեան մտնելու այդ մատակարարին հետ, քաշուեցաւ դարձեալ վերիսենեակը խմացնելով թէ քուն ունի։

Թէ որ Ալեքսանդրէ սկսեալ բոլոր երեւելի մարդիկ ծանր պարագաներու նախերգանաց մէջ կրցեր են քնանալ, պէտք չ'է զարմանալ, յաջողութեան ապահովութիւնը միշտ յոգնած մտքի մը քուն կը պարգեւէ, այսպէս եղաւ նաեւ մեր Թորոսին, որ դարձեալ քունի թաղուեցաւ. բայց քուն մը ուր իրեն կ'երեւար թէ գեղեցիկ ոսկեթել մազերով կին մը թեթեւ քայլերով իբր ատուեր անկողնին շուրջը կը պտըտի, ու քանի անգամ որ ձեռքը իրեն կ'երկնցնէր՝ փախուստ կուտար. ա՛ս խաղը շատ անգամ հանդիպելով վերջապէս աչքերը բացաւ եւ մարդ չի կար. աչքը խարուսիկ դրանը դարձուց եւ տեսաւ կիսաբաց, թէպէտ կորովի, թէպէտ բնութենէն աներկիւղ, սաստիկ զարմացաւ տեսնելով որ իր անշարժ սիրտը կը թնդար՝ կը բաբախէր եւ զօրութիւն մը զինք կը ձգէր՝ կը քաշէր դէպ այդ կիսաբաց դուռը։ Ուստի կանգնեցաւ գինովի մը պէս, դուռը սողաց անհետ եղաւ իր մատանց դպելուն եւ մնաւ նա նոր սենեակ մը ուր լուութիւն եւ միայնութիւն կը տիրէր. քաղարկեալ վարագուրներով պատուհաններ, լոյս կը նուազեցնէին, բազմոց մը՝ եւ խորանի մը պէս բան մը կար մէկ կողմը, դէպ ի հոն գիմեց եւ հազիւ թէ

քայլ մը առաւ՝ մնաց . . . եղբօրը Ռուբէնին կենդանի պատկերը պատին վրայ կախուած՝ գոյնզգոյն թարմ ծաղիկներով պսակուած տեսաւ. ա՛ս տեսարանը մէկէն զինք փոխեց, սրտին փոթորիկը դադրեցաւ, ալէկոծութիւնը հանդարտեցաւ եւ յորդնառատ արցունքի հեղեղ մը երեսն ի վար կը վազէր, ձեռքը՝ ճակատն ու մթնցած աչքերը կը գոցէին, արձան մը տխրութեան հոն կեցեր էր, երբ փափուկ պզտի ձեռք մը՝ անուշ ձայն մը որ իր անունը կուտար, զինքն ի խորունկ քունէ արթնցուց. եւ երբ տղու մը պէս իր ձեռքը թոյլ տուաւ այն ձեռքին եւ աչքերը դարձուց անոր որ զինք կը կոչէր, յիրաւի աքանչելի՝ ազնուական եւ լուրջ կերպարանք մը տեսաւ, պարզ՝ զգեստներուն, պարզ՝ զարդարանաց եւ պարզ իր գեղեցիկ հասակին համեմատութեան մէջ։ Աչքերը իրեն յառեալ՝ «Բաւ է այդչափը, իմ սիրուն Թորոս, ըսաւ, արցունքը մեր՝ կանանց՝ իրաւունքն է, ձեր բաժինը վրէժն է. ես շատ գիշերներ անցուցեր եմ այդ պատկերին առջեւ արցունքով»։ Իսկ Թորոս այդ ձիւնափայլ ձեռքը իր շրթանց տարաւ, ուզեց խօսիլ չի կրցաւ, վասն զի արցունք եւ սրտի յուզմունք ձայնը խեղդեր էին. իր քաղցր խրատտուն իբր դորովալի մայր՝ ձեռքէն բռնած տարաւ բազմոցին վրայ քովը նստեցուց եւ բեհեղեայ թաշկինակաւ իր եւ անոր արցունքները կը սրբէր։ Երկայն վայրկեաններ անցան եւ այս երկու տարբեր գեղեցկութեանց աքանչելիքն իբրեւ հին բարեկամներ ձեռք ձեռքի՝ ծունկ ծունկի՝ աչք աչքի կիսանուաղ կը նայէին, մինչեւ որ աչքերը կենդանութիւն առին եւ վերջապէս Թորոս կամաց ձայնով մ'ըսաւ. «Ձ'եմ

գիտեր ոմ ես. բայց հրեշտակ մը չի կրնար ուրիշ կերպարանք մը ունենալ եւ ոչ ուրիշ ձայն մը եւ ոչ այդ դորովալից խնամքը. զիս թշուառ պանդուխտս, հեգ բանտարկեալս, դժբաղդ գերիս ոմր տեսար, ինչոմ կարեկցեցար, եւ ինչպէս սիրեցիր. աս պատկերին առջեւ չի հասած հանելուկը հանել անկարելի էր. բայց հիմա կարծեմ թէ կը խելամտիմ.

— Այս էր իմ փափաքս ալ երկայն՝ սովորական եւ անհամ տարփական խաղեր ինձի սիրելի չ'են։ Ուստի նախ զիս, իմ անցեալս պիտի ճանչես։ Իմ անունս Եւփիմէ է. իմ հայրս, Ալէքսիս, Փոքր Հայոց կուսակալ. երբ Սեբաստիա Հայոց թագաւորաց յանձնուեցաւ, Արծրունի իշխանի մը աղջկան հետ կ'ամուսնանայ, եւ Պօլիս դառնալէն տարիներէ վերջը ես կը ծնիմ. ես կաթնկեր տղայ՝ միակ մխիթարութիւն կը մնամ մօրս, որ իր նոր ազգութեան հետ բոլորովին չ'էր կրցեր հաշտուիլ մինչեւ իր մեռած վայրկեանը, ուստի ես հպիս չափահաս եղած Կոստանդին կայսրը զձեզ կալանաւոր բերաւ Կիլիկիայէ, մայրս առանց ձեզ ճանչելու անմխիթար էր ձեր անկման համար. ընկերացեալ հօրս հին բարեկամաց՝ ամեն ջանք ի գործ դրաւ՝ առանց երբէք երեւալու, եւ յաջողեցաւ զձեզ բանտէն ազատել եւ արքունեաց դուռը նաեւ բանալ ձեզի. այն օրէն՝ եւ առջի տեսնուելուն զիս Ռուբէնի հետ նշանելու միտք յայտնեց, մանաւանդ որ տարեկից էինք։ Բայց Ռուբէնի սրտաբաց կերպը՝ դեղեցկութիւնը՝ բիւզանդացի կանանց անբարոյական վրայծգողութիւնը՝ նորա ալ զուարճութեանց անյագ սէրը մօրս մտաց հաստատութիւնը խախտեց, եւ դեռ մէկուն չի բացուած

սկսաւ ջանալ զիս համոզել որ այդ երիտասարդէն անցնիմ քանի որ ապագայ դժբաղդութիւն մը ակներեւ էր, բայց իմ սիրոս այդ պատճառաբանութեանց չ'էր կրնար համոզուիլ, նախանձը զիս կուտէր եւ անտարբեր կը ձեւացնէի ինքզինքս. պատեբազմ կար ներսս եւ մէկուն չէի կրնար բանալ. ուստի մօրս հնազանդելու համար ամեն ջանք ըրի, եւ Ռուբէնի անունն անդամ ալ բերնէս չ'ելաւ. մայրս կարծէր թէ մոռցեր էի, եւ ես Ռուբէն կ'երազէի. Զանազան անձանց հետ ամուսնութեան առաջարկներ ըրաւ, բայց ես միշտ կը հեռացնէի, մինչեւ որ ծանր հիւանդութեամբ պառկեցայ, եւ բանդագուշանքս մօրս յայտնած էին գաղտնիքս, ուստի խեղճը բժշկին խորհրդով զիս Ռուբէնի հետ ամուսնացնելու ամեն ջանք ընելու խոստմունք ըրաւ, եւ հիւանդութիւնը նոյն վայրկենին բարեփոխութիւն ունեցաւ եւ օր աւուր ես առողջութեան մէջ հաստատուեցայ՝ դոյներս եկան. Ռուբէնի հետ մէկ քանի տեսութիւն իր կեանքի ձեւը փոխեցին, եւ Ռուբէն առանց մեզի սպասելու առաջարկութիւն մը ըրաւ մօրս՝ հօրը հաւանութիւնն ընդունելու պայմանաւ։ Մեր ուրախութիւնը՝ մանաւանդ մօրս ուրախութիւնը՝ անկարելի է պատմել. բայց ինչչափ կարճ եղան ուրախութեան օրերը։ Ցանկարծ դժբաղդ դիպուածին լուրը տարածուեցաւ, մայրս զիս մխիթարելու կը ջանար երբ ինք ինձմէ աւելի հիւանդ էր, ես անկողին ինկայ, սաստիկ ջերմ մը զիս կը տանջէր. նոյն միջոցին մայրս ուրիշ սենեակ մը մեռեր էր։ Պառաւ հօրաքոյր մը իմ վրաս կը հսկէր երկու տարի, եւ հօրս բարեկամ, ծեր եւ փորձ բժիշկ մը,

որ հաղիւ թէ ես քիչ մը շարժելու սկսայ՝ գիս հիւծ-
եալ եւ մաշեալ՝ իշխանաց կղզին օդափոխութեան
տանել հրամայեց, մեր բնակարան տունն ինք որոշ-
լով. հոն հօրաքոյրս եւ ինք ինձի հետ միայն կ'գրա-
ղէին եւ կ'առնէին գիս մօտակայ վանքը կը տանէին
մեծաւորին, եւ բժիշկը կը նստեցնէր գիս պատու-
հանի մը առջեւ. բարի եւ սրամիտ ծերուն դիտաւո-
րութիւնը իմացայ այն օրը՝ երբ գքեզ հօրդ հետ
տեսայ, պարտէզին մէջ կը շրջագայէիք. Ռուբէն
կենդանացած կարծեցի, եւ դեռին պիտի դէպրէի թէ
որ արթուն ծերը, որ գիս աչքէն չ'էր կորսնցներ, գիս
չ'թոռներ. մարելուն հետեւանք սոսկալի ջղային ցընց-
մունքներ եկան եւ այն օրէն կեանքը իմ երակներ-
ուս դարձաւ. գքեզ երբեմն տեսնել նոյն պատուհա-
նէն իմ դեղս եղաւ. տեսայ դարձեալ գքեզ հօրդ
դագաղին եւեւէն երբ բանտէն գերեզմանատունը
կը տանէին, երդուար ըրի ան առեն գքեզ ազատելու
համար ամեն ջանք ընել. տարի մը անօգուտ աշխա-
տեցայ իմ պատուական բժշկիս հետ, եւ երբ Մա-
նուէլ հօրը տեղն անցաւ, ալ ապահովեցայ, իսկ քու
սրտիդ համար ամենեւին երկիւղութիւն չ'ունէի. եւ
այնպէս համոզուած էի թէ Ռուբէնի այնչափ նման
եղբայրը՝ որ գիս այնչափ սիրեց՝ անկարելի էր որ
անոր սրտին նման սիրտ չ'ունենար, եւ թէ նորա
յիշատակը մեր սրտերուն հանգոյց չ'լինէր։

— Ա յսպիսի ազնիւ սրտի, այդ հրաշագեղ կեր-
պարանաց, այդչափ իմ ազատութեանս համար
եղած ճգանց, եղուկ, դառնացեալ սրտէ մը զատ
ոչինչ չ'ունիմ, եւ այն կրնայ բաւական փոխարէն
համարուիլ։

— Ինչ, ըսաւ աղջիկը, եւ աչքերն այնպիսի լուսա-
յոյ նշոյլ մը փայլատակեցին այս հարցական բառին
հետ, որ Թորոս զարմացաւ, դու սիրտ մը միայն
ունիս. չէ Թորոս, դու այդ որտիդ հաւատար ապա-
գայ մ'ալ ունիս, դու իշխանութեան ընդարձակ եր-
կիր մ'ալ ունիս, եւ անոնք կը մոռնաս. ես քու
ձեռքիդ երբ փափաքեցայ, քու իշխանութեանդ
փառքին ալ մասնակցիլ փափաքեցայ. ահա կը տես-
նես որ ես շատ շահասէր եմ եւ շատ փառասէր, մի
կարծեր գիս այն կանանցմէ որոնց մտքին ընդար-
ձակութիւնը իրենց սրսկապանէն անդին չի կրնար
տարածուիլ, հա, չէ, ես քեզի՝ ինչպէս Ռուբէնին՝
իշխանական աթոռ մը կը փափաքիմ, ես ձեր այս
տոհմական կալմուածքին մէջ Պլուտարքոսի դիւցա-
զուններ կը տեսնեմ. ներէ, ես դեռ մօրս ազդին
դիւցազունքը չ'եմ ճանչեր, եւ կրնաս ապահով լինել
որ անխոնջ գործակից մը եւ ամենայն փառանդաց ան-
վեհեր դիմագրաւ մը յիս պիտի գտնես։ Դու ճանչ-
ցար հօրդ սուրը՝ զոր քեզի համար պարտաւորեցայ
զինարանէն դողնալու հարիւրապատիկ իր գնոյն
վճարելով, (Նիթական գնոյն է խօսքս) եւ դու
արժանի մնացիր զայն կրելու։

Թորոս առանց իմանալու բազմոցէն ծունկի վրայ
եկեր էր առ հրաշագեղ մարդարէուհւոյն առջեւ իր
բոլոր խոհեմութեան առաջադրութիւնները մէկդի
դնելով, եւ երբ դադրեցաւ խօսքէն՝

— Ուրկդ եմ, ըսաւ, ըրէ գիս ինչ որ կ'ուզես. դու
փառասէր ես կ'ըսես, կ'ուզես թագուհի ըլլալ, եղիր,
միայն Հայ եղիր, եւ առաջին սպասաւորդ եւ խոնարհ
ծառայդ ես կը լինիմ, եւ բոլոր իմ ազգակցաց հպատակդ

կը լինել, միայն թէ օտարին գերութենէն ազատի։

Եւ սա խօսքերն ըսելով ձեռքերը կը պագնէր, իսկ նա՝ որ հանդարտեր էր, ելաւ վերցուց Թորոսը, եւ թեւը մտնելով դէպ ի կեղծ դուռը գնաց՝ որ կիսաբաց մնացեր էր եւ երբ կ՚ուզէր մտնել ու Թորոս ալինք կ՚արգիլէր։

«Մի վախեր, ըսաւ, քու սպասաւորքդ իմ միամիտներս են, մօրս ձեռքը մեծցած. դու ալ անշուշտ քու ծառայիդ վրայ ապահով ես, ուսկից կը վախես; մանաւանդ որ իրենց ապստրուած է, առանց քու կոչիդ, սանդուխէն վեր չ՚ելնելը կ՚ուզեմ տեսնել անձամբ թէ բանի մը պէտք ունիս, ինչ կը պակսի քեզի»։ Եւ այս ըսելով դարանները կը բանար, գլուցները կը զննէր եւ տեսնելով որ բանի մը ձեռք դպուած դեռ չի կար, «Պէտք է գրուցել, աւելցուց, որ ինչ որ իմս է, քուկդ է, ինչ որ հոս կայ քու գործածութեանդ համար է, անշուշտ դու տակի պէտք ունիս, եւ ապահով եմ որ գլուցին բանալին դեռ դարձած չ՚է. հիմա որ մենք ալ իրարու ենք՝ կը յուսամ թէ իմս քուկդ է՝ քուկդ իմս է։

— Բու սա խնամքդ, քու այսչափ երկար . . .

— Մի . . . ըսաւ օրիորդը, իր ձիւնափայլ մատը Թորոսի շրթանց վրայ դնելով ժպիտով մը, մի գուցէ տակից վերջը ընդհակառակութիւն բաւը բերնէդ հանես, մեր մէջ առեւտուր մը կայ, չէ՞ մի որ դու ինձի սա փոքրիկ տան փոխարէն արքայական աթոռ մը պիտի տաս, սա շրերուն փոխարէն ծիրանի, սա երկու ապուշ սպասաւորաց փոխարէն ազգ մը հպատակ, թէ որ խաբուող մը կայ ես չեմ, Թորոս»։

Փոխանակ պատասխանի Թորոս ան սիրուն ձեռքը

համբոյրներով ծածկեց, երբ աղջիկը ցնցուելով մը՝ «Մենք չ՚իմացանք. ժամանակը, պէտք է երթամ ըսաւ, երբ գիս տեսնել ուզես սա դարանին խորը սա օղակը քաշէ եւ ես կուգամ։

— Թէ որ ես չհամարձակիմ օղակը քաշելու։

— Ամեն համարձակութիւն ինձմէ կ՚ըսպասես։

— Ես որ կարծէի թէ աշխարհիս վրայ բան մը չի կար որ գիս շփոթէր եւ վախցնէր, ինքզինքս փոխուած կը գտնեմ։ Ես որ երեք կայսեր դահոյից առջեւ սրտի տրոփ մը չ՚ունեցայ, ինչ եղայ չեմ գիտեր։ Հիմա տղու մը պէս կը դողամ քու առջեւդ. ինչ է սա։

— Ամ կը նշանակէ որ դու դեռ տղայ ես, եւ պէտք է քու դաստիարակութեանդ վրայ հսկեմ ես։ Այս երեկոյ ուրեմն կերակուրէն վերջը կը տեսնուինք, երբ ամենքը պառկին»։

Եւ սա ըսելով ձեռքը տուաւ որ պագնէ, եւ դրռնէն անհետ եղաւ ու գնաց։ Իսկ Թորոս մնաց հոն այն դրան առջեւ, փոխուած մարդ մը բոլորովին, սիրտը նոր՝ անծանօթ զուարթութեամբ մը զեղուն՝ եւ խաւար աշխարհք լուսաւոր եղած էր իրեն համար. երեկոյեան արեւուն վերջի ճառագայթները վճիտ ոսկեղէն էին, ծառերու եւ ծաղկանց կանաչը շատ աւելի գեղեցիկ էր քան մէկ քանի ժամ առաջ, օդը առողջ եւ թեթեւ էր շնչելու, եւ վերջապէս, երբ պատուհանէն վար նայելով տեսաւ զիրարկէն, այնչափ իրեն գեղեցիկ երեւցաւ իր փչատ եւ հաստ յօնքերով եւ իր յիսուն բայց կորովի տարիներով՝ որ եթէ չ՚ամչնար պիտի ցատկէր՝ լիզնէր եւ համբուրէր։

Բայց ինքզինքը զսպելով, ակնարկ ըրաւ որ վեր գայ,

ԳԼՈՒԽ Դ.

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՎԻՃԱԿԸ

Թէպէտ զուարթութիւնը կը փայլէր Թորոսի բոլոր կերպարանաց վրայ, Թէպէտ ամեն պատրաստութիւն ունէր խօսելու՝ քան լսելու, բայց Բարկէնի լուրջ եւ տխուր կերպարանքը առժամայն ազդեցութիւն մը ըրին պրամիտ երիտասարդին վրայ՝ որ իր տարիքէն անհամեմատ վեր էր իր քսան տարիներուն մէջն ալ։ Բարկէն՝ Թէպէտ հաղիւ Թէ պարզ կարդալ եւ անունը ստորագրել միայն գիտէր, արտաքոյ կարգի խոհուն, անհամեմատ ուժով, տոկուն եւ անխոնջ պատերազմի մէջ, անդրդուելի, հաւատարիմ եւ նախանձայոյզ ազգասէր մարդ մ'էր։

Թորոսի եւ Լեւոնի յաջողութեանց անթոյլ դրդիչ, եւ առջինին պաշտող՝ յիշատակին երկրպագու կրօնամոլ, միտքը դրած էր որ եթէ Թորոս երկայն ապրէր անտարակոյս Կիլիկիոյ անկախութիւնը ան ողբմելի վիճակը չ'էր ընկներ. ուստի Լեւոն երեքն համար աննման քաջակորով երիտասարդ մ'էր զուրկ ան խորագիտութենէն եւ նախատեսութենէն որ իշխանի մը եւ զօրավարի առաջին յատկութիւնքն են։ Բայց որովհետեւ հաւատարմութեան մէջ անդրդուելի էր, խնդրեց Լեւոնի ծառայութեան մէջ մնալել եւ նորա գերութեան անբաժանելի ընկեր եղաւ. բանտին մէջ երկրորդական անձինք էին իրեն համար Լեւոն ալ՝ Ռուբէն ալ. ամենքը երկու եղբայր նման կը դանէին իրարու, ինք Թորոսի եւ իր

եղբօր մէջ անքաւ հեռաւորութիւն կը դանէր։ «Ռուբէն, կ'ըսէր, հօրը ճիշդ զաւակն է, ուժով, թեթեւամիտ, քաջ մինչեւ ի յանդգնութիւն եւ ի հրաշագործութիւն ծանր վտանգի մէջ, որ կրնան զինք երբեմն ի յուսահատութիւն տանիլ. բայց պզտիկը, ահ, իր գլուխը երբէք պիտի չի կորսնցնէ, իր հօրեղբօրը պէս պիտի լինի անյոյս վիճակներու մէջ՝ անխոով եւ հնարագէտ»։ Ուստի Թորոս իր հայրենասէր յուսերուն զաւակն էր։

Ոչ Ռուբէնի աչաղրաւութիւնը եւ մահը եւ ոչ Լեւոնի վախճանը՝ որ զինք տխրեցուցեր եւ դառնացուցեր էին, կարելի էր բաղդատել Թորոսի փոքրիկ մէկ հիւանդութեան հետ, ուր Բարկէն ինքզինք կը մոռնար, ալ պարտաւորութիւնը չ'էր՝ որ անքուն կը հսկէր պատանւոյն սնարին քով, այլ գորովագութ մօր մը աչալրջութիւնն էր. մինչեւ իր խոշոր եւ հաստ ձայնը դայլայլիկ մը առնուլ կը ձեւանար եւ կը փափկանար, թէ որ կարելի ըլլար իր ահագին ձեռքերը նաեւ պիտի մանրանային երբ դեղին սկահակը իրեն կ'երկնցնէր. այնչափ խնամք կը տանէր զինքը խնամելու եւ տաժելու ժամանակ։

Ուստի՝ հիմա երբ տխուր ու դառն ներկայացաւ, Թորոս «Ի՞նչ կայ, Բարկէն հայրիկ, ընքուներդ շատ խաւար կ'երեւան այս օր, հարցուց, միթէ ամենեւին հայ սրտով մարդ մը չի կրցար դտնել։

— Երանի՜ թէ չի դտնէի. դէշ, Իշխանիկս, դէշ։

— Ի՞նչ դէշ, գրուցէ գլուխդ երերցնելուդ, ո՞ր է դէշութիւնը։

— Միա դիր, Իշխանիկս. ես հոսկից ելայ այս անծայր քաղքին մէջ բոլոր շուկաները պտըտեցայ, մէկ

կիլիկեցի Հայ մը տեսնելու համար, որ կարենամ լուր մը առնուլ թէ մեր լեռները՝ մեր աղաքը ինչ եղան. իրիկուն եղաւ, ալ յոյս կորեր էի, մէյ մ'ալ մէկը գիս դրդեց կամաց ձայնով «Բարկէն եղբայր» ձայնեց. գլուխս վերուցի, նայիմ երկայն հասակով մէկը, բեռնակրի հագուստներով չի ճանչցի. «Մի խօսիր, ըսաւ, միայն ետեւէս եկու, ես ալ զքեզ կ'ուզէի տեսնել»։ Ո՞վ էր, չ'գիտէի, ան քիչ մը առջեւէն ես ալ անոր հետեւելով շարունակեցինք ճանբան՝ մինչեւ խեղճուկ իջեւան մը հասանք, եւ սենեակ մը բացաւ։ Երբ դուռը գոցեց «Գիս չի ճանչցիր» հարցուց. «Չ'է», ըսի։ «Բարի նշան, թէ որ դուռ ալ գիս չի ճանչցիր, ուրեմն սատանան ալ գիս չի կրնար ճանչել։ Վահկեցի Կոստանդինը չ'ես ճանչեր»։ Իրօք Վահկեցի բերդականն էր, եւ սկսաւ ինձի պատմել թէ ինչպէս բերդին անձնատուր լինելէն վերջը, բռներ էին զինք Հոռոմք ու շղթայակապ նաւու մը մէջ դրած Պոլիս կը դրկէին, եւ թէ ինչպէս շղթաները կտրելով նաւաստիներն ու պահապանները սպաններ եւ նաւը Սելեւկիոյ ծովեզրը կրցեր էր խրել եւ անկից Տորոսի ծովեզերեայ ժայռերուն եւ մացառներուն մէջէն՝ դիշեր ցերեկ՝ շատ անգամ անօթի ծարաւ՝ քանի մը ձիթուն քանի մը եղջիւր միայն ուտելով, վերջապէս Սեւ լեռ գտեր էր, եւ թէ ինչպէս Հոռոմները ամեն տեղ գտեր Հայերը կը հալածէին կը չարչարէին եւ թէ ամենքը կը մրմռային եւ թէ ան մեր անպիտան ազգուրաց Լամբրոնի իշխանները՝ անհոգ անկարեկիր էին անոնց նեղութեանց, որովհետեւ իրենք իրենց առ կայսր հաւատարմութեան վարձք առած էին պատիւ եւ

իշխանութիւն։ Իսկ Մամեստեայ հռոմ կուսակալը՝ ամեն օր զՀայն ու իր հաւատքը կը հայհոյէր, եւ ամենքը Աստուծմէ Լեւոնի տղոց մէկուն հասնելուն կ'սպասէին որ զէնքի վազեն։ Ուստի Կոստանդին հարցուցեր էր թէ ուր են Մլեհ եւ Ստեփանէ. եւ խմացեր էր թէ Հալէպու Նուրէտտին Ամիրային ծառայութեան մէջ մտած էին. ելեր դնացեր էր զանոնք գտնելու, եւ հաւիւ թէ Ստեփանէ համոզուեր էր Կոստանդինի հետ Կիլիկիա դառնալու, Մլեհ վրայ հասնելով, ոչ թէ միայն իր եղբօրը միտքը շրջելու՝ այլ եւ զԿոստանդին մատնելու երդում ըրած էր, եթէ նոյն օրը Տաճկին հողերէն դուրս չ'ելներ։

Կոստանդին ալ՝ յոյսը կտրած՝ եկեր էր Պոլիս որ թէ կարելի է մեր կղզւոյն բանտը կոխէ, հայրդ ու զքեզ ազատէ եւ տանի Կիլիկիա կամ մեռնի. ուստի զքեզ կ'ուզէ հիմա տեսնել։

Իսկ Թորոս աս պատմութիւնը մտիկ ընելէն վերջը առանց պատասխան մը տալու ելաւ եւ մտախոհ՝ սենեկին մէջ վեր վար կը շրջագայէր՝ երբ Բարկէն արձանի պէս անշարժ կեցեր էր. վերջապէս Թորոս դառն ժպիտով մը՝

— Բարկէն հայրիկ, ըսաւ, շատ կ'ուզէի Կոստանդինը տեսնել, վասն զի կ'երեւակայեմ թէ ինչչափ որ շատախօս է, նոյնչափ եւ աւելի ալ քաջ է, բայց այս անիծեալ կառավարութիւնը՝ որ աւազակներու գողերու համար ինչչափ անփոյթ է, այնչափ արթուն է մեզի պէս գերիներու համար, ո՞ գիտէ թէ Կոստանդին հոս գտնուիլը ոստիկանութեան լրտեսները չ'են գիտեր, եւ արդէն կամաւ թողած են որ պարտի եւ տեսած ու տեսնուած մարդիկը նշանա-

կեն։ Բանի որ Մլեհ այդչափ անարդ սիրտ մը ունի, եւ Ստեփանէ այդչափ յոյզդողդ է, քանի որ Լամբրոնի իշխանքը Հռոմոց գերութենէն չ'են ճանճրացեր, ես պէտք է իմ ազգիս գլխուն ճարը տեսնեմ. զրուցէ Կոստանդինին որ զիս տեսնել անօգուտ է, թող զիս Սեւ լեռը սպասէ։ Ա.յսչափ տարի համբերեց, շատ շատ՝ տարի մ'ալ համբերէ։ Ի'նչ տեղեկութիւն որ բերեր է՝ ինձի բաւական է։ Բայց չի հարցուցիր թէ ինչ միջոց, քանի հոգի ունի եղեր որ աս մայրաքաղաքին դրան առջեւ կղզի մը բանտ մը կոխելու յանդգնութիւնը ունեցեր է։

— Քիչ մը դրամական օգնութիւն գտնելով քանի մը եկեղեցականներէ, գենովացի նաւ մը վարձեր է, հինգ ալ ընկեր գտեր է իրեն պէս անվեհեր մարդիկ եւ աս խորհուրդը մտածեր է։

— Բայց դու ինչ ըսիր, Բարկէն, աս մեր Կոստանդինին մտածութեանը։

— Ըսի թէ յիմարութիւն է, եւ քարեբաղդութիւն մ'է որ արդէն բանտին դուռը բացուած լինելով իրենց քաջութեան կարօտութիւն չէ մնացած որ Կիլիկիոյ միմիայն յուսոյն թերեւս անօգուտ մահը պիտի պատճառէր։ Ուստի չ'ես ուզեր իրեն դալը քեզի հետ տեսութեան։

— Ջ'եմ ուզեր որ այսպիսի քաջ մարդիկ յուսակըտուր լինին, ուստի դու կրնաս խոհեմաբար զիս տեսնելու անօգուտ եւ վնասակար հետեւանքը խմացընել։

— Արդէն գրեթէ խմացուցի, եւ ինք շատ տխրեցաւ, վերջին պատասխանի մը կը սպասէ վաղը շուկայի մեծ դրան առջեւ։

— Ահա, վերջին պատասխանն ալ դարձեալ աս պիտի լինի։ Երթալ եւ մեր լեռներուն մէջ ինձի սպասել։

— Ա.յսչափ։ Ուրիշ։

— Կ'երեւայ թէ ուրիշ մտածութիւն մ'ալ դու ունիս, Բարկէն հայրիկ։

— Ա.յո՝ ունիմ։

— Զրուցէ ուրեմն։

— Կը հրամայես որ գրուցեմ։ Ի՞նչ կ'արդիլէ որ մենք ալ Կոստանդնի պատրաստ նաւով դառնանք Կիլիկիա. կարելի չէ՞ որ Կոստանդին հապա հատած՝ դեռ մարդ իր գալուն հոտը չառած մտնենք իրեն հետ նաւը, եւ շուտով ճանրայ ելնենք։

Եւ այս խօսքերը ըսելուն՝ Բարկէն իր երկայն ընքուներուն տակէն իր տուր աչքերը Թորոսի բիբերուն վրայ տնկած պատասխանի մը կը սպասէր։ Ա.յդ նայուածքը եւ նորա նշանակութիւնը միայն Թորոս կրնար իմանալ, ուստի անխուսով պատասխանեց, ոչ թէ Բարկէնի մտքին այլ սրտին խօսելով։

— Մենք մեր բանտէն ելնելուն երկրորդ օրը թէ որ այս բնակարանը թողունք եւ փախինք, կարելի է որ կարենանք ողջ առողջ Կիլիկիա հասնիլ, միթէ բոլոր յունաց սրընթաց նաւերը մեր ետեւէն չ'ելնեն սրանար, միթէ ան կառավարութիւնը որ Լեւոնի մահուընէն գրեթէ տարի մը վերջը իր ապուշ տղան բանտէն ազատելու համար այնչափ բարեխնամ աղաչանաց խուլ եղաւ, եւ հապիւ շնորհք մը ընելու զիջաւ, կը յուսա՞ս թէ գաղտնի մեր վրայ չի հրսկեր եւ մեր առաջին անխոհեմութեան անցուշ բանտի զմեզ չի դատապարտեր։ Ես ալ կը սիրեմ ազա-

տութիւն, ես ալ կը յիշեմ մեր լեռներուն պայծառ արեւը, երեկոյեան զով քամին եւ անջինջ երկնքին պարզութիւնը, եւ բան մը չի կայ, սա լաւ լաւ Բաբկէն, բան մը որ կարենայ զիս իմ պարտքէս՝ իմ առաջադրութենէս կասեցնել, բայց ուխտ ալ ունիմ որ յախուռն բան մը չ'ընեմ։

Սա վերջին խօսքերը՝ որ Բաբկէնի ճակատը պարզեցին եւ յօնքերը իրենց բուն տեղը տեղաւորեցին, դեռ իր վստահութիւնը ամբողջ չի կրցան գրաւել, եւ Թորոս լուռ կը նշմարէր, ուստի իրրեւ թէ նորա մտաց խորունկը չի թափանցած՝ քանի մը պտոյտ ընելէ վերջ սենեկին մէջ, ըսաւ.

— Ես քեզի ուրիշ գաղտնիք մը պիտի հաղորդէի, սա դրան գաղտնիքը որ պարզեցաւ։ Օրիորդը որ դու նախ տեսար, որուն թերեւս միայն պարտական ենք մեր ազատութիւնը, Հայ է մօր կողմէ եւ սրտով բոլորովին։

— Փառք Աստուծոյ։

— Այդ կողմէն ալ սիրտդ հանգիստ բռնէ. առ սա քանի մը ոսկին, անցիր դիմացի կողմը Ղալաթիոյ քաղաքը, հոն Հայոց եկեղեցի ալ կայ՝ նայէ, տեսնուէ ազգայնոց հետ, ինչ վիճակի մէջ են իմացիր, թէ որ առանց կասկածի ստուեր տալու կրնաս իմանալ թէ գենուացի նաւեր կան որ ոչ Միջերկրական միայն՝ այլ նաեւ Պոնտոսի ծով կ'երթան, տեղեկութիւն առ, ամեն ճանրայ լաւ է Կիլիկիա մտնելու համար։ Ամենէն ապահով տեղ՝ տեսնուելու համար՝ հայ եկեղեցին կրնայ լինիլ. բայց այդ նաեւ ինձի համար արգիլուած է թերեւս, ինձի համար սա բանը չեմ գիտեր առջինէն որչափ ընդարձակ է։

Տեսնենք։ . . . Դու խոհեմութիւն ունիս, պէտք չ'է որ ես քեզի կրկնեմ, թէ ինչ վիճակի մէջ ալ լինիս պէտք է ջանաս իմանալ՝ բայց միշտ առանց հարցընելու։ Ժամանակը արդէն ուշ է, դու ալ յոգնած ու անօթի, երթանք կերակուրի։

Թէպէտ Բաբկէն իրօք անօթի էր, բայց կար բան մը որ դեռ իրեն համար վարագուրեալ էր մասամբ, այսինքն աղջիկը որ մօր կողմէ հայ էր, եւ որ իրենց ազատութեան համար աշխատեր էր.» եւ քանի որ մանրամասնաբար պատճառները չէր իմացեր, իր ախորժակը կատարեալ չէր. բայց որպէս զի Թորոսի կամաց դէմ չի մեղանչէ, որ աններելի յանցանք կը համարէր, ամեն կերակուրներէն կշտացինդ կերաւ, Կիզիկոսի վճիտ գինին լաւ մը խմեց, եւ երբ Թորոս ելաւ քաշուեցաւ իր սենեակը, իր լայն յօնքերը վեր առնելով եւ իր սուր աչքերը գոհութեան ժպիտով մը անոր հետոց վրայ դարձնելով, «Աստուած յաջողութիւն տայ, Իշխանիկս,» կը մրմնար քթին տակէն, «Դու շատ խելօք տղայ ես որ աղջիկ մը խելքդ յափտիէ ու քեզ կնիկ դարձնէ, ալ ես այս գիշեր հանգիստ կրնամ քնանալ, դու զուարճացիր ինչչափ կ'ուզես, բաւական է որ տարին չ'անցած սանդղոված քաղքին պարիսպներէն մէկ մը դուրս նետուինք . . .։ Մեր լեռները հարցուցի, մեր ազգին ընդհանուր վիճակը հարցուցի... իմիններս ամէնայայ հարցնելու՝ վախցայ հարցնելու... ոմ գիտէ ինչ եղան. ոմն մեռած են, ոմն են... իրաւ է որ անոնք հարցնելու ժամանակ ալ չի կար, անշուշտ ան ալ չ'էր գիտեր... Լաւ տղայ է Կոստանդին, քաջ է, ինչ օգուտ որ թեթեւ է. ո՞ գիտէ Մլէհին էր յանցանքը թէ իրեն...։

Այս մտածութիւններով սկսաւ մրաբել Բարկէն հայրիկ իր նստած տեղը, եւ իրօք ալ իրեն ան մրաբը իր տղայութենէն ի վեր ամենուն քունին տեղ կը բռնէր, եւ որ իրեն համար բաւական էր քսան չորս ժամ պատերազմելու եւ քառասուն ութ ժամ քալելու։

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԴԻՈՆԻՍ

Այս փոքրիկ տան անմիջապէս կից տուն մը կար, որու մէկ սենեակը միայն տեսանք մենք՝ սենեակ կամ մատուռ աղջկան մը սիրոյն՝ որ դաղտնիք մ'էր ամենուն համար բաց ի ծեր Դիոնիսէն որ աս որբ աղջկան ոչ միայն բժիշկ այլեւ խնամակալ՝ խորհրդական՝ սրտակից վարժապետ եւ հայր եղած էր միանգամայն։

Դիոնիս տկար եւ նիհար մարմնոյ մէջ կորովի սիրտ ունէր, եւ մեծահանճար գլուխ մը, ի բաց առեալ իր արհեստը որ զինք ուսմանց եւ գիտութեանց տարեր էր ի տղայ տիոց, իր զանազան ճանրորդութիւնքը ի փոքր Ասիա, յԱրաբիա, յԵգիպտոս եւ յԱսորեստան իր միտքը ընդարձակեր եւ հարստացուցեր էին, եւ դիտող ու հետաքնին բնութենէն ամեն դաղտնեաց պատճառը փնտռելով, մուցեր եւ թերեւս արհամարհեր էր սրտի զգացմունքները։ Եւ վերջապէս երբ յոգնած եւ տկարացած երկար եւ բազմամեայ պանդխտութիւններէն Բիւզանդիոն դարձեր էր, իբրեւ թէ յանկարծ աչքերը բացուեր

էին տեսնելու եւ իմանալու թէ ժամանակը անցեր էր. ուստի փիլիսոփայաբար որոշեր էր իր միայնութիւնը ուսմամբ մխիթարել, եւ իր արհեստին պատճառաւ Ալեքսիսի՝ Եւփիմէի հօր՝ հետ վերաբերութիւն ունենալով քիչ քիչ անոր հետ բարեկամաբար եւ եղբայրաբար կապուեցաւ, անոր ընդարձակ պալատին մէջ իր սենեակները ունեցաւ, եւ առանց զգալու ան՝ մարդը որ կարծէր թէ ընտանեաց սէր՝ զաւակի սէր իր սիրտը մուտք պիտի չ'ունենայիր, իր սիրտը գորովալից դառաւ անոնց ամենուն համար որ Ալեքսիսի էին. անոր կինը իր քոյրն էր, անոր որդիքը իր ալ հարազատ զաւակներն եղան, եւ ազատ սիրտ ունեցող կարծեցողն օր մը տեսաւ թէ իր խեղճ սիրտն ալ գերի էր տղոց ճչելուն՝ խնդալուն՝ տխրութեանց եւ ուրախութեանց, եւ ինքնաբերաբար քարոզ եւ դաստիարակ եղած էր անոնց բարոյականին ինչպէս բժիշկ եւ խնամածու էր անոնց կենսականին։ Իր աս պարտաւորութիւնները կրկնապատկեցան երբ Ալեքսիս իր մահուան անկողնին մէջ ծեր բարեկամին յանձնեց իր ընտանիքը։ Ալ ան օրէն վերջը Դիոնիս տան հայրը եղաւ, եւ տեսանք թէ ինչպէս ոչ միայն անոնց պիտոյից այլ նաեւ անոնց ամեն քմայքներուն կը ծառայէր, եւ Եւփիմէ իր աղնիւ բնաւորութեամբն ու կարեկից սրտովն բռնաւոր մ'էր խեղճ ծերուն գլխուն, որ նորա կամաց հակառակիլ չ'էր գիտեր, եւ անձնասէր ծերութիւնը ժամանակ չ'էր գտներ իր բերմանն հետեւելու։ Ուստի ինչ որ Եւփիմէ կ'ուզէր Դիոնիս կը կատարէր. եւ որովհետեւ իր արհեստին եւ ուսմանց համար մեծ համբաւ ունէր, եւ ծանր պարագանե-

ռու մէջ կը փնտռուէր թէ կայսերական եւ թէ մեծատոհմ ընտանիքներէ եւ ամենքը զինք կը յարգէին, ուստի կրցեր էր յաջողիլ իւր ազդեցութեամբն ու խնդրանօք զմեր Թորոսն ալ բանտէն ազատել, եւ այդ տան մէջ՝ որ անյայտ մաս մ'էր Եւփիմի պալատին՝ տեղաւորել։

Ա. յս ընդարձակ բնակարանին նկարագիրն ընել՝ աւելորդ է։ Ժամանակին շռայլութիւնը ինչ որ սովորութիւն ըրած էր զարդարելու համար մեծամեծաց պալատները, ընդարձակ սակեձեղուն սրահներ եւ սենեակներ պատկերներով՝ արձաններով՝ գորգերով՝ բազմոցներով հոն աւելով կը գտնուէին. եւ բնական է որ տարիներով ընդարձակ գաւառի մը կուսակալ իր կողոպուտները մայրաքաղաքին մէջ վայելէ։ Ուստի Ալեքսիս ծերակուտի անդամ անուանեալ եւ իր քաղցր բնաւորութեան համար կայսեր սիրելի՝ տանը շքեղութիւնն ու պերճանքը մեծ պարտաւորութիւն կը համարէր, մանաւանդ որ իր Հայ թագաւորաղն կինը ամեն բանէ աւելի գոհ ընել կուզէր, վասն զի սատիկ կը սիրէր, եւ նորա մաղձոտ եւ տխուր վայրկեաններէն կ'ակնածէր, որ առանց գանգատ մը յայտնելու, հայրենի երկրին յիշատակին՝ աչքի փայլ մը կ'ունենար, եւ եռանդեամբ՝ իրաւ շատ քիչ անդամ՝ իր ազգայութեան ճիարշաւները եւ խաղերը տարեկից աղջկանց հետ կը յիշէր։

Եւ աս կինը թէպէտ բուն հայրենիքէն վտարանդի, վասն զի իր պապը Սենեքերիմ թագեր էր Վասպուրական աշխարհը եւ եկեր էր բնակելու Սեբաստիա, բայց դարձեալ հին հայրենեաց յիշատակներով սնեալ՝ ինչչափ հեռացեր էր նոյնչափ ալ անոր

վրայ սէր ունէր. ուստի իր երիկը միշտ տխրութեամբ կուտար իրեն հին Հայաստանի ցանցառնամակները որ երբեմն երբեմն իրեն տեղեկութիւն կը բերէին նորա թշուառութեանց։

Ուստի իրեն մխիթարութիւն միայն Կիլիկիոյ Ռուբինեանց յաջողութիւնքն էին, եւ ինչ որ անոնց յառաջդիմութեան համար կը խօսուէր՝ զինքը գաղտնի ուրախութեամբ կը լեցնէին եւ Ալեքսիս Թորոսի եւ Լեւոնի քաջագործութեանց լուրերը ինք կը բերէր կատակով եւ միշտ կ'աւելցնէր. «Մեզի համար անհաճոյ եւ քեզի շատ հաճոյ լուրեր կան գարձեալ։» Իսկ երբ Լեւոն իր զաւկներով գերի բերուեցաւ մեծ քաղաքը, այս կինը սրտի սուգ առաւ եւ կրցած օգնութիւնը ըրաւ եռանդագին ինչպէս վերը յիշեցինք։ Եւ երբ ինքն ալ մեռաւ՝ Եւփիմ մնաց միմիայն ժառանգ հայրենի սատացուածոց եւ մայրենի հայասիրութեան։ Թէպէտ իր սէրը աւելի հետեւանք կրնար համարուիլ ուրիշ դժբաղդ սիրոյ, ինչպէս երբեմն կը յայտնէր Դիոնիս փոքրիկ ժպիտով մը առանց վիրաւորելու իր սանուհին, որ անտարակոյս ո՛ւ եւ իցէ կատակի կրնար համարել երբ ան մարդէն կուգար. եւ աններելի կը համարէր այնպիսի զաւեշտի ատուեր մը նաեւ թէ ուրիշը համարձակել յանդգնէր։ Վասն զի այդ չքնաղ եւ արքունի կերպարանքին փափկութեան եւ մտաւորական սրամտութեան ներքեւ բուռն եւ խրոխտ բնաւորութիւն մը կար՝ որ կարելի էր կոտրել եւ փշրել բայց ոչ երբէք ծռել եւ հակել. եւ ծերուն բոլոր խրատները ու հայրական յորդորները անօգուտ կը լինէին երբ իր լուսալիր աչքերը հրալիր կը դառ-

նային չանթահարելու համար իր կամաց ընդդիմահարները։ Բայց ժամանակը՝ եւ բաղդին խիստ հարուածները որ իր երիտասարդ տարիքին վրայ բռնացան, սկսած էին զինք համոզել իր խնամակալին խորհուրդներուն ջանալ գիջանիլ, եւ աւելի խոհեմութիւն ունենալ մեր այս պատմութեան օրերուն։ Ուստի երբ Եւփիմէ անմիտ՝ յամառ եւ անիրաւ վիճաբանի մը կը պատահէր եւ կը զդար հրալից ամպը որ ճակտին վրայ կը դիզուէր, կը լուէր եւ իր դաստիարակին ժպիտ մ՝արձակելով կ՝առնէր կը քալէր, եւ հանդարտութիւնը հասնելէն վերջը՝ դարձեալ կուգար ի կիւ, բայց ալ զէնքերը փոխուած էին, իր սուր միտքը փոխանակ չանթերու՝ թունաւոր նետեր կ՝արձկէր, հեգնութիւն եւ երգիծանք կը սրանային իր շրթունքներէն։ Եւ դարձեալ այս ամեն բնաւորութեան խստութեամբ ալ՝ թէ որ կանայք փախչին իսկ իր ընկերութենէն, էրիկ մարդիկ գիտնալով ալ թէ անխոց պիտի չ՝ելնեն իր պալատէն՝ դարձեալ կը վազէին փափաքով իր տեսութեան։ Այսչափ զօրաւոր են կնկան մը գեղեցկութեան հրապոյրը։

Ուստի նոյն գարնան երեկոյին, Բիւզանդիոնի վճիտ երկնքին լիրալիր լուսնով մը, նստած էին Եւփիմեայ մեծ սրահին յարակից կախաղանաւոր կիսրոնեայ պարտիզին մէջ քանի մը հիւրեր օրիորդին բազմոցին շուրջը։ Իսկ նա իրենց սիրաշունչ շողքորթութեանց այնպիսի ժպիտներով կը պատասխանէր որ անկարելի էր որոշել թէ հաճոյից էին արդասիք եթէ արհամարհանաց։ Վերջապէս երիտասարդ մը որու սնապարծութիւնը հագուստներէն կը վազէր, որու պէրանքը հոգւոյն նուաստութեան հայելին էր, սրտնեղութեամբ ոտք ելաւ, եւ կիսով գլուխը դէպ՝ օրիորդը դարձնելով՝

— Զարմանք է, ըսաւ, որ Կոմնենոսի մը նաեւ ձեր գեղեցկութիւնը անուշ բառ մը չ՝ունի պատասխանելու, արքայազուն մը ինձի պէս, որ կայսերական պատուանդաններուն վրայ է իր ծննդեամբ, թերեւս շատ նուաստացաւ հաճոյանալու համար ձեզի։

Եւփիմէի առաջին շարժումնքը նետի հարուածմը ընդունող առիւծին էր, եւ հազիւ թէ իր գեղեցիկ ճակատը ցնցեց եւ աչքերը փայլակեցին, միտքը եկաւ թէ իր բաղդը իրեն կը սպասէր եւ ինք երջանիկ էր, ուստի ելաւ հանդարտ ձեւով՝

— Ներէ, արքայազն իշխան, թէ որ ես անզգայ կը գտնուիմ ձեր կատարելութեանց, որոնց բարձրութիւնը մէկը չի կրնար ուրանալ. ուստի ձերն է յանցանքը թէ որ ձեզի հաւասարները չի փնտռեցիք։

Եւ այս խօսքերը աղնուական ծանրութեամբ մը զրուցելէն վերջը՝ նոյնպէս զամենքը ողջունելով, գլուխը բարձր՝ թագուհւոյ մը պէս իր սենեակները քաշուեցաւ, ուրախ՝ որ դիւրութեամբ ազատեցաւ ընկերութենէ մը որ զինքը կը ճանձրացնէր՝ ուրախ՝ գտնելու համար ան ընկերութիւնը որուն համար սիրտը կը տրոփէր։

Իսկ նոքա որ մնացին՝ մեղադրեցին Իսաք Կոմնենոս որ այնպիսի նախատանօք եւ կոպտութեամբ վարուեցաւ գեղեցիկ օրիորդին հետ, եւ զրկեց զիրենք անոր ընկերութենէն։ Իսկ Դիոնիս, որ անչշունչ կը դիտէր աս ամեն եղածները, զիրենք ամենն ալ ճանրայ դնելէն վերջը, ուղղուեցաւ գտնելու իր

սանուհին, որ իրեն կը սպասէր եւ որ զինք տեսա-ծին պէս, մէկէն դիմաւորելով «ինչ է կարեւոր զրուցելիքդ» ըսաւ։

— Իմ զրուցելիքս հարցմունք մ'է. ինչ է քու միտքդ հայ երիտասարդին համար։

— Այս հարցմունքդ զիս կը զարմացնէ, դու լաւ գիտես իմ միտքս։

— Անոր միտքն ինչ է։

— Անշուշտ իմ միտքս ինչ որ է՝ անորն ալ նոյնը պէտք է ըլլայ։

— Խնդրեմ ուրեմն որ ես ալ մէկ մը տեսնուիմ իրեն հետ, եւ իր բերնէն լսեմ եւ ըստ այնմ շարժիմ։

— Վտանգ մը կայ արդեօք, շուտ մը ինձի զրուցէ։

— Շատ անհամբեր ես, զաւակս, դու իմ ըսածս ըրէ։

Եւ փիմէ առանց ժամանակ անցնելու աս վերջի խօսքերուն վրայ մէկէն սրացաւ սենեակէ սենեակ, եւ գաղտնի դուռը բանալով տեսաւ որ Թորոս ոտքի վրայ իրեն կը սպասէր. առանց ամենեւին խօսելու ձեռքէն բռնեց, եւ չիտակ հոն տարաւ ուր Դիմնիս նոտած կը մտածէր, եւ երբ երկուքն ալ իր առջեւը կանգնած տեսաւ, առանց կերպարանքը փոխելու եւ առանց շարժմունք մը ընելու միայն իր սուր աչքերը Թորոսին վրայ ուղղելով՝

— Եւ փիմէ զրուցած է քեզի իմ ով ըլլալս, ինք իմ զաւակս է, ուրեմն պէտք է ինձ միտքդ չուտով յայտնես։

Այս առանց յառաջաբանի լակոնական հարցմունքին հետեւանքը, թէպէտ երկայն էր, բայց Թորոս մէկէն՝ մէկ նայուածքով դատեց դիմացի մարդը՝ հարցմունքին նշանակութիւնը՝ եւ մօտակայ վտանգ մը։

Ուստի առանց դանդաղելու պատասխանեց։

— Թէ որ օրիորդը այսչափ գեղեցիկ եւ սիրելի յատկութիւններ ալ չունենար, միայն ինձի ըրած բարերարութիւնքն բաւական էին ինչ որ ունիմ՝ իմ անձս իրեն նուիրելու։

— Բաւական է, ազնիւ երիտասարդ, ես ալ քեզմէ սա պատասխանին կը սպասէի։ Հիմա նոտէք եւ մտիկ ըրէք որ ըստ այնմ շարժինք։ Վտանգ մը կայ, եւ վտանգը քու աղգայիններէդ մէկէն կը հասնի, որ երբեմն քու հօրդ բերդակալն է եղեր եւ շատ ալ վտանգաւոր մարդ, եւ հիմա Պոլիս կը գտնուի ծպտեալ ու ոստիկանութեան լրտեսները զինք ճանաչեր են եւ իրեն հետքը նաեւ գտեր. աս գիշեր խորհուրդ ալ կայ զինք ձերբակալելու. բայց այս դիպուածէն վերջ կայսեր շնորհքին վրայ վստահիլ անկարելի է եւ մեծ անխոհեմութիւն. ուրեմն դու ինչ կը մտածես, ինչ պիտի ընես։

— Դեռ հիմա աս վայրկենիս կ'իմանամ մօտալուտ վտանգը, թէ որ կարելի է փախիլ՝ հիմա փախինք կ'ըսեմ։ Բայց որն է ապահով ճանբան։

— Հիմա ապահով ճանբան սա տունը չի կենալն է, եւ ամիսի մը չափ ժամանակ ծածկուիլն ու ոստիկանութեան կարծեցնել թէ դու փախած ես։

— Ես բանտէ նոր ելած՝ աս ընդարձակ քաղաքին ոչ լաւ տեղեակն եմ եւ ոչ ծանօթ մը ունիմ. ինչ որ ըսես կը կատարեմ։

— Լաւ, ուրեմն պատրաստուէ չուտով դու եւ ծառայ։ Զգեստդ եւ յունարէնի կատարեալ գիտութիւնդ գքեզ չ'են մատներ. խոհեմութիւն քեզի չ'եմ յիշեցներ. ես գքեզ կը ճանչեմ։ Հիմա ուրեմն պէտք է ճանբայ ելնես։

Ելաւ ծերուկը եւ դրան մօտենալով «Լազար» կանչեց։ Մէկէն երեւցաւ արդէն մեզ ծանօթ տնտեսը։

— Պատրաստ է ամեն բան։

— Այո՛, Տեար։

— Ուրեմն, ըսաւ Թորոսի, քու ծառադ ալ պէտք է պատրաստուի։

— Ան միշտ պատրաստ է, պատասխանեց Թորոս եւ շտկուեցաւ դէպ ի դուռը։ Իսկ Եւփիմէ առանց մէկ բառ մը կրսնցնելու, մէկ մը ծերուն մէկ մը Թորոսին կը նայէր եւ առանց Թորոսի թեւը Թողլու եկաւ մինչեւ նորա սենեակը, եւ փոքրիկ կապոց մը շինելով ստկի ու ճերմկեղէնի կը սպասէր՝ երբ Բարկէն իր տիրոջ հետ վեր ելաւ։ Եւփիմէ առանց բան մը գրուցելու կապոցը Բարկէնի ձեռքը տուաւ. անկից վազեց Լեւոնի կախուած սուրը առաւ Թորոսի երկնցուց որ ան սիրուն ձեռքը իր շրթանց տանելով սուրը առաւ մէջքը կապեց։ Եւ ասոնք ամենը արագ բայց անխռով կատարուեցան, իրրեւ թէ շատոնց որոշուած լինէին, եւ երեքը մէկէն ծերուն քով դանուեցան։

— Լաւ, ըսաւ ծերը, հիմա Լազար, նայէ ծառայ աղախին չի դանուի դուրսը։

— Մարդ չի կայ, Տեար. եւ բոլոր լոյսերը մարած են։

— Ասոնցուած բարի յաջողութիւն տայ ձեզի, ըսաւ ծերը եւ Թորոսի ձեռք տուաւ որ նոյնպէս ձեռքով պատասխանեց։

— Եւ երբ սենեկին դրան քով եկաւ, դարձեալ պագաւ Եւփիմէի ձեռքը, որ մինչեւ ան վայրկեան բառ մը բերնէն չէր հանած եւ միայն ան տեղ

աչքերը արցունքով «Աստուած հետդ ըլլայ» ըսաւ. իսկ Թորոս մէյ մը երկինք նայեցաւ, մէյ մ'ալ անոր, եւ գլուխը դարձուց դէպ՝ իր ճանրան ամենայն արագութեամբ, ծածկելու համար սրտին յուզմունքը. Բարկէն անչքունչ կ'երթար իրրեւ իրեն չուքը։

Պալատին մէկ պզտի դռնէն Լազար գիրենք դուրս հանեց եւ լուռ անձայն փողոցներու մէջէն արագ արագ կ'երթային այս երեք անձինքը, երբ իրենց քովէն կ'անցնէին խաւարի եւ անզգամութեան արբանեակներ. մինչեւ որ իրենց սահմանեալ տեղը իջան քանի մը գիշերապահ խմբիկներ ալ եղան որ իրենց հարցմունք ընելու եթէ պատրաստուէին, Լազար անոնց գլխաւորին ականջէն բան մը գրուցելով ճանբայ կառնէր, մինչեւ հասան տան մը դրան առջեւ. հոն Լազար բանալի մը ծոցէն հանելով դուռը բացաւ եւ իր ընկերները ներս մտցնելով դուռը կամացուկ մը գոցեց։

— Շնորհէ ձեռքդ, Իշխանդ իմ, ըսաւ, որ աս մութուն ձեզ առաջնորդեմ, եւ Թորոսի ձեռքն առնելով տարաւ սենեակ մը. Բարկէնի համար դժուարութիւն չի կար, վասն զի մութուն ալ կը տեսնէր. «Դուք հոս նստէք,» ըսաւ Լազար եւ անհերեւոյթ եղաւ։ Իսկ մեր երկու Հայերն մնացին մթութեան եւ խաւարի մէջ, գոնէ Թորոս գիտէր թէ ինչ բանի համար էր այս գիշերային փախուստը. երբ Բարկէն որ կարծէր գուշակել՝ ինքնիրեն կ'ըսէր. «Իշխանիկս աս գիշեր աչք դոցած չ'է, ես լաւ քնացայ... արդեօք Կոստանդնի գալը իմացած են. երբ այդպէս է, իրաւ աս Հռոմները սատանայ են. ես չի կրցայ ճանաչել, անոնք ինչպէս ճանաչեցին... հիմա ուր

կ'երթանք, անտարակոյս պիտի տեսնենք . . . հոռոմ աղջիկը իրաւ գեղեցիկ է . . . բայց ան սուր աչուի՝ մեծճակատ ծերը ովէր . . . Էհ, Բարկէն ամեն բան կ'իմանանք . . . Աստուած տար յաջող լինէինք, մէկ մը մեր Սեւ լեռը գտնէինք . . . »

Այսպէս կը խորհրդածէր Բարկէն, երբ Լազար երեւցաւ՝ «Երթանք, Տեար Իշխան» ըսաւ։ Քանի մը քայլ առնելով դուռ մը բացաւ եւ ինքզինքին լուսնի լուսոյ մէջ եւ ծովեզրը գտան։ Երեք ջուխտակ նաւ մը կ'ըսպասէր։ Հազիւ թէ տեղաւորեցան՝ նաւը սկսաւ սուրալ պատռելով ծովը՝ թողլով աջ կողմը մայրաքաղաքին եւ ձախ կողմը Դալաթիոյ ափունքը։ Քանի մը ձկնորսի նաւեր եւ քանի մը պահնակ նաւեր միայն կայլին ծովուն վրայ, որոնց մէկ հատը միայն մօտենալով նաւուն եւ Լազար իր նշանի բառը ասելով ազատ իրենց ճանրան կը շարունակէին նաւուն դէմքը դէպ ի Վոսպոր միշտ ուղղելով։ Կ'անցնէին շարունակ եւ ետ կը ձգէին այս օրուան Պէշիքթաշ, Օրթագեղ, Առնավուտ գեղ, եւ կարգաւ արուարձանաց շարունակութիւնքը դէպ ի վեր, մինչեւ որ հասան Թարաբիայի ծովեզր տան մը առջեւ եւ հոն նաւակը կեցաւ։ Ան տեսն Լազար ելաւ ցամաք եւ ձեռամբ հրամցնելով զԹորոս, որ ցատկեց ելաւ նաւէն Բարկէնի հետ, նաւավարները քանի մը խօսք ըրաւ ու ճանրեց։ Հոն ծովեզրը գիրենք թողլով պատշգամ մը ըրաւ մտաւ տան քովի ճանրան, զարկաւ ցած երկաթապատ պատուհան մը եւ պառաւ կին մը ձայն տուաւ ներսէն. երբ իր անունը տուաւ՝ «Աստուածածին, ըսաւ կինը, այս տեսն Լազար, ինչ կ'ուզես.

— Բաց, մայրիկս, ըսաւ ձայնը, հիմա խօսելու ժամանակ չէ, զովը զմեզ սառեցուց »։

Պառաւը նիգերը խոխոտեց եւ քոշնտի դուռը բացուեցաւ։ Լազար ներս մտնելով նշանացի լռութիւն հրամայեց պառաւին, եւ կանթեղը առնելով ձեռքէն հիւրերը ներս մտուց եւ դռնապանի բնակարանը թողլով, չիտակ գիրենք մաքուր սենեակ մը հանեց, ուր անկողին եւ ամենայն ինչ պատրաստ կար իրենց պիտոյից համար։

Գիշերը յառաջացեր էր, լուսինը լիալիր կը թագաւորէր երկնքին վրայ եւ հանդարտ ընթացքը կը շարունակէր, ծովը հանդարտ նոյնպէս, իրրեւ թէ երբէք ալիկոծութիւն չէր ունեցեր. բնութիւնը վերջապէս իր բոլոր գեղեցկութեամբ զարդարեալ խաղաղութեան կերպարանքն ունէր. Թորոս պատուհանին առջեւ նստած կը նայէր, բայց տեսարանին գեղեցկութիւնը ոչ կը տեսնէր՝ ոչ կ'զգար այլ նա մանաւանդ թէ ատելի կ'երեւար իրեն ամեն բան, եւ դժար էր որոշել եթէ վերահաս վտանգը արդեօք թէ գեղեցկին երեսէն հալածեալ աքսորն էր որ իրեն ծանր կը թուէր, բայց սոյնպէս հոն էր որ լուսինը արիւնագոյն կ'երեւէր աչքին, ծովը պղտոր հայելի մ'էր, ծաղիկները հոտ չ'ունէին, եւ սոխակը՝ որ վարդերուն մէջ կը դայլայլէր՝ մահուան երգի պէս ատելի էր իրեն, վասն զի Եւփիմէ չի կար։ «Աւաղ, ուրեմն առանց անոր հայրենեաց փրկութիւնն նաեւ իմ սրտիս չպիտի քաղցրանայ,» մրմնջեց եւ շտկուեցաւ դէպ՝ անկողին, երբ յանկարծ միտքը եկաւ Բարկէն որ հոն կեցեր էր արձանի պէս. միտքը նաեւ եկաւ թէ քանի որ դուրս ելած էին իրենց տունէն ոչ

բառ մը նա արտասանած՝ եւ ոչ ինք իւր պապանձ-
ման մէջ խօսք մը անոր ուղղած էր. թէպէտ սէրը
խիստ՝ նախանձոտ եւ անողոք խորհրդական մ'է եւ
կը մերժէ ամէն բան որ սէր չ'է, բայց Թորոս շատ
մեծ սիրտ ունէր մոռնալու համար այդ ազնիւ մար-
դուն հաւատարմութիւնը իրեններուն եւ իրեն. ուս-
տի ճանբան փոխեց եւ անոր մօտենալով՝ «Բարկէն
հայրիկ. դու ինչ կը խորհիս աս մեր դիպուածին,»
ըսաւ դառն եւ մոերմական ժպիտով մը միանգամայն։

— Ի՛նչ պրուցեմ, Իշխանիկս, վտանգ մը թէպէտ
կ'երեւայ մեր փախուստէն, բայց կը թուի նաեւ թէ
յաջող ելք պիտի ունենանք, վասն զի մինչեւ հիմա
կոտրած թափած չ'ունինք։ Ոչ թշնամին զմեզ հա-
լածեց եւ ոչ ճանբանիս կտրեց. ու սուրը պատեա-
նէն հանելու չի պարտաւորեցանք։

— Ճշմարիտ է, Բարկէն, թէ վտանգաւոր դիպ-
ուածներ կրնայինք ունենալ, բայց հպիւ թէ բան-
տէն ելած՝ բանտի սպառնալեաց ներքեւ գտնուիլ
շատ ծանր է։ Հաւերը կը խօսին. արշալոյսը մօտ է,
երթանք քնանալ. քու անկողինդ . . .

— Ո՛հ, իմ անկողինս հոն է ուր որ բաղմոց մը
կայ, Աստուած քեզի հանգստութիւն տայ Իշխանիկս։
Թորոս հպիւ թէ անկողին մտաւ քունն ալ իր աչաց
վրայ ծանրացաւ վասն զի հոգն ու յոգնածութիւն
այն տարիքին մէջ քուն չ'են վտարեր, նա մանաւանդ
թէ կ'անուշցնեն։ երբ արթնցաւ, արդէն արեգակը
իր ճառագայթներով երկնքի վրայ կը թագաւորէր
եւ բնութիւն բոլոր ոտքի վրայ էր։ Նոյնպէս Բաբ-
կէն դուրսի սենեակը արեւուն հետ ելած՝ անձայն
եւ անշշունչ կը պտըտէր եւ առանց երեւալու ձկնորս-

ներու՝ նաւավարներու՝ ծովու եւ ցամաքի՝ անցորդ-
ներու երթեւեկը ու իրենց օթեւանած ամարանոցը
կը դիտէր, եւ ակռաները կճրտելով «Անիծեա՛լ քա-
ղաք, նզովի՛ց քաղաք, հիմնայատակ ըլլաս.» կը
մրմռար։ Եւ վերջը երբեմն աչք մը կը ձգէր կապո-
ցին որ Օրիորդը իրեն յանձնած էր իր այլայլութեան
մէջ առանց բառ մը զրուցելու, «Մեր տիկինը,
Աստուած լուսաւորէ հոգին, երբէք ինձի այդպիսի
ամբարտաւան աչք ձգած չ'ունէր. «Բարկէն հայրիկ,
հոգիս հայրիկ, Ռուբէնս քեզ եմ յանձներ, նայէ
կրակոտ է . . . Թորոս խելօք է, բայց տղայ է . . .»
մեղր կը վազէր շրթունքներէն, ան մեռաւ, մեր
բաղդը դարձաւ, վերջի անկողին ընկնիլն էր. նորէն
ինձի յիշեց՝ յանձնեց, եւ աչքերը իր խաչոր ձեռքե-
րով բռնցի կը սրբէր։ «Ո՞ւր է անանկ տիկին . . աս
հոռմի կանանց քիթն երկինքն է . . . ։» Եւ Թորոսի
ներսը ոտքի ձայնը լսելով՝ տղու մը պէս աչքերը
դարձեալ լաւ մը շլեց ու սենեակը մտաւ գնաց։

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԱՌԻՒԹԻՆ ԿՈՐԻՒՆԸ ԱՌԻՒԹ Է

Մենք տեսանք որ Եւփիմէ մինչեւ վերջը առանց
դիմադրութեան կամ խորհրդածութեան բառ ար-
տասանելու օգներ էր նաեւ Թորոսի փախստեան,
վասն զի իւր սրամտութիւնը վտանգը յայտներ
նշմարեր էր։ Բայց երբ սրահներու մթութեան մէջ
տեսաւ թէ իր սիրելին անհետացաւ՝ «Ո՛հ Աստուած

իմ» ըսաւ, եւ բաղմոցի մը վրայ ընկաւ երկու ձեռքերն երեսին վրայ սքօղելով. իսկ Դիոնիս անխռով մնաւնալով՝

— Եւփիմէ, ըսաւ, տխրութեանց եւ պատասուաց ժամանակ չէ, քաջ եղիր որպէս զի կարենանք կատարեալ վտանգին առաջն առնուլ։

— Դեռ վտանգ մնաց ուրեմն, ըսաւ աղջիկը սոսկումով։

— Անշուշտ՝ թէ որ անհոգ նստինք, ոչինչ՝ թէ որ աշխատինք։

— Բայց չեմ գիտեր թէ ինչ պէտք է ընել։

— Ես ամեն բան պատրաստեր եմ, անհոգ եղիր, միայն դիս մի՛ չփոթեր։

— Ո՛հ, ինչպէս կ'ուզես որ անհոգ լինիմ, երբ իմ Թորոսս կորուսի։

— Թորոս կորսուած չէ, եւ վաղը ես ձեր պսակը կատարել պիտի տամ։

— Ի՞նչ կը զրուցես . . .

— Այո՝ այդ արարողութիւնը գրաւական մի է քու ապագայ երջանկութեանդ համար, եւ ո՞ գիտէ թերեւս զէնք մ՚ալ է ապագային անկարծելի արկածից համար։

— Բայց ես Թորոսին վրայ ամենեւին կասկած չունիմ։

— Ես ալ չունիմ, մանաւանդ թէ շատ համարմունք ալ ունիմ. բայց ժամանակը՝ պարագաները՝ բաղդին փոփոխութիւնները մարդկային խելք սրտին վրայ շատ եւ անկարծելի ազդեցութիւններ ունին։ Ես չեմ կրնար իմ Եւփիմէս՝ իր պատիւը՝ իր ստացուածքը՝ իր գեղեցկութիւնը երիտասարդութեան

փոփոխամտութեան անձնատուր ընել. պսակի արարողութիւնը բաւական գրաւական մի է։

— Ես բոլորովին քու կամացդ հետեւելով ալ՝ չեմ կրնար մոռնալ ամեն օրուան պսակներու ոչնչանալն պատրիարքական վճիռներով։

— Մեր եկեղեցին շատ թուլցուցած է ամուսնութեան կանոնաց խստութիւնը, բայց Հայոց մէջ այդպէս չէ. (¹) Անոր թագաւորներն նաեւ գիտեմ թէ ամուսնութեան կանոնաց անհնազանդ գտնուելու յանդգնութիւն շատ քիչ անգամ ունեցեր են։ Բայց ժամանակ կորսնցնել պէտք չէ։

— Ես քեզի արգելք չեմ, հայրիկ, երբ ինչ որ կ'ուզես։

Ծերը շուտ մը ելաւ ծառայ մը կանչեց, ապսպրեց Թորոսի տան ծառայող երկու անձինքը առնուլ՝ դեռ չի լուսցած՝ նաւակ մը դնել Թարապիա տանիլ. երկու որմնադործ՝ որ արդէն իր հրամանին կը սպասէին՝ բերել տուաւ եւ գաղանի դուռը ամրացնելէն վերջը հռոմայեցի ծեփով (²) (որու գաղտնեաց հմուտ էր ինք) որմնել տուաւ ներսէն, եւ անմիջապէս նստաւ թուղթ մը գրեց բարեկամ հայ վարդապետի մը, ուսկից կը խնդրէր ծպտեալ իր ցոյց տուած ժամատեղն գտնուիլ. եւ երբ այս ամեն բաներն կարգադրեց ու կատարեց՝ բարի գիշեր մաղթելով իւր սանուհւոյն գնաց իր սենեակը քաշուեցաւ քնանալու։

Իսկ Եւփիմէ տեսնելով իր ծեր խնամակալին ան-

(¹) Սմբատ Տիեզերակալի իր քրոջ աղջկան հետ ամուսնանալն գայթակղութեան դէպք իբրեւ կը յիշուի պատմութեան մէջ։

(²) Ciment romain, որու բաղադրութիւնը հիմա կորսուած է։

խառվ վատահութիւնը, հանդարտեցաւ. կանչեց իր նաժիշտները վինքը հանուցնելու, եւ իր երկրորդ օրուան երջանկութեան մտածութեամբն զբաղած՝ մոռցաւ գրեթէ ալէկոծութիւնը որ քանի մը ժամ առաջ վինք կը տարուբերէր, եւ երջանիկ քունի մէջ ընկղմեցաւ։ Երբ առաւօտուն արթնցաւ, Դիոնիս եկած՝ քանի մը երեւելի անձանց այցելութիւն ըրած՝ իր էն կարեւոր տեղեկութիւններն ստացած եւ վտանգը հեռացնելու ամէն հնարք ի գործ դրած էր։ Ուստի երբ Եւփիմէին քով մտաւ՝ նա իր առջի նայուածքէն ապահովեալ՝

— Հայրիկ, ինչ պիտի ընենք այս օր, հարցուց։

— կը հագուինք, կը զարդարուինք, եւ կ'երթանք զուարճանալու։

— Զուարճութիւն . . ո՛հ, բառը գեղեցիկ է, զուարճութիւն Դիոնիսի համար, իր գրքերէն՝ իր ուսմունքներէն դուրս. ինչչափ սուղի կը լինիմ քեզի, սիրուն Հայրիկ, ըսաւ Եւփիմէ եւ ծերուն երեսները պագաւ. Դիոնիս իր բոլոր փիլիսոփայական ծանրութեամբ չի կրցաւ ախորժանաց ժպիտ մը չ'արձակել, վասն զի ծերերուն բնական է ախորժիլ երիտասարդ զգուանքէ։ Բայց դարձեալ պէտք եղած պատրաստութիւնները տեսնել հրամայեց, ամէն բան կարգի դրաւ, եւ երբ ճաշն ըրին ու Եւփիմէ կը հարցնէր թէ պէտք չ'էր պատրաստուիլ, «Ինչ մ'ալ կ'ըսէր ծերը, պէտք է համբերել վասն զի ոստիկանութեան կը սպասեմ». եւ կրօք ծառայ մը եկաւ լմացնելու թէ ոստիկանութեան մեծը կը խնդրէր այցելութիւն մ'ընել պալատին՝ տիկին Օրիորդի հրամանաւ։

Եւ ահա ոստիկանապետն ներս մտաւ ու ամենայն մեծարանօք ողջունելէ վերջ՝

— Տիկին Օրիորդ, ըսաւ, խնդրեմ հրաման տաք որ քանի մը սենեակներու փոքրիկ խուզարկութիւն մը ընեն մեր պաշտօնատարք։

— Ի՛նչ արդեօք, ըսաւ Եւփիմէ, մեթէ մեծ յանցանք մը՝ ոմբիր մը իմ տանս մէջ կը յուսացուի։

— Յուսացուիլ չէ, բայց ո՛ դիտէ, տանը յարմարութիւնը՝ դիրքը կասկածներ կրնան տալ, ուստի ամէն անունք փարատելու համար . . .

— Լաւ, Տեար, ինչ խուզարկութիւն որ ուզէք՝ տէր է։

Ան տեսն, չիտակ արդէն մեզի ծանօթ կողմը երթալով, ան սենեակը որ Թորոսի անկողնին սենեկին կը պատասխանէր, փնտռեցին նայեցան եւ երբ տախտակամածին բերանը քարածեւ պատ մը գտան՝ ամէն իրենց կասկածները փարատեցան. եւ ոստիկանաց գլուխն խստութեամբ կարճահասակ մարդու մը դառնալով, որ արդէն մեզի ծանօթ է վասն զի անգամ մը տեսանք.

— Ա՛ս երիտասարդին փախստեան պատասխանատու դո՞ւ ես, տիար Միքայէլ, ըսաւ, հսկողութիւնը քեզ կ'ինկնէր. պէտք էր որ դու անոր ամէն շարժումնքը գիտնայիր. եւ ահա մարդը անյայտ կը լինի, եւ ոչ միայն ինք, այլ նաեւ անունք՝ որ դու տուած էիր իրեն ծառայելու, եւ դու, ապուշ ու անմիտ, բառ մը չ'ունիս պատասխան. դատաստանին կը մնայ քեզի պատասխանելու. փուճ տեղ բերանդ մի բանար հոս խօսելու։

— Բայց Տիար . . .

— Մի խօսիր, անօգուտ կ'աշխատիս ինձ պատասխան տալու համար, պահէ քու բոլոր ճարտասանութիւնդ դատաւորին, անոր առջեւ միայն պէտք կայ խօսելու։ Ոստիկանք, այս մարդը դատարան տարէք։

— Բայց անգամ մ'ալ մտիկ ըրէք, ես այդ երիտասարդին ծառայողները չ'եմ ճանչեր, անգամ մը միայն տեսայ, երկու օր առաջ եւ այս օր . . .

— Այդ խօսքով քու յանցանքդ կը ծանրացնես, դու չի ճանչցած մարդկանցդ յանձնեցիր քու հսկողութեանդ յանձնեալ մարդիկ։ Տարէք, տարէք։

Իսկ խեղճ Միքայէլ, զարմացական ձեւեր ընելով, եւ ճակատն ջրի պէս քրտինք թափելով, երկու ոստիկանաց մէջէն դուրս ելաւ դատարան երթալու։

Ոստիկանութեան գլուխը յարգանօք ողջունելով զեւփիմէ եւ Դիոնիսի կամաց ձայնով յայտնելով իր զարմանքը կ'ըսէր։ «Տէրութիւնը կառավարող մեր մեծերը յիրաւի զարմանալի են, ապառ կը թողուն ասանկ վտանգաւոր մարդ մը աս ծովու պէս քաղքին մէջ, մեղի լուր մը չ'են տար, եւ խեղճ մարդու մը, որ իր գլխուն տէրը չ'է, կը յանձնեն, եւ հիմա կ'ելնեն մեզմէ կը փնտռեն։

— Եւ դու, Տիար, անշուշտ երբ փնտռես՝ մէկը կրնաս գտնել։

— Անշուշտ, ըսաւ ոստիկանութեան պետը, թէ որ փախցնողը Դիոնիս չ'է։

— Թէ որ նա ինքն է։

— Ուրեմն չ'եմ գտներ, ըսաւ ժպտելով պաշտօնատարը։

— Լաւ կ'ընես, զրուցեց ծերը նոյնպիսի ժպտով մը։

— Բաւական է այսչափս, իմացայ, Երբ ինձի հրաման մը եկաւ ձեզմէ եւ չի կատարուեցաւ, սիրտդ հանգիստ բռնէ, թող հայ երիտասարդը հանգիստ պտըտի, միայն թէ Անդրոնիկոսին զգուշանայ վասն զի ամեն չարեաց պատճառ նա է, բաւական է թէ հայ մը գտնուի խնդիրի մը մէջ՝ իր ատելութիւնը դաւ եւ վտանգ կը տեսնէ հոն։ Երկինք երկիր իրար կը խառնէ։ Քանի քանի անգամ Կայսրը եւ Ծերակոյտը աս ապուշ երիտասարդին ազատութիւն տալու հրաման ըրին, եւ ինք միշտ արգիլելու ճարը գտաւ, եւ հիմա որովհետեւ ապըստամբ ու վտանգաւոր Հայ մը տեսնուած կայ եղեր քաղքիս մէջ, իր զրգռութեամբ երիտասարդը կ'ուզուի, որպէս զի բանտի դատապարտուի, եւ այդ Միքայէլը Անդրոնիկոսի մարդն է։» Աս խօսքերն ըսելով ոստիկանապետը թողուց եւ գնաց։

Իսկ Դիոնիս սանուհւոյն դալով, հրաւիրեց պատրաստուիլ երթալու եւ գտնելու համար Թորոս։ Եւ քիչ մը ժամանակէն վերջը երկու դեռատակ կը թողուին պալատը եւ կը շտկուէին դէպ ի ծովեզրը ուր գեղեցիկ նաւակ մը իրենց կը սպասէր։

Նոյն գիշերը Թարարիայի ամարանոցին մեծ սրահին մէջ Թորոսի եւ Եւփիմէի պսակի հանդէսը կը կատարուէր հայկական արարողութեամբ. Բարկէն՝ կնքահօր պաշտօն կը կատարէր ամենայն գոհութեամբ, ներելով սրահաց Եւփիմէի արեան մէջ ինչ որ յունական կաթիլներ կը գտնուէին, եւ ծածկելով ինչչափ որ կարելի էր տրտմախառն ուրախութեան արցունքին քանի մը կաթիլներն։

Երբ ամեն բան կատարուեցաւ եւ գիշերը կէս եղաւ, Դիոնիսի կարգադրութեամբ մեր հարսն ու

վեսան հասարակ նաւակ մը մտած Բարկէնով՝ երկու ծառայով եւ մէկ նաժիշտով կ'անցնէին գիմացի Ասիոյ ծովափունքը, եւ ծովեզրէն մղոն մը հեռաւորութեամբ անտառախիտ ծառերէ շրջապատեալ գիւղական ամայի տուն մը պատրաստ կը գտնէին զիրենք ընդունելու համար. հոն ինչ որ բնութեան գեղեցիկ անձանց ուրախութիւնը կը պատէր. Բարկէն իր լեռներուն գագաթը կը յիշէր, եւ երբ իր երկու սանները կ'ելնէին բնակարանէն եւ կ'սկսէին հեռանալ, իր երկայրին մէջքը՝ հեռուանց անտեսանելի՝ անոնց հետոց կը հետեւէր, պահապան եւ աջալուրջ դամիւռի մը պէս ամեն ծառի՝ ամեն բլրակի շուքը կը քննէր որ վտանգ մը անոնց չի պատահի։

Ութ օր առ երջանիկ կեանքն անցուցին մեր նաւապետակ ամուսինք, եւ Թորոս իր հարսին քով կը գտնէր ան ամեն գեղեցիկ եւ բարձր զգացմունքները, որ երազն են երիտասարդութեան փափաքանաց, ու իր երջանկութեան՝ միայն իր լեռները կը պակսէին, եւ այն ազգային ազատութեան սէրը, որ իր Նախահօր Ռուբէնի արեան հետ իր երակներուն մէջ կը շրջէր։

Ութ օր էր նաեւ որ Դիոնիսէն լուր ամենեւին չի կար, այլ ըստ սովորութեան տնտեսը ամեն օր կերակուրը կը բերէր արշալուսին հետ եւ մէկէն կը հեռանար, որպէս զի կասկածի տեղիք մը չի տայ։ Ցանկարծ երեկոյ մը ծեր Դիոնիս երեւցաւ. թէպէտ շատ դժուար էր նորա երեսին վրայ գաղտնիք մը նշմարել, բայց Եւփիմէ իրեն սիրալիր ընդունելութիւն մը ընելէ վերջը, երբ քիչ մ'ատեն տան առջեւ աղբիւրին քով նստան, կասկածոտ ծիծաղով մը ըսաւ.

— Հայրիկ, դու մեզի բան մ'ունիս գրուցելիք, եւ կ'երեւայ թէ կը դանդաղիս։

— Այո, Եւփիմէ, լաւ գիտցար թէ բան ունիմ ձեզի հետ խօսելիք, եւ շատ կարեւոր բան։

— Ինչու կ'ուշացնես, կ'երեւայ թէ շատ անախորժ լուր մը պիտի ըլլայ։

— Ես, քանի օր է, Թորոսի փախստեան համար նաւ մը կը նայիմ, եւ այսօր հազիւ թէ փնտռածս գտայ . . . ։

— Ինչու այդչափ շուտով, հայրիկ, միթէ ինձի համար նաւուն մէջ տեղ չի կա՞յ։

— Մանաւանդ թէ ան կը ցաւիմ որ իմ կարծածիս չափ շուտ չի կրցայ շարժիլ. վասն զի այսօր փոքրիկ նաւակ մը ինձ կ'իմացնէր թէ ձեր փախստեան տեղն իմացուեր է ձեր թշնամիներէն, ուստի արտաքնօք եկայ գքեզ տանելու, Եւփիմէ։ Մինչեւ որ Թորոս իր գործերը կարգի չդնէ, մինչեւ որ յաջողութիւնը իրեն չի ծիծաղի, դու ոչ թէ իրեն օգտակար՝ այլ վնասակար կրնաս լինիլ։

— Ամենեւին, ըսաւ Եւփիմէ, որոշ եւ վճռողական ձայնով, կը փափաքէի մանաւանդ որ դիպուածը այնպէս բերէր որ կարենայի գքեզ համոզել իմ ըսածիս ճշմարտութեան։

— Քեզի հետ այս նիւթիս վրայ վիճել ինձ աւելորդ է, տէր եւ դատաւոր՝ այս խնդրոյս մէջ ինձմէ եւ քեզմէ շատ աւելի ուրիշ մը կայ, ըսաւ ծերը Թորոսին դառնալով։

Իսկ Թորոս այն միջոցին դէպ ի անտառին խորը աչքերը տնկած կը դիտէր կէս ուշադրութիւն մ'ընելով այս խօսակցութեան, ու երբ ծերը՝

— Իշխան, դու մեր խօսակցութեան կ'երեւայ թէ ուշ չ'ես դներ, բայց ես շատ կարեւոր նիւթի մը վրայ կը խօսիմ։

— Այո, ճեզ ալ ուշ կը դնեմ, բայց ուրիշ բանի մ'ալ ուշ կը դնեմ, ըսաւ առանց իւր սուր աչքը խախտելու իւր նպատակէն։

Ան ատեն Դիոնիս ու Եւփիմէ նոյն կողմը դարձուցին իրենց աչքը եւ բան մը չի տեսնելով դարձան Թորոսի՝ որ տեսնելով ալ՝ իրենց հարցնող նայուածքին առանց պատասխանելու, ոտք ելաւ, մէկ ձայնով՝

— Բարկէն, կանչեց։

— Բարկէն հոս չ'է, ըսաւ ծառայ մը։

— Ուրեմն, զրուցեց Թորոս, հիմա կուգայ եւ մեզի որոշ լուր մը կը բերէ։

— Ի՞նչ բանի լուր, հարցուց Եւփիմէ այլայլելով։

— Կ'երեւայ թէ, սիրելի Եւփիմէ, մեր թշնամիները, որոնց համար լուր առած ըլլալը խմացուց Դիոնիս, մեզի այցելութիւն մ'ընել կը փափաքին։

— Եւ դու հիմա որ բան մը կը դիտէիր, անոնք էին. տեսար . . .

— Հինգ վեց հոգի եւ զէնքի փայլուն տեսայ։

— Ի՞նչ կ'ըսես, հինգ վեց հոգի . . .

— Թէ որ այդչափ են մեր թշնամիները, ըսաւ Թորոս ժպտելով, Բարկէն միայն բաւական է զանոնք ցրուելու, իսկ թէ որ անոր կրկինն են, պէտք է որ ես ալ օգնեմ։ Բայց խնդիրը հոն չ'է, աւելցուց Թորոս, Դիոնիսի դառնալով, «մեր թշնամիները» կրնանք խմանալ թէ որոնք են. Կայսրը եւ իր ոստիկանութիւնն է թէ մասնաւոր մարդիկ։

— Հիմա աս միջոցին քու թշնամիդ Անդրոնիկոս կեսարն է. բայց թէ որ իր փոքրիկ խումբը վերաւորուի եւ ցրուի՝ իրենց վերադարձը չ'գիտեմ թէ ինչչափ բաղմութեամբ կրնայ լինիլ։

— Ուրեմն մեզի պարտք կը ձգես այնպէս շարժելու որ ասոնցմէ մէկը ողջ չի դառնայ։

— Ան չ'է իմ վրաս, բայց ըլլալիքը յայտնի է, մէկ փախստական մը տասնապատիկ բաղմութեամբ կը դառնայ։

— Ռու նաւդ երբ կուգայ հոս՝ աս ծովեզրը։

— Վաղն առաւօտ, կանուխ։

— Ահա Բարկէն, ըսաւ Թորոս, որ ծովեզրին կողմէն կուգայ. հիմա ճիշդ լուր կ'առնուանք . . . աս ծանր քալուածքէն ալ կը ցցնէ թէ վտանգը մեծ չ'է։

Սպասելու լռութիւն մը տիրեց, մինչեւ որ Բարկէն հասաւ, առանց այլայլութեան նշան մը ունենալու իր կերպարանքին վրայ, իբրեւ թէ բան մը տեսած չէր, իսկ երբ որ Թորոս նշանացի հարցուց ինչ լուր կար, ան ատեն պատասխանեց.

— Ես անտառին մէջ պտոյտ մը կ'ընէի, երբ տեսայ որ քալելու եւ կամաց խօսելու ձայն կուգար ծառերու մէջ քիչ մը հեռուէն, ուստի թուփի մը խատութեան մէջ ծածկուեցայ եւ տեսայ որ երկուք երկուք 12, 13 հոգիի չափ զինեալ մարդիկ քովէս անցան. եւ այնչափ մօտ՝ որ մէկ հատը՝ որ տեսած էի արդէն, ճանչցայ. նոյն մարդն էր որ ասկից տասն օր առաջ տիւծին կորիւնը կը նախատէր։ Վերջապէս տեսայ որ անոնք պտոյտներ կ'ընէին անտառին մէջ խուզարկութեան համար, ուստի ես ալ կամաց մը ելայ դէպ՝ իրենց եկած ճանբան գնացի, եւ տե-

սայ որ մակոյկ մը զիրենք բերած էր եւ մէջը պահապան մէկ հոգի մը ձգեր էին։

— Լաւ, ըսաւ Թորոս անխռով, կարծեմ թէ մեր կերակուրի ժամանակն է եւ պէտք է քիչ մը բան ուտել, որովհետեւ հաւանական է թէ վերջը ժամանակ չ'ունենանք։

— Եւ չորսերնին մէկտեղ շտկուեցան դէպ ի տունը. երբ դռնէն մտան՝ պարտէզին վրայ դիտող աչք մը պոլոցուց Թորոս եւ Բարկէնին քանի մը բան ապստրեց կամաց ձայնով՝ որ անմիջապէս դռներուն մէկը քարերով ամրցուց եւ միւսը առջի վիճակին մէջ ձգեց. երբ նստան կերակուրի մեր երկու Հայերը՝ ըստ իրենց սովորութեան կերան, Եւփիմէ կը խաղար քան թէ կ'ուտէր, իսկ ծերը մտախոհ քանի մը պատառ առնլէն վերջ՝ «Ի՞նչ է քու միտքդ» ըսաւ Թորոսի, երբ նա դադրեր էր ուտելէ եւ անհոգ կը խորհէր։

— Մենք պարտական ենք ինքզինքնիս պաշտպանելու. մանաւանդ որ մասնաւոր անձի մը թշնամութիւնն է որ մեր կենաց ոխերմաբար կը դարանի, եւ գիշերուան մութը իրեն ընկեր կ'առնու. կը տեսնեմ թէ դու խմաստուն մարդ մը, որու նման ես շատ քիչ տեսեր եմ, կը վարանիս. կ'երեւակայեմ թէ քսանը հազիւ անցած երիտասարդի մը զինուց վարժութեան վրայ վստահութիւն չ'ունենաս, բայց այդ մի հոգար, ես տղայ տարիքէս զէնքի վարժութեան եւ վտանգի մէջ ծներ եւ սներ եմ. անոր համար՝ ալ ես իրիկունը չ'եմ մոռածեր, վաղը կը մոռածեմ. այս իրիկուն ան մարդիկը ժամ մը չի քշեր հաւս ալէս կը թօթափին։

Եւ ես խօսքերը այնպիսի անհոգ արհամարհանք մը ունէին, եւ իր յստակ ու որոշ ձայնը այնչափ փոխուած չ'էր որ եթէ իր մեծ աչքերուն բացը չը լինէր, որ ամեն շարժմունքին կայծակ կը հանէր, արձան կը կարծուէր. այն միջոցին Բարկէն ներս մտաւ.

— Եկ, Իշխանիկս, ըսաւ, մարդիկը կուգան, ինչպէս պիտի ընենք։

— Թող զիրենք որ մեծ դռնէն ներս մտնեն, դու երբ ամենքը կը մտնեն դուրսը կեցիր, ով որ ելնէ մահուան հարուած մը տուր։

— Բայց դու հոս մինակ ես, անոնք կամ տասն երկու կամ տասն երեք են։

— Դու լսեցիր, Բարկէն հայրիկ, քու պաշտօնդ դրանը դուրսը՝ մարդ ոդջ չի հանելն է։

Այնպիսի անդիմադրելի եղանակաւ մը զրուցուեցաւ այս՝ որ Բարկէն դուրս ելաւ առանց խօսելու, քթին տակէն աղօթք մը մրմնալով. անտարակոյս աղօթքը Թորոսին համար էր։

Տան վերի պատուհանները երկթէ վանդակներ ունէին. ճրագները վերցնել տուաւ. վերի փեղկերը՝ ըսաւ Դիոնիսին թէ՝ պէտք է պաշտպանել որպէս զի Եւփիմէ չի վախնայ։ Իսկ ինք թռաւ սանդուխներէն վեր, Լեւոնի ահագին սուրը մերկ՝ աջ ձեռքը բռնած եւ երկայրի սուրը մէջքը, ինչ փայլակի մը պէս. Եւփիմէի որ անխօս կեցեր էր դգուանօք ձեռքը պագաւ «Սիրտդ հանգիստ բռնէ, ժամ մը չի տեւեր, ասիկա դիպուած մ'է, ըսաւ, վաղուան համար մոռածենք։» Սա անխռով խօսքերը թէպէտ կ'ապահովէին քիչ մը անոր սիրտը, եւ կ'ուզէր խօսիլ՝ բայց

չի կրցաւ, ու նոյն միջոցին տեսաւ որ Թորոս զինք ձգեց դուրս ելաւ պարտէզ եւ տան դուռը վրայէն գոցեց, ու պատին քով թուփերու մէջ ծածկուեցաւ։ Ինք տան շուքին մէջն էր, ով որ գռնէն մտնէր արդ կը տեսնէր լուսնի լուսով. եւ ահա կիսաբաց դուռը բացուեցաւ եւ մէկիկ մէկիկ գողի պէս կը մտնէին իր սպասած մարդիկը. մտնողը մէկ մը կանգ կառնուր, չորս կողմը կը դիտէր, եւ դէպ ի դուռը կը յառաջանար։ Երբ եօթը ութ հոգի ներս մտան եւ առջի մտնողները տան դրանը եւ թուփերուն մօտեցան՝ ահագին եւ սոսկալի ձայն մը որոտաց. Թորոս ինքն էր, եւ հարուած հարուածի վրայ կը յաջորդէր. արդէն երեք հոգի գետինը կը տապալուէին եւ երկուքը փախան. հապա ան տեսն երեք հոգի թշնամիներէն կարողացան նորա վրայ յարձակիլ, բայց այս յարձակմունքն ալ նոյնչափ օգտակար եղաւ իրենց՝ որչափ առջի յանկարծակի գալն. երկու հոգի դարձեալ մահացու վիրաւոր կ'ինկնէին, եւ իր ահագին սուրը մէկդի կը թռցնէր զինքերու բեկորներ՝ թեւեր՝ մատեր, եւ վիրաւորք կամ վատք որ դուրս կ'ելնէին Բարկէնը կը գտնէին որ հարուած մը մրայն տալով կը պատկեցնէր զիրենք. եւ որպէս զի արդելք չ'ըլլան ուրիշ ելողներուն՝ խղճմտանքաբար ոտքերնին կը քաշէր եւ պատին տակ կը դիզէր։ Երբ երեք չորս եղաւ դիակը եւ տեսաւ որ դեռ ներսը զինուց հարուածները չեն դադրիր, «Քիչ մ'ալ ներս մտնենք, ըսաւ, վասն զի երկայն եղաւ.» ճիշդ ժամանակին մտաւ, վասն զի չորս հինգ հոգի զԹորոս չրջապատած սուրերնին ձեռուընին կանոնաւոր յարձակում կ'ընէին. ասոնց մէկուն կռնկին՝ Բարկէնի սուրին

հարուածը՝ զայն գետին գլորցուց, եւ ան անակնկալ օգնութիւնը միւս ամենքը յուսահատեցուց. փախչելու որոշումն տուին։ Թորոս սաստիկ յոգնած էր, իսկ Բարկէն «Ասոնք ալ թող երթան ստանային գիրկը, ուր հոգն է, կ'ըսէր, բաւական է որ սա ինկածներուն մէջ ան անպիտան մեծարանն ալ դրանուի՝ որ չ'էր հաւատար թէ առիւծու կորիւնն միշտ առիւծ է։ Ապրիս Իշխանիկս, տես քանի մարդ գիտաւալ կացուցեր է . . . Ես գիտէի որ քաջ էր, բայց ինչչափ ժամանակ է ոչ կռիւ տեսած էր ոչ զէնք գործածած . . . լաւ սկսանք, մեր Սեւ լեռն հասնինք, ան ատեն տասնապատիկ պիտի մեծնայ . . .»

Ան միջոցին լուութիւն տիրած էր պարտիզին մէջ, զինուց շաչիւն եւ շառաչիւն ամեն բան դադրած էր, միայն քանի մը վիրաւորք եւ հոգեւարք կը տրքային. ան ատեն Թորոս «բացէք դռներն» գոչեց, եւ տան դռներն բացուեցան. ճրագներն վազցուցին, տունն ու պարտէզը լուսաւորեցան. դուրսն ու ներսը եօթը ութը դիակք կային եւ մեր քաջակորովը կանգնած էր անոնց մէջ, կ'ապսպրէր ծառաներուն ողջ մնացողներն ներս առնուլ եւ դարմանել։ Իսկ Եւփիմէ՝ երբ տեսաւ զԹորոս՝ ողջ բայց արիւնով ներկուած, եւ երբ իմացաւ թէ՝ չ'էր անգամ վիրաւորուած, աչքերը ուրախութեամբ երկինք կը վերցնէր, գոհութիւն կու տար Աստուծոյ։ Եւ առանց ծառաներուն սպասելու ինք ջուր կը բերէր որ իր փեսան մաքրուի լուացուի։ Եւ երբ Թորոս ան ահագին աշխատութենէն վերջը բազմոցին վրայ տարածուեցաւ, Եւփիմէի երեւակայութեան մէջ աշխարհիս բոլոր

Աքիլլէսներէն եւ Հերակլէսներէն աւելի բարձր էր, ուստի դառնալով Դիոնիսին՝

— Վաղը՝ նաւը որ պիտի գայ, մենք ալ մէկտեղ կ'երթանք, այնպէս չ'ըլ հայրիկ ըսաւ։

Իսկ Դիոնիս առանց պատասխանելու աս հարցման՝ Թորոսին կը նայէր որ նոյնպէս պատասխան չտալով ծերուն կարծիքը կ'ուզէր իմանալ։ Իսկ նա երբ տեսաւ թէ երկուքն ալ լուռ կեցեր են՝ «Ուր ը Բաբիկն, Բաբիկն հայրիկ» սկսաւ կանչել։ Բաբիկն ներս մտաւ գլուխն ու երեսը ծածկած եւ հազիւ քանի մը քայլ կրցաւ առնուլ միայն նստաւ եւ գլուխը բոլոր արիւնաշաղախ տեսան. ինք մարած էր կամ մեռած։ Դիոնիս մէկէն մօտեցաւ, զննեց, գլխուն պատռածը լուաց, վերքերը դարմանեց պատեց եւ խմացուց թէ սուրի հարուած մը ճակտին ոսկորը թէպէտ կարեր էր, բայց ուղեղին չ'էր ազդած, ուստի ապահովցուց զամենքը յուսացնելով թէ քիչ մը ժամանակէն կրնար առողջանալ բոլորովին։ Աս վերջի խօսքը մխիթարեց զԹորոս, բայց Եւթիմէի խնդիրը չի լուծեց։

ԳԼՈՒԽ Է.

ԱՐԹՐՈՒՆԵԱՑ ՇԱՌԱՒԻՂ ՄԸ

Դիոնիս թէպէտ ուրիշները ապահովցուց Բաբիկէնի համար, բայց զինքը մէկ երկու ժամ ամենեւին չի թողուց, եւ պաղ ջուր շարունակ գլխուն վրայ դնել հրամայելէն եւ իրեն խօսիլն արգիլելէն վերջ, երբ

պտոյտ մը ըրաւ անկելոց մէջ. ամենքը մեռած կամ հոգեւարք էին, տան ու մէկ հոգի։ Ծերը սկսաւ մտածել. ուրեմն երկուքը փախած էին, եւ առաւօտուն երկրորդ այցելութիւն մը կարելի էր Անդրոնիկոսի կողմէն՝ որ անոնց մէջ չի կար. եւ Դիոնիս կ'երեւակայէր թէ անշուշտ այդ խումբին գլխաւորը դանուած էր նա, ուրեմն փախած էր եւ պիտի դառնար, եւ թերեւս Բաբիկէնի հարուածը տուողը նա ինքն էր։ Ուստի ծառայ մը առած հետն եւ լապտեր մը, դէպ ի ծովեզրն գնաց, եւ ծովուն քով մարդ մը տեսաւ որ կը ջանար գրկելու ուրիշ ահագին մարդ մը որ ինկած էր դեռին, եւ որ տեսնելով թէ երկու հոգի դէպ իրեն կուգան՝ ցատկեց մակոյկի մը մէջ որ ծովեզրն էր ու միջոց մը անցնելով կեցաւ եւ սկսաւ դիտել. ծանեցաւ Դիոնիս եւ զննեց մարդն ու իր վերքը. մարդը Անդրոնիկոս ինքն էր, վերքը սուրի մը հարուած՝ որ ոչ թոքը վիրաւորած էր, եւ թէ որ թողուէր մահարեր կրնար լինիլ, ուստի շուտ մը ծոցէն շիշ մը հանելով թաշկինակը թրջեց եւ վերքին բերանը խցեց. արեան դադրիլը եւ դեղին զօրութիւնը Անդրոնիկոսի հառաչանաց ձայն մը հանելուն։ Այն առեն ծերը քիչ մը մտածելէն վերջ դէպ ի ծովեզրը գնաց եւ մակոյկին մէջ կեցող մարդուն ձայն արձակեց։

— Բարեկամ, ըսաւ, դու կը տեսնես որ մենք քու տիրոջդ թշնամի չ'ենք, իր վերքը պատեցինք, եւ թէ որ կ'ուզես իր կեանքը ազատել՝ եկ մեզի օգնէ որպէս զի կատարելապէս մահուընէ ազատենք զինքն։

Մարդը քիչ մը մտածելէն ետքը խրեց իր մակոյկը ցամաք, ելաւ նաւէն եւ ծառային հետ շալկելով

վիրաւորը շտկուեցան դէպ ի տուն։ Եւ այսպէս Դիոնիս ապահովեցաւ թէ ալ մարդ չիկար լուր տանելու մայրաքաղաքը։ Մանաւանդ որ բուն թշնամին իրեն ձեռքն էր։ Միայն չ'էր կրնար գուշակել թէ ինչ ընդունելութիւն պիտի ընէր Թորոս իր մահացու թշնամին ան անցնելով. Եւ գոհ եղաւ՝ երբ լոյսը մոտեցնելով տեսաւ որ նա անտարբեր՝ Եւ հաղիւ թէ արհամարհոտ աչք մը ձգեց իր օխերիմ թշնամւոյն վրայ, Եւ Բարկէնին մօտ կ'ուզէր տեղաւորել՝ որպէս զի դիւրին լինի երկուքին ալ միասին խնամք տանիլ։ Բայց ծեր բժիշկը որ Թորոսի մեծահոգութիւնը կը տեսնէր, նոյնը չ'էր հաւատար ոչ Անդրոնիկոսի Եւ ոչ Բարկէնի համար, ուստի զատ սենեակներ երկուքն ալ զետեղել կը մտածէր։ Եւ ահա Եւփիմէ երեւցաւ սենեկին դուռը Բարկէնի ձեռքէն բռնած որուն անխռով կ'առաջնորդէր դէպ ի սենեակը, իմացնելով Դիոնիսի թէ ինք իւր հիւանդը նոյելու մտադիր էր, իսկ թշնամւոյն խնամքը ուրիշներուն կը վերաբերէր։

Դիոնիս՝ մակոյկին պահապանը Եւ ծառայ մը Անդրոնիկոսի քով ձգելէն վերջ, երկու մնացած ծառայից հետ մօտակայ ամայի Եւ անջրդի հեղեղատի մը մէջ նետել տուաւ գիակները ու երբ ամէն բան կարգի դրաւ, դարձաւ տուն իր վիրաւորները տեսնելու։ Անդրոնիկոս կը զառանցէր, ուստի պէտք եղած դարմանները՝ ինչ որ կարելի էր այնպիսի տեղ՝ ապսպրելէն վերջ, Եւփիմէի սենեակը դրան առջեւ եկաւ Եւ տեսաւ Բարկէն որ անկողնին մէջ նստած կը պատմէր Թորոսի։

— . . . . . ինծի ըսիր թէ դռնէն ոչ մարդ պիտի չ'ելնէ, ես տեսայ փախչողները. ըսածդ մոռցայ.

Հօրեղբայրդ ըսած էր մեզ. «Տղաք, փախչողին մի դպիք, թողէք երթան,» միտքս հոն գնաց. երբ ուշաբերեցի՝ վազեցի եռեւնուն, մէկը դռնէն տասը քայլ անդին գետին փռեցի, միւսը մեծ էր, ուժով կը թուէր. ծովուն մօտ հասայ, դարձաւ, ինչ տեսնեմ, մեր մարդն էր. Աղուէս, կաց, ըսի, առիւծին ձագը տեսար. հաղիւ թէ սուրը կուրծքին դրի, գլխուս սուրի լաւ հարուած մը լսուց, ինք ալ գլորեցաւ։ Աչքերս մթնցան, աղբիւրին վազեցի, լուացի սրիւնը, տեսայ որ չի կտրիր. վերարկուս վէրքին վրայ բռնեցի գոցեցի. հոս եկայ. գլուխս պտոյտ կուգար. Տիկինին ձայնը լսեցի որ «Բարկէն հայրիկ» կը կանչէր, Եւ ալ ինչ եղայ չ'իմացայ . . . .։

— Լաւ, ըսաւ Դիոնիս, ես ալ քեզի արգիլած եմ որ չ'խօսիս, հանդարտ պէտք է նստիս. Բարկէն լռեց Եւ Եւփիմէ ամենը ճանրեցուց իր վրան առաւ զնա խնամել. դուրս ելան Եւ հոն Թորոս ու Դիոնիս սկսան խորհուրդ ընել երկրորդ օրուան ճանրորդութեան վրայ՝ եթէ նաւը գայ, Եւ որոշեցին որ Թորոս երթայ, իսկ Բարկէն առողջանալէն վերջ Դիոնիսի Եւ Եւփիմէի հետ գայ։

Ուստի առ որոշմունքն ընելէ վերջ արդէն կէս գիշերն անցած էր, Թորոս ընկողմանեցաւ բազմոցի մը վրայ, իսկ ծերը երբեմն իր հիւանդներուն այցելութիւն կ'ընէր, երբեմն կը մրաբէր մինչեւ արշալոյսը երեւցաւ։ Բարկէն քանի քանի անգամ նոյն գիշերն աղաչեց Եւփիմէի որ զինքը թողու Եւ հանգչի, բայց նա չարունակ պաղ ջուր դնելով գլխուն Եւ լռել հրամայելով լուսցուց, Եւ երբ տնտեսն ըստ սովորութեան իրենց պատրաստ կերակուրը բերաւ, իջաւ առան-

ձին պատուէրներ տալու եւ եռքը իր հիւանդին քով քաշուեցաւ։

Թորոս եւ Դիոնիս նաւուն գալը կը դիտէին, եւ նաւ չ'էր երեւար, ծովեզրը կ'իջնէին, լուր չի կար, եւ այսպէս կ'անցունէին ժամանակը մինչեւ կէս օր։ Անդրոնիկոսի վիճակը աւելի ծանր էր, թէպէտ Դիոնիս չ'էր յուսահատած, իսկ Բաբկէն թէպէտ ինքզինքը լաւ կը գտնէր՝ կամայ ակամայ իր բռնաւոր տիրուհւոյն ձեռքը մնացեր, Թորոսի կը հարցնէր «Ա՛Լ բաւական չ'է» որ կը ժպտէր եւ պատասխան չ'էր տար։ Կէս օր եղաւ եւ ճաշի նստան, թէպէտ ամենուն սիրտը անհանդարտ. Դիոնիս երեւակայելով որ Անդրոնիկոսի մը անհետանալը չ'էր կրնար յուզմունք մը չ'հանել եւ ոստիկանութիւնը Թորոս փնտռելով զանի պիտի դտնէր. Թորոս որ նաւուն կ'սպասէր եւ Եւփիմէն ու Բաբկէնէն պիտի բաժնուէր. Բաբկէն որ իր Տիկնոջ խնամքներէն կը քաշուէր, կ'ամաչէր եւ ձեռքէն ազատելու ճարը չ'էր տեսներ. միայն Եւփիմէ անխօս անմռունչ բժշկին հրամայած պաղ ջուրը Բաբկէնին գլխուն առանց պակաս ընելու՝ նստած տեղէն ծովը կը դիտէր. անոր համար ալ հպիւ քանի մը պատառ առած եղաւ հիւանդին քով երթալու։ Դիոնիս խմացուց թէ ալ Բաբկէնին համար վտանգ չի կար. եւ թէ ուղեղին ցնցումնքը՝ վէրքին եւ հարուածոյն հետեւանք հիւանդութիւնն ալ անցեր էին. ուստի հանգիստ կրնար ընել. իսկ Եւփիմէ առանց պատասխան տալու գնաց վեր եւ հպիւ թէ սենեակը ելաւ եւ պատուհանին աչք մը ձգեց՝ գողի մը պէս մատուռներուն վրայ կոխելով՝ ինչ սանդուխէն եւ պարտիզին դուռը գտաւ.

հոն տնտեսը դիմաւորելով ձեռքի կապոցը առաւ.

— Նաւէն լուր առիր, հարցուց։

— Գենովացի նաւը կուգայ, ջուրը պիտի առնու եւ ճանբայ ելնէ։

— Լաւ, դու մտիր սեղանատուն եւ խմաց տուր։

Եւ ինք կապոցը ձեռքը սրացաւ վեր, մտաւ իր սենեակը։

— Բաբկէն հայրիկ, բժիշկը քեզի հրաման կուտայ ելնելու, եւ հանդարտ ծանր քալելու. դու ինչպէս ես։

Ո՛հ, Տիկինս, Աստուած քեզի երկար կեանք տայ, ես լաւ եմ, ահա կը տեսնես, ըսաւ ճակտին լաթը վերցնելով եւ կանգնելով։

— Չ'է, մ'արտորար, ըսաւ Եւփիմէ, վերքը լաւ մը փաթթեց ինչպէս տեսեր էր Դիոնիսէն, գլխարկը գլուխը դրաւ, հիմա հանդարտ քայլերով դուրսի սրահը գնա, ինձի սպասէ։

Եւ ան խօսքերը այնպէս մայրենի անուշութեամբ մը ըսաւ, որ խեղճ Բաբկէնի աչքերը լցուեցան եւ առանց բերանը բանալու ձեռքը երկնցուց. Եւփիմէ ձեռքը տուաւ եւ կորովի ծերը իր շրթունքները վրան դնելուն՝ երախտագիտութիւնն եւ որ մեծն է մանաւանդ իր համարմունքը կը յայտնէր, բոլորովին զղջալով իւր առաջին գիշերուան կասկածանաց վրայ։ Ուստի դուրս ելաւ, նստաւ սրահը եւ որովհետեւ Տիկինը ըսած էր թէ ալ առողջ էր, միտքն ինկաւ թէ անօթի է, եւ զղջաց թէ ինչպէս Տիկնոջը չ'էր հարցուցեր թէ ինչ կրնար ուտել։

Այս ծանր խորհրդածութեան վրայ էր, Բաբկէն երբ Թորոս եւ Դիոնիս սանդուխին վրայ երեւցան կամաց ձայնով խօսելով.

— Դու չ'ես ճանչեր Եւփիմէն, կ'ըսէր ծերը, ոչ թէ միայն դու, ես նաեւ չ'գիտեմ թէ ինչ կերպով պիտի կարենամ աղատիլ ձեռքէն։

— Ես ալ չ'եմ ուզեր եւ չ'եմ կրնար իրմէ զատուիլ, բայց դու, աղնիւ բարեկամդ իմ, դու որ աշխարհք կը ճանչես, լաւ կրնաս դատել իմ վիճակս, եւ թէ ինչ վանդներու դիմագրաւ պիտի երթամ. ինչպէս այսպիսի անձ մը . . . բայց դուռը կը բացուի . . .

Երկու խօսակիցք ապուշ մնացին տեսնելով որ սենեկէն դուրս ցատկեց վայելուչ եւ պարզ հագուստով՝ մէջքը դաշոյնով՝ խիստ ժպիտով՝ տասնեւութ տարեկան գեղեցիկ եւ կորովի պատանի մը, որ առանց խօսելու սրահին մէջ կանգնեցաւ, եւ անքթիթ իրենց կը նայէր։ Անոնց զարմանքէն աւելի մեծ եղաւ Բարկէնի հիացումը՝ որ ձեռքերը երկինք վերցնելով՝

— Փառք Աստուծոյ, կեցցէ մեր քաջ Տիրուհին, կանչեց։

Եւ լռութիւնը դարձեալ յաջորդեց։ Վերջապէս Դիոնիս դառնալով Թորոսի՝

— Տեսար, Իշխան, զրուցեց, ես քեզի չ'ըսի . . .

— Լաւ, ըսաւ Թորոս, ես կեանք մը ունէի զոհելու Աղգիս համար, կէսը դու կը յափշտակես, Եւփիմէ։

— Ոչ այդպէս, կեանք մը ունէիր նուիրելիք Աղգիդ, ահա երկուք ունիս անոր նուիրելիք. իմ երակացս մէջ ալ կայ այդ քու Արծրունեաց արիւնէդ. եւ Դիոնիսին դառնալով աւելցուց Եւփիմէ անխռով, ժամանակ պէտք չ'է կորսնցնել, երթանք, Բարկէն բաւական զօրեղ է, ինչ կը դանդաղինք։

— Դու պէտք է մտածես թէ ձեր օգտին համար ես հոս պէտք է մնամ, գոնէ քիչ մ'ատեն։

— Մեր օգուտը՝ Աստուած եւ քու ընկերութիւնդ է։ Անոնք փուճ խօսքեր են, հայրիկ, ոչ դու առանց ինձի կրնաս ապրիլ, եւ ոչ ես առանց քեզի եւ Թորոսի։ Ահա ինչ որ ստացուածք ունիմ հոս է, իսկ մնացածը՝ որ չ'եմ կրնար տանիլ՝ կը թողում յափշտակողին, կամ ան է որ Թորոսի բաղդը ինձի հազարապատիկը կուտայ, կամ ան է որ՝ եթէ ողջ մնացինք՝ անշուք եւ առանձին կեանք մը կը վարենք գոհութեամբ, Աստուծոյ այն անհամար արարածոց պէս՝ որոց վաղիւն Նա ինք կը հոգայ։

Եւ ձեռքը ծերուն բերնին վրայ դնելով, ժպտելով մը՝ որ չի պատասխանէ՝ ձեռքէն բռնեց եւ Թորոսի ալ ակնարկեց ծրարը առնուլ որ ներսն էր, ու ինք առջեւէն կ'ելնէր. իսկ Թորոս երբ սենեակը մտաւ, իր աչքին առջի բանը որ դիպաւ Եւփիմէի դեղձան մազերու ոսկեփայլ կոյտն էր որ գետինը փռուած կը կենային, առաւ համբուրեց անոնք եւ նայեցաւ երկինք շնորհակալ եղաւ որ Աստուած այսպիսի կին մը իր առջեւ կը հանէր որ հայրենեաց զոհողութեանց առջինը իր գլխուն վրայէն կը սկսէր։ Ուստի առանց երկմտելու առաւ վերարկուն՝ զէնքերը ու ծրարը եւ սկսաւ հետեւիլ անոր որ զուարթ երեսով ամենէն առաջ կ'երթար անվախ եւ համարձակ։

Հիւսիսային հովը ուժով եւ յաջող կը փչէր. նաւը իր բոլոր առագաստները բացած կը սահէր՝ կը թռէր եւ մեր չորս ճանապարհորդները երեւալէ զգուշանալով՝ նաւակներու հետաքրքիր նայուածքներէն կը հեռանային Վոսբորի ափունքներէն, եւ վերջը ահագին մայրաքաղաքին տեսութենէն գոհ եւ ուրախ սրտով, եւ դեռ մութը չի հասած, ցամաքը սկսաւ անհե-

տանալ եւ Մարմարայի մէջ կը յառաջանային հանդարտ ու խաղաղ։

Խեղճ Բաբկէն դեռ անօթի էր, Թէպէտ ուրախ, եւ իր ուրախութիւնը կ'աւելնար քանի որ միայն երկինք ու ծով կը տեսնուէր։ Երբ մեր նաւորդքն իրենց սպարտական ընթրիքն ըրին, եւ վերջը Դիոնիս Բաբկէնի վէրքը զննեց եւ լաւ վիճակի մէջ գտաւ. երբ ամեն բան յաջող եւ երջանիկ սկիզբով երջանիկ կատարած կը խոստանար՝ Բաբկէն ոչ թէ առողջացել եւ երիտասարդ կ'երեւէր, եւ երբ Եւփիմէ իրեն աս աշխուժին վրայ կը կատակէր, նա՝ Տարտանէլը Թէպէտ դեռ չ'էին անցեր՝ ծիծաղելով կ'ըսէր. Տիկին, մի զարմանար, իմ լեռներուս հոսը ես արդէն չնչեցի։

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՀԱՑՐ ՍՈՒՐԲԸ

Եւփիմէ ուրախ էր, վասն զի ինչ որ սրտին սիրական ունէր՝ հետն էր. Բաբկէն ուրախ էր, վասն զի կին, զաւակք եւ հայրենիք պիտի տեսնէր, Թորոս՝ Թէպէտ անթափանց՝ ուրախ էր վասն զի կը յուսար՝ քանի որ կը հեռանար՝ աղատութիւն, փառք, հայրենի ժառանգութիւն եւ ամենայն ունենալու. Թէ որ մէկը կար որ անտարբեր կ'երեւար եւ որ Թերեւս դժգոհ ալ էր առանց յայտնելու՝ Դիոնիս էր. սրամիտ՝ փորձ եւ նախատես. ամեն բան կը քննէր, ամեն բան կը հարցնէր, Նաւապետին՝ նաւաստիներուն

հետ կը խօսէր, հեռուն նաւ մը՝ ծոց մը՝ իր սուր աչքերէն չ'էր փախչեր. եւ դիտակը՝ նորահնար գործիք ձեռքը՝ իր հետաքրքրութեան օգնականն էր։ Նաւը որ ինք վարձեր էր Թէպէտ, Կիլիկիա երթալու նպատակաւ, բայց Դենուացի նաւապետին Կիպրոս զրուցեր էր. ան միտքով որ Կիլիկիոյ սահմանները երբ հասնին հոն ելնեն։ Մանաւանդ որ ինք համոզուած էր թէ Կիլիկիոյ բոլոր ծովեզերքը խիստ պահպանութեան վիճակի մէջ էին, եւ տէրութեան նաւեր Թորոսի սպասելու հրաման առած էին։ Ուստի երբ առանձին իր մտածութեան հետ կը մնար, Եւփիմէի յանդուգն յամառութիւնը կը նզովէր եւ ինքզինք կը մեղադրէր՝ որ բաւական քաջութիւն չ'էր ունեցեր դիմադրելու նորա աս ուղեւորութեան. Թէպէտ երբ անոր մօտենար՝ իւր բոլոր մաղձը, տխուր նախատեսութիւնքը, անոր զուարթ կատակներուն եւ ծիծաղներուն առջեւ կ'անհետանային։ Եւ եթէ մխիթարութեան առիթ մը կար՝ այն էր որ, տասն օր հաղիւ թէ եղած՝ նեղուցները անցեր եւ միշտ յաջողակ հողմով աջ ու ձախ Սրշիպեղագոսի կղզիներու մէջէն կը սահէին. ոչ սարակինոսաց հէն՝ ոչ ասպատակ որ այն ժամանակներ սովորական էին եւ ոչ բիւզանդական կայսրութեան պատերազմական նաւ մը իրենց հանդիպած չ'ունէր։ Զախ կողմը Տորոսի լեռներ արդէն իրենց ժայռոտ գլուխները կը ցցնէին, որոնց վրայէն Բաբկէնի աչքերը չ'էին զատուեր. վասն զի սկիզբն եւ նախաշաւիղ էին իր Սեւ լեռներուն. ուստի կամաց եւ անմռունչ կ'երգէր երգը՝ զոր Ռուբէնի առջի ընկերները՝ Տորոսի բարձանց վրայ նոր հասած՝ երգեր էին։

Սեւ լեռներ, սեւ լեռներ,
Ձեր գլուխներ է յամպերէ մթընցեր,
Դուք ամպեր, սեւ ամպեր,
Ո՞ւսկից կուգաք, ով ամպեր,
Ինչու՞ մութ էք, ով ամպեր։

Հեռու երկիր բարձրաբերձ են մեր լերինք,
Սպիտակափայլ միշտ ձիւնազարդ գլխընին,
Հոն արեգին պայծառ նշոյլք չեն տուչոր,
Ի բնակիչսն նոքա անուշ կ'ակնարկեն։

Սեւ լեռներ, սեւ լեռներ,
Ձեր գլուխներ է յամպերէ մթընցեր,
Դուք ամպեր, սեւ ամպեր,
Ո՞ւսկից կուգաք, ով ամպեր,
Ինչու՞ մութ էք, ով ամպեր։

Փոթորկալից մեզ բուռն հողմեր հոս բերին,
Մեծին Հայոց Մասիսն էր մեր խանձարուրք,
Արագածու գլուխն էր մեր արքունիք,
Նըպատ՝ Գրգուռ՝ Բիւրակն էր մեր շտեմարան։

Սեւ լեռներ, սեւ լեռներ,
Ձեր գլուխներ է յամպերէ մթընցեր,
Դուք ամպեր, սեւ ամպեր,
Ո՞ւսկից կուգաք, ով ամպեր,
Ինչու՞ մութ էք, ով ամպեր։

Ըսէք ուրեմն թէ օտար չ'եմք, ով ամպեր,
Մեծին Հայոց մենք եւս որդիք հարազատ,
Հոս վըտարեալ ի մարդադէմ դազանաց,
Ազատութեան ի սուրբ անուն կը գոռամք։

Սեւ լեռներ, սեւ լեռներ,
Ձեր գլուխներ է յամպերէ մթընցեր,
Դուք ամպեր, սեւ ամպեր,
Ո՞ւսկից կուգաք, ով ամպեր,
Ինչու՞ մութ էք, ով ամպեր.
Ո՛վ բարեկամ դուք ամպեր,
Տուք մեզ ձեր շուք ով ամպեր,
Եւ ի շինդ եւ յօր մարտի,
Մեզ օգնութիւն տուք շանթեր։

Պայծառ գիշեր մ'էր նա կ'երգէր. երիտասարդութեան գեղեցիկ օրեր՝ սիրոյ եւ յաղթութեան յիշատակներ ամենքն այն երգին հետ իր անդրդուելի սիրան կը տրոփէին, երբ փոքրիկ թաթի հարուած մը յուս գինք յուշի բերաւ։

— Ի՞նչ է, Տիրուհիս.

— Բաբիկն հայրիկ, ըսաւ Եւփիմէի անուշ ձայնը, ինչ կ'երգէիր։

— Է՛հ, մեր լեռները, մեր երիտասարդութեան յիշատակները կ'երգէի, մեր տղաքը ո՞ գիտէ ինչ կ'երգեն, ննջեցելոց երգեր թերեւս. տեսնենք թէ մեռելներու քունէն ինչպէս պիտի արթննան։

Ինչ կարծես, հիմա որ երթանք, չէ՞ կարելի որ անտարբեր մնան ձեր իշխանները Թորոսի ձայնին։

— Մեր իշխանները, Տիրուհիս, միշտ անտարբեր կը մնան. բայց մեր լեռնցիք զանոնք կ'արթնցնեն, թէ որ պէտք ալ լինի կը բռնադատեն որ միանան եւ նաեւ հնազանդին. թէ որ իշխաններուն մնայ՝ որ թէպէտ քաջ են՝ բայց նախանձոտ եւ հպարտ, մենք միշտ ողորմելի գերի կը լինէինք ամենուն՝

Ցոյնին եւ Սարակինոսին։ Բայց ժողովուրդը տեսաՀ, ամենքն ալ զինուոր են ամենքը կը կռուին. անոնք էին որ Ռուբէնի՝ Կոստանդնի՝ Թորոսի ձայնին միացան ու ժողվուեցան. ոհ, Թորոսը տեսանէիր, հա մեր իշխանիկը անոր կը նմանի. բայց ինչ մարդ էր, երկու աչերն երբ մէկուն վրայ ձգէր գիտէիր թէ սիրտդ կը կարդայ, զէշ մտածողն ալ, լաւ մտածողն ալ, աչքին երեւալէն կը վախնային. մեր մեծ վարդապետները՝ ան մեծ մօրուք եպիսկոպոսները՝ ամենքը կը վախնային իրմէ. ինչ խօսք որ գրուցէին կը չափէին. մեր լեռը՝ բոլոր վանք ու անապատ է, կարդաւոր աբեղայ լեցուն է, մէկ հատ չի կար որ անկից չ'ակնածէր. շատին խօսիլ չ'էր տար. մարդարէի պէս գիտէր թէ ինչի՞ համար եկած են, ինչ կ'ուզեն. մենք անոնց սեւ հրեշտակ կ'ըսենք, Թորոսին սպիտակ հրեշտակ կ'ըսէինք. նա անոնցմէ խելօք էր. լաւ, բայց բան մը գրուցեմ, Տիրուհի, օր մ'եղաւ որ մենք անկից խելօք բան խորհուրդ տուինք, նա մտիկ չ'ըրաւ։ Ան մեծ կռիւն որ եղաւ, ուր Լեւոն՝ աս մեր իշխանիկին հայրը՝ որ առիւծի կը նմանէր, այնպէս քաջացաւ որ՝ ողջ բանակի մը գործ կատարեց, ամեն իշխանք զարմացեր մնացեր էին, ժողովուրդը միայն Ռուբինեանք կ'ուզենք ըսին. մենք ալ կայինք հոն ժողովրդեան քանի մը հարիւր խելօքները. ըսինք որ այդ իշխանները այս օր Թորոսի ու Լեւոնի քաջութեամբ աղատեցան Սկիւթներէն՝ վաղը անոնց դէմ դաւաճանութիւն կ'ընեն. քանի որ պատրաստ այստեղ են՝ ամենքը բռնենք հաւի պէս կտրենք՝ արքայութիւն ուղարկենք. շատ չ'էր յետուն վթթսուն հոգի մեծ ճօճերէն, բոլոր եր-

կիրը կը խաղաղի, ամենքն ասոնց կը հնազանդին, Հայը կը լինի մէկ սիրտ մէկ հոգի։ Իրենք ներսն էին Վահկայ բերդին աւազանին վրայ նստած մեծ ու պզտիկ իշխանք, մենք պարտէզին ծայրը կայնած էինք։ Հոն մեծ իշխանը, մենք ինչ որ առանձին խօսեր էինք՝ բառ առ բառ իշխանաց ըսաւ. թէ ասոնք ազգին խաղաղութեան համար, հիմա աս վայրկենին դուրսն այսպէս խօսեցան, եւ խորհուրդ ըրին թէ զձեզ ջարդեն. մենք ապուշ մնացինք, իսկ Թորոս մեզ յանդիմանեց, իշխանները վստահեցուց, սիրոյ խաղաղութեան յորդորեց, եւ ըսաւ որ « Եթէ Աստուած՝ իր ծառաներէն ոմանց առաւելութիւն տայ, պէտք չ'է հպարտանալ եւ ոչ ալ նախանձիլ, այլ յօգուտ ժողովրդեան եւ ի սէր ազգութեան եւ արդարութեան գործածել. » ու ամենքը սիրով ու ընծայիւք ճանրեց։ Ս. յսպիսի անձ մ'էր, որ իր թշնամիներն անգամ գիտէր բարեկամ ընել, թէ որ անգամ մը միայն տեսնուէր։ Ետքը իր եղբօր օրով՝ մենք գիտենք որ հայ իշխաններ, լատին իշխաններ եկան ձեր թագաւորին հետ միացան, որ առաջ բարեկամ էին՝ կ'ուտէին կը խմէին մէկտեղ. թէ որ մենք անոնք ամենքը սպաննած լինէինք, ուսկից եւոք մեր վրայ պիտի ժողվուէին։ Էն խելօքն ալ անիրաւութենէ որ վախնայ, անիրաւին կերակուր կը լինի։

— Չէ, այնպէս չ'է Բարկէն, ըսաւ Թորոսի կամաց բայց խիստ ձայնը. անիրաւութիւն միշտ վատ բան է. ան կարծուած այսօրուան օգուտը շատ եւ չի կարծուած վնասներ կը ծնանի. աւելի լաւ է արդարութեամբ մեռնիլ, քան թէ անիրաւութեամբ իշխել։

— Ես գիտեմ որ դու հօրեղբօրդ պէս կը մտածես,

փառք Աստուծոյ որ անոր ալ կը նմանիս, եւ կը յուսամ թէ նոյնպէս ալ յաջողիս։

— Բայց ուր պիտի հանէ զմեզ նաւը, հարցուց Բարկէն։

— Այդ ինձ չի վերաբերիր, ահա մարդը որ պաշտօն ստանձնեալ է զմեզ ցամաք հանելու։ Ան վայրկենէն իր պաշտօնը կը լմննայ իմ կը սկսի։

— Այո՛, ըսաւ Դիոնիս, որ Կիլիկիոյ ափանց վրայ շտկած իր դիտակը անթարթափ կը նայէր, բայց մենք, Իշխան, չ'պիտի կարենանք հոս ցամաք ելնել, այլ պէտք է շտապակ Կիպրոս երթալ՝ վասն զի շաբունակ ծովեզրը նաւեր կ'երեւան որ կ'երթեւեկեն, անշուշտ մեզի համար է իրենց զգուշութիւնը։

— Ո՛վ որ հնազանդիլ չ'գիտեր՝ չ'գիտեր հրամայել, քու է հիմա իշխանութիւնը, երբ ինչպէս գիտես, ինչպէս արժան կը դատես։

Ուստի Դիոնիս ուղղուելով նաւապետին՝ եւ իրեն հետ քիչ մը խորհրդակցելէն վերջ, նաւը շտկեցին Կիպրոսի վրայ, մանաւանդ որ հովը յաջող էր եւ քիչ վերջը ահա ցամաք սկսաւ անհետանալ եւ կը զին երեւիլ։ Իրօք մեր ճանապարհորդքը բաւական ճանձրացեր էին ծովէն, ցամաքի զուրկը սկսեր էր զիրենք յոգնեցնել, ուստի Եւփիմ առանց իր զուարթութիւնը կորսնցնելու նաեւ ցամաք մը ոտք կոխելու մեծ փափաք ունէր, եւ երբ Կիպրոսի հիւսիսային կողմը սկսաւ նկարուիլ՝ արմաւենեաց բարձր գլուխներն երեւիլ, Դիոնիս որ զգուշութիւն եւ նախատեսութիւն ինքն էր, կասկածելով խնդրեց նաւապետէն որ փոխանակ կիւրինէ քաղքին մօտենալու քիչ մը դէպ ի արեւելք անչէն տեղ մը ցամաք հանէ, ուր գիւղ

մը եւ քանի մը հիւղեր կ'երեւէին ցիր եւ ցան. շուտով մակոյկ մը մեր չորս ճանապարհորդքն ծովեզրը դրաւ, եւ նաւն սկսաւ հեռանալ իր ճանբան։

Թէպէտ Բարկէնի սիրտը տխուր էր Կիլիկիոյ ափանց հեռանալուն, բայց զարմանքով կը նայէր այս կղզւոյն որ շատ նմանութիւն ունէր իւր հայրենի երկրին հետ. նոյն ծառերն էին, նոյն բերքերն եւ նոյն լեռներու գագաթներն, նոյն կլիման ու բրնձն. միայն հոս Հայու լեզու եւ Հայու կերպարանք չի կար։ Ուստի տրտում կ'երթային ծովեզրը հիւրընկալ տեղի մը գտնելու համար, երբ Եւփիմ՝ որ Թորոսին թեւն ի վար կախուած կը քալէր՝

— Տես, ըսաւ, սա սեւազգեստ մարուօք հեծեալը որ անսովոր գլխարկ մը դրած լերան ստորոտը կը ճիավարէ։

Թորոս մէկէն թեւն ազատեց եւ արագաւ դէպ յայն կողմն, վասն զի հայու վարդապետ մը տեսաւ վեղարաւոր, եւ երբ «Հայր սո՛ւրբ» ձայնեց ուժգին, եկեղեցականը ձին դարձուց եւ սկսաւ դէպ ի նա ճիավարել հանդարտիկ եւ երբ հասաւ՝ մօտեցաւ Թորոս ակնարկ մը նետելով եւ երկայնահասակ՝ թիկնաւէտ՝ կենդանի աչքերով վարդապետն տարեկան ծեր մը տեսաւ, որ աւելի զինուորի կը նմանէր իր շարժմունքներէն՝ քան թէ խաղաղութեան քարոզ՝ սեղանի պաշտօնէի մը, որ նոյնպէս իր սուր աչքերն Թորոսի ուղղելով կը գնէր։

— Աստուած օգնական, հայր սուրբ։

— Աստուած պահապան, որդեակ։

— Այս կողմերը Հայոց բնակարան ուր կրնայ գտնուիլ։

— Հոս՝ մեր Ս. Մակարայ վանքը կայ։

— Ձեզ նեղութիւն ընել չ'է մեր միտքը, բայց քանի որ ազգային անձինք կան մեզ աւելի սիրելի է անոնց հիւր լինիլ։ Հեռու է շատ վանքը հոսկից, Հայր սուրբ։

— Երկու ժամի չափ կը տեւէ։

— Ուրեմն ներեցէք մեզի՝ ձեր ազգայնոց՝ որ ձեզ ընկերանանք։

— Սիրով եւ ուրախութեամբ, որդեակ, ըսաւ վարդապետը, եւ խորազնին ակնարկ մը ձգելով ամենուն վրայ եւ երիտասարդի մը պէս ցատկելով ձիէն ու Եւփիմէին նայելով աւելցուց.

— Կը տեսնեմ որ ձեր մէջ այնչափ երիտասարդ եւ տկար անձինք ալ կան եւ որ աւագի վրայ քալելն այնչափ յոգնած ու կարմրած են՝ որ աս դարվերն շատ նեղութեամբ պիտի ելնեն. ուստի սիրով կ'ընծայեմ իրենց իմ կենդանիս։

— Աս խօսքին շնորհակալութեան բառ մ'ըսելով Թորոս, փետուրի պէս ձիուն վրայ դրաւ զեւփիմէ եւ Բաբկէնին յանձնելով, ինք ալ Հայր սուրբին ընկերութեամբ սկսան յառաջանալ։ Քիչ մ'ատեն լռութեամբ ճանբան շարունակելէն վերջ, իբրեւ թէ երկու կողմն ալ կը սպասէին իրարու որ առաջին լինին խօսելու, վերջապէս Հայր սուրբ չի կրնալով համբերել եւ Թորոսի յամառութենէն ճանձրացած՝ ըսաւ ժպտելով.

— Զարմանք է, Տիար, որ այսպիսի թարմ պատանեակ մը հետերնիդ աս օտար երկիրները կը պտըտցնէք։

— Զարմանքի ժամանակի մէջ կ'ապրինք, Հայր

սուրբ, ըսաւ Թորոս անխռով, անոր համար կը տեսնէք պիս որ բանի մը վրայ եւ ոչ ձեզի պէս աստուածաշնորհ անձի մը երկայրի սուրին վրայ կը զարմանամ, եւ մանաւանդ թէ ուրախութիւն նաեւ կ'զգամ որ քաջ նիզակակից մը մեզի կ'աւելնայ։

— Լաւ, որդեակ, ըսաւ վարդապետը, ուրախ եմ որ ժամանակին հարկը կը ճանչէք, եւ ես ձեր աս տարիքին վրայ՝ տեսնելով այդ սրատես խոհեմութիւնը՝ մեծ յոյս կ'առնում, եւ իմ փափաքներս ու երազներս գրեթէ կատարեալ կը տեսնեմ։

— Շատ մութ կը խօսիք, Հայր սուրբ։

— Ես շատ պայծառ կը խօսիմ, բայց դուք, Իշխան, չ'էք ուզեր հասկնալ եւ ձեր խոհեմութիւնը չափազանցութեան կը տանիք, եւ ան մարդուն՝ որ իր կեանքը քառասուն անգամ՝ մանաւանդ թէ հազար անգամ ձեր եւ ազգին փրկութեան համար վտանգի դրած է, վստահութիւն ցցնելէ ալ կ'զգուշանաք, եւ դեռ նոր տեսութիւն մը իրմէ պլացաք։

— Խնդրեմ ձեր անունը ինձ շնորհել, ըսաւ Թորոս հետաքրքրեալ եւ հրամայական աչք մը դարձեալ Հայր սուրբին վրայ նետելով։

— Կոստանդին Բարձրբերդցին եմ, որ անցեալները դեռ ամիս ու կէս հաղիւ կայ Բաբկէնին հետ տեսնուեցայ Պոլիս, դուք պիս չ'էք ճանչեր եւ ես ալ զձեզ Բաբկէնին ընկերութենէն երեւակայեցի։

— Եւ Բաբկէն դարձեալ քեզ չի ճանչցեր։

— Ան ատեն պիս ուրիշ հագուստներով տեսաւ, եւ սեւ մօրուօք։

— Բայց դու վտանգ մը անցուցիր Պոլիս, եւ շատ չ'է որ հոս եկար։

— Այո՛, սա նզովից արմատ Յոյները իմացեր էին իմ գալուստս, ուստի նոյն գիշեր գիս բռնել միտք դրած էին եւ ես փոխանակ դռնէն անցնելու, ինչպէս կ'սպասէին, երդիքէն անցայ եւ իմ ճանբաս գնացի խաղաղութեամբ եւ փոխանակ Կիլիկիա ելնելու, ինչպէս կը յուսային, եկայ Ս. Մակար քանի մը ամիս ճգնելու, մինչեւ որ այցելութիւն լինի յԱստուծոյ։

Եւ երբ Թորոս սա խօսքին վրայ փոքրիկ ժպիտ մ'արձակեց, Կոստանդին ծիծաղով մը պատասխանեց, բայց դարձեալ շուտով ծանրութիւն մը առաւ, վասն զի երիտասարդին վսեմ կերպն ակնածութիւն կը հրամայէր եւ Կոստանդին կ'ըսէր ինքնիրեն թէ՝ «Ցիրաւի Թորոս անունովն ալ բնութեամբն ալ կենդանացեր է յեղբարդին. տեսնենք, քաջութեամբ ալ թէ անոր կը նմանի՝ Թորոս Բ. կ'ունենանք։

Ծովեզրը արդէն ճգեր էին եւ դար վեր կ'ելնէին անտառոտ ժայռերու եւ պարտէզներու մէջէն, հեղեղատի մը աջն ու ձախ շաւղին հետեւելով. եւ Բաբկէն որ անկարծելի տեղ մը Հայոց վանք դտնելուն ուրախ էր եւ շատ ալ նմանութիւն իր Սեւ Լերան բնութեան եւ կղզոյն մէջ՝ եւ նաեւ Եւփիմէի անվեհեր ձիավարութեան վրայ՝ զուարթ դէմքը ղղեցաւ բոլորովին։ Անոր՝ հայր սուրբին պաշտօնին վրայ, Հայոց ընդհանուր եկեղեցականաց վրայ տեղեկութիւն կուտար, անոնց ճգնաւորական կեանքին վրայ դալով, կը պատրաստէր Եւփիմէ անապատական ընթրիքի մը, վասն զի օրն ալ արդէն սկսած էր երեկոյել։ Եւ ահա մեծամեծ աւազաններ, եւ տեղ տեղ պարտէզներ ուր մշտադալար նարնջենի

եւ կիտրոնի էր, շէնքի մը մօտիը կը ցուցնէին, եւ վերջապէս եղեւին անտառի մը ստորոտը երեւցաւ Սրբոյն Մակարու վանքը, եւ մեր հինգ բարեկամները քանի մը վայրկեան ետքը՝ առաջնորդութեամբ Վանահօր՝ իրենց բնակարանը կը հանդչէին։

ԳԼՈՒԽ Թ.

ԿԻՊՐՈՍԻ ՍՈՒՐԲ ՄԱԿԱՐ

Ս.յն գիշերը մեծ ուրախութեամբ եւ զուարթութեամբ վայելեցին վանքին հիւրընկալութիւնը մեր ուղեւորը, եւ Բաբկէն զարմանքով տեսաւ սեղանին վրայ իր քով նստած աշխարհականի զգեստներով ճերմակ մօրուօք մը՝ որ առանց խօսելու՝ իր բոլոր ծանրութեամբ եւ լաւ ախորժակով կուտէր, Բաբկէն երբեմն երբեմն քոճլտի ակնարկ մը կը նետէր սա նոր սեղանակցին, որ ամենեւին իրեն ուշ չ'էր դներ. վերջապէս Վանահայրը տեսնելով թէ սեղանին վրայի լռութիւնը այս պատճառաւ իրօք վանականաց սեղան մը կը դառնար, ինք որ աբեղաթող կը համարէր այն օրը իր միաբանից՝

— Բաբկէն հայրիկ, ըսաւ, ձեր ճանբու ընկեր վարդապետը չ'ես փնտռեր։

— Հայր սուրբ, ես կը յուսայի եւ կը փափաքէի զինքն հոս դտնել, բայց ձեր հրամանը գիտէ տնօրինել. մենք զինուոր ենք՝ կրօնաւորաց համար ալ լսեր ենք թէ զինուոր են՝ իրենց վանահօր կը հնազանդին։

— Նորա փոխարէն ահա քեզի ուրիշ բարեկամ մը ես գտայ, Սեւ լեռնէն է նա ալ, իրեն տեղեկութիւն ինչու չ'ես հարցներ։

— Բարկէն քննող աչօք դարձեալ նայեցաւ քովինին, բայց չի կրնալով ճանչել, եւ սեղանին հորթի՝ կաքաւի եւ կաթնեղէնէ պատրաստուած խորտիկներն ու համադամներն՝ Կիպրոսի տեսակ տեսակ գինիներն իր ախորժակին յարմար գալով, եւ Նորա յամառ լռութենէն ճանձրացած՝

— Հայր սուրբ, ըսաւ, սա բարեկամը՝ ինձմէ անօթի կ'երեւայ, ոչ անուն կուտայ եւ ոչ ձայն կը հանէ։

— Բարկէն, ըսաւ քովինը շեշտակի իրեն նայելով, դիս չ'ես ճանչեր։

— Աստուած վկայ Կոստանդին ինքն է, նա է, անոր ձայնն է, ըսաւ Բարկէն դէպ՝ անոր դառնալով եւ աչքերը խոշոր խոշոր բանալով, փառք Աստուծոյ ողջ է։

— Փառք Աստուծոյ որ դիս ճանչեցիր։

— Թէ որ ձայնդ չի լսէի, խա՛չ որ գլխով չ'ճանչէի։

Ամենքը սկսան խնդալ, ուրախութիւնը կը տիրէր սեղանին վրայ. Վանահայրը որ պատուական եւ խնամտուն անձ մ'էր եւ որու խնացուցած էր Կոստանդին ով ոք լինելն, կատարեալ հիւրամեծար դտնուեցաւ իրենց, եւ խոստացաւ ամեն դիւրութիւն եւ ապահովութիւն ճարելու Տորոսի լեռները դտնել տալու համար Հայ իշխանին։ Ան գիշերը ապահովութեան եւ վստահութեան վիճակի մէջ՝ Դիոնիս իր տաժանելի աշխարհութենէն յոգնութիւն կ'առնուր, Բարկէն ուրախ էր ամեն բան դիւրանալուն. Թորոս Թէոդէտ սակաւախօս՝ գոհ էր ամեն բան մինչեւ այն

օր անվտանգ յաջողելուն, Եւփիմէ միւսին գոհութիւնը տեսնելով զուարթութիւնը գեղեցկութեան հաւասար կը փայլեցնէր, իսկ Կոստանդնի ուրախութիւնը անպատմելի էր։ Ա՛ս մարդը շարունակ իր մեծին Հայաստանի ճանրորդութիւնները կը պատմէր, վասն զի հայաբնակ երկիր չի կար որ հինգ տարի շարունակ պտըտած չլինէր, Վրաստանէ մինչեւ Միջագետք, Սալիրէ մինչեւ Ատրպատական՝ տեղ չ'էր ձգած որ խուզած չ'ըլլար. վասն զի կենաց յոյս մը կը փնտռէր Կիլիկիայէ դուրս եւ չ'էր գտներ. հայ թագերու պաշտպանութեան համար չինուած բերդեր՝ բերդաքաղաքներ օտարին իշխանութեան եւ բռնութեան գործիք ու ամրութիւն եղած էին։ Անի նաեւ, մեծ Անին, հաղար ու մէկ եկեղեցւոյ Անին, նա՛ ալ կենդանութեան յոյս չ'էր տար. եւ ժողովուրդը որ անգամ մը գնացեր իր թագաւորաց գերեզմաններուն վրայ ողբ դրեր լացեր էր, ալ չ'էր հաւատար թէ նոցա ստուերներն դարձեալ պիտի ելնեն կանգնին, փրկել Հայաստան։ Քրիստոնեայ դրացի եւ ազգակից ժողովուրդ Վիրք, նաեւ Հայ զօրավարաց ձեռամբ վարեալ, Հայ ազգը հալածելու եւ հարստահարելու կը նկրտէին. Վասպուրականի դասալիք Արծրունեաց յիշատակը անհետացեալ էր գրեթէ եւ յիսար ժողովուրդ մը կործանեալ գահին պատուանդաններուն վրայ կաթողիկոսական բաժանման աթոռ մը հաստատելով կը մխիթարուէր։

Ա՛յս երկար պատմութեան ամենքը կը մրաբէին, Թորոս միայն այս կենդանի աշխարհագրութեան եւ վիճակագրութեան մէկ բառը չ'էր կորսնցներ եւ մութ մնացած խնդիրները կը պրպտէր՝ կը լուսա-

բանէր. Կոստանդին կը զարմանար, կը չվոթէր իր խմաստալից հարցաքննութեան առջեւ, որ ամեն բան կը ճշդէր, տեղերը՝ վիճակները՝ հեռաւորութիւնները։ Երբ ամենքը իրենց տեղը դնացին ննջելու՝ դեռ աս երկու անձինքը նստած կը խօսէին Կիլիկիոյ վրայ. Հայ եւ օտար ժողովրդոց թուոյն՝ վիճակին՝ յոյսերուն՝ իշխանաց՝ կառավարութեան ճեւին՝ զօրաւոր դիրքերուն եւ ամրութեանց վրայ. մինչեւ որ Նաեւ հաւերն ալ սկսան խօսիլ եւ Կոստանդին ինք պարտաւորեցաւ յորդորել զԹորոս երթալ քնոյ հանդիստն առնուլ։ Երբ Թորոս գնաց, տեսաւ որ իր սենեկին դրանն առջեւ Բարկէն մէկ աչքը քուն՝ միւսն արթուն կը պտըտի. եւ երբ զինքը տեսաւ՝ գնաց իր հին զինուորակիցը դտնելու։ Մտաւ սենեակը ուր Կոստանդնի հետ պիտի պառկէին. առջի խօսքը՝ որ ըսաւ Կոստանդին՝ աս եղաւ.

— Բարկէն, Աստուած վկայ, որ աս երիկուն համոզուեցայ թէ Կիլիկիա իր վերկիչը դտաւ. սա երիտասարդը՝ թէ որ ինչչափ խելք ունի, այնչափ ալ քաջութիւն ունի՝ հօրմէն ալ վեր, հօրեղբրմէն ալ վեր պիտի լինի։

— Դու ինչ կ'ըսես, եղբայր, անցեալ օր վեց եօթը հոգի իրարու վրայ անշունչ դեմինը ձգեց, տասն երեք հոգի էին մեր վրայ յարձկողները։

— Այդ հոռոմ ծերը եւ իր աղջիկն ինչ բան ունին ձեր հետ։

— Աղջիկը հոռոմ չէ, Իշխանին պսակեալ կինն է. մեր Արծրունի Թագաւորաց ցեղէն է։

— Իշխանը պսակուեցաւ . . . Արծրունի կին առաւ . . . լաւ, հա, քիչ մ'ալ սա ծերն հայ մկրտիր, Բարկէն։

— Ծերը Հայ չէ, բայց հոռոմ ալ չէ, վասն զի շատ լաւ է եւ հայու բարութիւն կ'ուզէ։

— Բարկէն, դու ցնդեր ես, խելքդ կորուսեր ես, այս մարդը հոռոմ է, ուրեմն լաւ մարդ չի կրնար ըլլալ, հայու ալ բարութիւն չի կրնար ուզել։

— Տէ, ինչ կ'ըսես. նայէ սա իմ գլուխը հայու գլուխ է, խօթէ սա մատդ ոսկորին մէջ, աս գլուխը հոռմերը կտրեցին՝ այդ մարդ լաւցուց. հիմա հաւատացիր . . . մենք բանտէն ուսկից պիտի ելնէինք՝ թէ որ աս մարդը չ'ըլլար՝ թէ դա աղջիկը չ'ըլլար։ Աստոնք մեզ ազատեցին. մենք նորէն բանտ մտած էինք քու պատճառաւդ՝ թէ որ աս ծերը մեզ չի փախցնէր . . . թէ որ աս ծերը մեզ հետ չ'ելնէր մենք հոռմի նաւերուն մէջ ինկած բանուած էինք. ծոցը պզտի հատ դաւազան մ'ունի ծակած, մէջը փայլուն. կը դնէ աչքին՝ կը նայի աշխարհքին ծայրը ինչ կ'ընեն մարդիկ՝ կը տեսնէ, կ'իմանայ։

— Հիմա հաւատացի թէ լաւ մարդ է այդ ծերը եւ հոռոմ չէ, ըսաւ Կոստանդին եւ կօչիկները հանելով վերարկուն քաշեց գլուխն՝ երկնցաւ պառկելու։

Նոյնը ըրաւ Բարկէն, բազմոցին միւս կողմը, եւ սկսան քնել։

Վանահայրն իր հիւրերուն քունը չի խանգարելու համար, առանց զանգակի իջեր էր իր միաբանից հետ վանայ անշուք եւ փոքրիկ եկեղեցին, ժամերգութիւն կատարելու. պատարագին՝ ամենը ներկայ էին, եւ երբ սարկաւագը «Ազատութիւն եղբարց մերոց գերելոց» կ'երգէր՝ Բարկէն մեծաձայն «Ամէն» գոռաց, ու ամեն գլուխ երբ իրեն կը դառնային ինք անխռով եւ մեծ հաւատօք իւր աղօթքը կը շարունակէր։

— Երբ Եկեղեցիէն ելան, Վանահայրը լաւ ճաշ մը պատրաստել տուեր էր իր հիւրերուն. եւ վերջը ա-նոնց փափաքը կատարելու համար ինքն ալ իրենց հետ որսի ընկերացաւ։ Կոստանդին ուրախ աչքով կը տեսնէր եւ կը համոզուէր Թորոսի թեւին զօրու-թեան եւ աչքին ճշդութեան ի նետաձգութիւն, նորա սրընթաց կորովին որ այծեման պէս վախերու եւ դահավէժներու եզերքը կը վազէր, եւ այնչափ տարուան անշարժութիւնն որ իր միտքը սրացուցեր եւ բարձրացուցեր էր, ջիղերուն ուժը չէր թմրե-ցուցեր։ «Ահա երիտասարդը որ մէկ հատիկ մարդ է մեր փրկութեան համար. ես յիմար՝ որ Հալէպու Ամիրային պալատը կ'երթայի մարդ փնտռելու եւ երկու թեթեւամիտ տղաք կը գտնէի, որոնց մէկուն սիրտը այնչափ չար էր որչափ գլուխը թեթեւ. իրաւ Աստուած մեր խեղճ լեռները կը սիրէ եղեր։» Եռքը կը դիտէր Եւփիմէն որ ծերուն հետ կը քալէր միշտ աչքը Թորոսէն չի զատելով. «Հա, մեր Լեւոնին տղան բարեբաղդ ալ է, այդ կինը գեղեցիկ եւ ազ-նուական է եւ մեր Իշխանը սրտանց կը սիրէ. բայց այդ ծերը ինչ է իր սուր եւ արհամարհոտ աչքերով։ հպիւ թէ աղջկան ըսածներուն պատասխան կու-տայ, միտքն ալ դիտես թէ ուրիշ տեղուանք կը պտըտի . . .» Եւ սա խորհրդածութեան մէջ յան-կարծ երբ որսը միտքը գար՝ երկու նետ կը նետէր որք երբեք պարապը չէին սլանար։ Երբ Թորոս բա-ւական զուարճացաւ եւ որսն ալ առատ դիզուե-ցաւ, վանքին վերի գլուխը ուր վանահայրը եղեւնի ծառերուն շուքին տակ սեղանը պատրաստել տուած էր կանաչ խոտին վրայ՝ ծովը առջեւնին եւ անդին

ամպերու պէս դիզուած Տորոսի լեռները, բաժակ-ներ քամուեցան Կիլիկիոյ ազատութեան եւ անոնց կենդանութեան համար, որ կեանքերնին այդ սուրբ նպատակին համար պիտի վտանգէին։

Երկրորդ օրը, Թորոս՝ Վանահօր եւ Կոստանդնի ընկերութեամբ՝ ծպտեալ սրընթաց կենդանեօք կ'երթար Լեֆքոսիա քաղաքը տեսնելու, եւ անկից վերջը ութ օր շարունակ բոլոր ջրակայքը կը պտըտէր՝ կը քննէր բնակչաց կեանքը, իրենց զուարճութեանց զեղծմունքը, կղզւոյն պաշտպանութեան զօրու-թիւնը, բերդերուն վիճակը կ'ուսնէր։ Իր սուր դի-տողութենէն բան մը չէր ազատեր։ Իր բոլոր աս արշաւանաց ընկեր էր նաեւ Եւփիմէ, որ թէպէտ ի բնութենէ հետաքրքիր՝ տեղեակ լինել կ'ուզէր այն ամենուն՝ որ Թորոսի խուզարկութեանց պատ-ճառն էին։

Բայց ամենքը, որ կը պտըտէին Թորոսի հետ, մէկը չի կար որ հասկնար իր միտքը, բաց ի Դիոնի-սէն որ հեռուէն կը դիտէր եւ կ'իմանար այդ լուռ եւ անխոնջ բնութեան նպատակը, ուր կը նշմարէր հայրենասիրութեան հետ նաեւ վրէժխնդրութեան ոգին։ Ուստի ինք բնութեան ուսմունքով պարապ-եալ եւ ոչ կ'ուզէր տեսնել քաղաքական կիրքերը՝ որ իր շուրջը կը յուզէին. եւ կը վերադառնար բոյ-սի մը՝ քարի մը՝ խոտի մը կտորի վրայ յառիլ՝ պլնուլ քան թէ ուրիշ բանով մ'զբաղիլ։

Այսպէս լեռները կը պտըտէր Դիոնիս երբ երեկոյ մը Թորոս արշաւանքէ դարձած եւ տեսնելով ձիերը լերան բարձր գագաթան վերայ մուրճ ի ձեռին՝ ժայռի կտոր մը զնելով, ելաւ քովը գնաց.

— Հայրիկ Դիոնիս, ըսաւ, մենք այս դի այն դի կը վազվռտենք, դու ուրիշ աշխատութեամբ կը տաժանիս. ինչու՞ աս ժայռերը կը կոտրտես ։

— Տես, ըսաւ ծերը, տես, այս կոտրած ժայռերու կտորուանքին մէջ ծովային խեցիները, որ կը վկայեն թէ անյիշատակ ժամանակաց մէջ ծովը կը ծածկէր աս լեռներուն գլուխները ։

Եւ իրօք կը տեսնէր Թորոս ծովային խեցին ժայռին ծոցը փակուած. երկայն լռութիւն մը յաջորդեց. նստաւ ծերը եւ Թորոսին ակնարկ մը ըրաւ քովը նստելու, սուր աչքերը երիտասարդին յառելով ծանր ծանր աս խօսքերն սկսաւ ըրուցել.

— Ով երիտասարդ, կը տեսնեմ թէ որչափ հեռու ենք մենք իրարմէ. դու երիտասարդ՝ կորովի՝ եռանդուն՝ վաղը միայն կը նշմարես եւ ապագային կը դիմես. ես ծեր՝ տկար՝ դանդաղ՝ երեկուան եւ հազարաւոր տարուան անցեալին կը նայիմ։ Բայց օր մը կար որ ես ալ ներկան եւ ապագան կը դիտէի, եւ իմ շրջանիս մէջ հայրենիք՝ փառք՝ մեծութիւն թագաւորութիւն կ'ուզէի. բարեբաղդաբար երկար չի քշեցին ան փափաքները, եւ ուսմունք բնութեան՝ մարդկային սրտին ու մարդկութեան անցելոյն զիս բժշկեցին այն անճուկէն որ զքեզ կը տոչորէ. անոր համար է որ դու կը տեսնես զիս անցելոյն խորը ինքած եւ ես զքեզ կը նշմարեմ՝ որ ապագային բարձունքը կը մագլցես։ Զեմ զարմանար, դու երիտասարդ ես, եւ անուն մ'ունիս ազգիդ մէջ, հայրենիք մ'ունիս կորած եւ լնկած, անձնական ու ընտանեկան նախատինք՝ բանտն եւ քուկիններուդ մահուան յիշատակն մաքիդ մէջ կը յածին, եւ շարունակ կը

մտածես վերականգնել՝ սրբել եւ վրէժ առնուլ։ Քեզի հետ խօսողը պէտք է համոզուիս որ ազգի մը չի վերաբերիր. մարդկութեան զաւակն է. եւ ամենէն ատելի մարդիկ իրեն՝ աշխարհակալներն են. ուստի քեզի պինուորիդ իմ խրատս այս կ'ուզեմ լինի որ անիրաւ եւ անգութ չ'լինիս վրէժխնդրութեան հոգւով. յիրաւի, անիրաւ աշխարհիս մէջ չ'անիրաւել դժուար է, բայց դու մեծ հոգի ունիս եւ ես կը ճանչեմ մարդկային բնութիւնը, անոր համար այս խօսքերը քեզի կ'ընեմ. Զ'եմ ես այն անմիտ փիլիսոփայական կարծուած դպրոցէն՝ որ հայրենասիրութեան գաղափարը կը վարէ մարդասիրութեան գաղափար մը առաջ քշելով. անոնք որ այդ վարդապետութեանց քարոզք են, իրենց սրտին անարդ անտարբերութիւնը եւ վատ անձնասիրութիւնը սուտ եւ սխալ տրամաբանութեամբ վարագուրել կ'ուզեն։ Թէ որ այս օր ազգութեան եւ հայրենեաց գաղափարը վերցնենք, վաղը գերդաստանի եւ ընտանեաց գաղափարը ուր դնենք. Ուրեմն լաւ խմացիր իմ միտքս, Իշխանդ, ինձի փափաքելի էր որ Հայքդ նեցուկ լինիք Ցունաց կայսրութեան Ասիոյ մէջ, բայց որովհետեւ ատելութիւն եւ արեանց հեղեղներ զմեզ կը բաժնեն, եւ ինչ որ անոնցմէ առնուած քաղաքականութիւն եւ ուսմունք կայ՝ եղած ազգաներուն չ'են փոխարիներ. դուք յաւիտեան պիտի չի մոռնաք ձեր Անուշ հոգեւորք թագաւորութեան ընդունած վերջի դաւաճան հարուածը յունական ձեռքերէ, եւ մեր յունական ամբարտաւանութիւնն ալ երբէք պիտի չի մոռնայ ձեր Կիլիկիոյ յափշտակութիւնը եւ անկախ Եկեղե-

ցին։ Որովհետեւ մարդիկ երբ զօրաւոր են կ'ուզեն լշխել, երբ տկար են ազատ լինիլ։ Ուստի դու ալ քու իրաւունքդ պիտի ձեռք բերես այս օր, վաղն ալ վրէժ խնդրելու պիտի ելնես. բայց քու անձիդ եւ քու ազգիդ օգտին համար միշտ յիշէ ծերու մը վերջին խօսքերը. միշտ չափաւոր եղիր, եւ չ'ըլլայ թէ յաջողութիւնը զքեզ կուրացնէ. վասն զի մարդկանց կեանքին մէջ յաջողութիւն եւ անյաջողութիւն իրարու կը յաջորդեն։ Ես որ կտակ մը կ'ընեմ, աւելորդ կը համարիմ քու սրտիդ յանձնարարել Եւփիմէն, գիտեմ որ նա զքեզ ինչպէս կը սիրէ, դու ալ զնա նոյնպէս կը սիրես . . .

Այս խօսքերուս ծերուն ձայնը փոխուեցաւ եւ աչքերը լցուեցան։

— Դու որ խելք ալ ունիս սիրտ ալ ունիս, կ'իմանաս ծերուն փափաքները երբ ձայնը իրեն կը պակսի. գնա, Աստուած հետդ ըլլայ, գնա, չէնքդ որ պիտի չինես՝ երկարատեւ ըլլայ . . . .

— Եւ ինչ պէտք է ընել, ըսաւ Թորոս, որ երկարատեւ կարենայ լինիլ։

— Թէ որ Աստուած լաւ յաջողութիւն մը տայ, եւ քեզի պէս չորս հինգ յաջորդ ունենաս՝ կրնաս տեւողական Հայաստան սա լեռներուն վրայ փոխադրել, թէ ոչ՝ առօրեայ ստուեր մը եւ քանի մը աւերակ աւելի կը ձգես այդ աւերակաց երկիրը Սարդանաբալին (¹) գերեզմանին քով։ Նայէ որ

(¹) Տարսոն՝ Սարդանաբալի գերեզմանի մը աւերակներ դեռ մինչեւ հիմա ցոյց կուտան։

զաւակներդ քաջ՝ գործունեայ եւ օգտակարացն դիտուն լինին։ Թէ որ դու բանտիդ մէջ վանքին գրատունը եւ կարդալու փափաք չ'ունենայիր՝ ոչ քու գեղեցկութիւնդ՝ ոչ սրամտութիւնդ՝ ոչ բազուկներուդ կորովը՝ չէին կրնար զքեզ բարձրացնել. այլ դարձեալ բնութեան ամեն ձիրքերովդ ալ պակասաւոր էակ մը կը լինէիր. փոխանակ այդ խոհեմութեան յանձնապատասխանութիւն՝ փոխանակ հեռատեսութեան անհոգութիւն՝ փոխանակ համբերող դիտողութեան հապճեպ դատաստան բաժինդ պիտի լինէր։ Տամ նաեւ քեզի օրինակն ալ, տխուր օրինակ՝ եղերական օրինակ, բայց դու շատ զօրաւոր սիրտ ունիս եւ կրնաս մոռիկ ընել։ Քու եղբայրդ Ռուբէն, թէպէտ սրամիտ՝ գեղեցիկ եւ կորովի, բայց չ'ունէր ոչ քու համբերութիւնդ, ոչ դիտութեանց սէրդ, ոչ քու խոհեմութիւնդ. եւ անոր համար ալ ամեն բան եւ կեանքն ալ կորսնցուց. գիտեմ, նախանձը կ'ըսէ աշխարհք, բայց նախանձ չի գրգռեցնեն ալ խմաստութեան մասն է. ինչ որ դու համբերութիւն ցոյց տուիր տարիներով՝ նա օր մը չի ցցուց. թշնամի արքունեաց մէջ նուիրական բան մը չի կար իրեն համար երբ բարկութիւնը սիրտը լեցնէր, եւ հաղիւ թէ Գառագեղէն դուրս մէկ ոտքը դրած սարսափելի մռնչիւններ կը ձգէր։ Ես փուճ տեղ զինքը կը խրատէի եւ կ'զգուշացնէի։ Քեզի հիմա այս խօսքերս միայն անոր համար է որ վրէժխնդրութեանդ մէջ չափաւոր լինիս, միշտ ջանաս թշնամութիւնը անհաշտ վիճակի մէջ չի մոցնել»։

Ծերուն այս խօսքերը անօգուտ չէին այնպիսի երիտասարդի մը համար, որ ծանր միտ կը դնէր

լսածներուն եւ կը խորհրդածէր տխուր լռութեամբ։

Եւ ահա Եւփիմէ լեռն ի վեր կուգար կ'ելնէր, երկուքն իրեն նայելով կ'ապասէին՝ երբ անոնց մէջ եկաւ նստաւ եւ քիչ մը շունչ առաւ՝

— Մինչեւ երբ սա կղզին պիտի նստինք, ըսաւ, ալ ճանձրացայ. ես չ'եմ կրնար քեզի պէս, Թորոս, լեռներու՝ գիւղերու՝ բերդերու ծակ ու ծուկը խառնել եւ զուարճանալ, եւ ոչ քեզի պէս Հայրիկ մուրճ մը ձեռքս քարեր կոտրտել՝ բոյսի մը երակներուն վրայ ժամերով յամչտակութեամբ աքանչանալ. չէ, այդ իմ կարողութենէս վեր է. ժամ մը առաջ ջանանք մեր տեղն հասնիլ եւ գործի սկսինք։

— Ո՛հ, ըսաւ Դիոնիս փոքր հեգնութեան ժպիտով, Եւփիմէ ալ գործի պիտի սկսի, պէտք չ'է ժամանակ կորսնցնել, երբոր լեռներուն վրայ փողերը գոչեն, զինուց շլինդը սկսի, քաղաքներու՝ գիւղերու մուխն ու մոխիրը երկինք բարձրանայ, վիրաւորներն հառաչեն, տղայք եւ կանայք անտէր՝ անբնակարան՝ որբ եւ այրի լան ու կսկծին ան ատեն գործի պիտի սկսիս։

— Այո՛, ճիշդ ան ատենն է իմ գործիս ժամանակը, պատասխանեց Եւփիմէ եռանդով եւ ձայնը բարձրացնելով, իմ պարտքս է վիրաւորները դարմանել, որբերու՝ այրիներու հաց՝ բնակարան ու մխիթարութիւն ճարել, յուսահատները քաջալերել։ այո՛, գիտեմ իմ պարտքս ատոնք են, եւ թէ որ ատոնք ես չի կատարեմ՝ արժանի չ'եմ իշխանի մը ոչ թէ կին՝ այլ եւ ոչ աղախին լինելու։

— Եւփիմէ, ես քու սկզբունքներդ գիտեմ, գիտեմ նաեւ թէ ինչ առնացի սիրտ մը ունիս, բայց,

այսպիսի յանդուգն եւ մեծ զոհողութեան մէջ գիտեմ նոյնպէս թէ ինչ վտանգներ կան ծածկուած՝ զորոնք նախատեսել անկարելի է շատ անգամ, ուստի հեգնութիւն մ'իմանար իմ խօսքերս, այլ խոհեմութիւն. կ'ուզես ծերերու վատ խոհեմութիւն համարէ. բայց միտքդ դիր որ դու հիմա Թորոսի անբաժանելի ուղեկից լինելովդ աւելի իրեն արդելք մը՝ հոգ մ'ես քան թէ օգնութիւն։

— Նայէ, Հայրիկ, աս քարոզները քանի որ կը նորոգուին, ինձի ոչ թէ յուսահատութիւն այլ կիրք կը բերեն, եւ գիս ի խոր կը վիրաւորեն. թէ որ . . .

— Ո՛չ, ոչ, ըսաւ Դիոնիս տեսնելով որ խօսակցութիւնը անախորժ ճեւ մը կ'առնուր, դու կիրք մ'ելներ, մենք ինչպէս ճանրայ ելանք՝ նոյնպէս կը կատարենք։

— Հա՛, այս է իմ փնտռածս, հիմա, ահա գոհ եմ, եւ ձեզի խօսք կուտամ որ իմ բերնէս ամենեւին չ'պիտի լսէք ոչ յոգնութիւն՝ ոչ երկիւղ՝ ոչ յուսահատութիւն եւ ոչ հառաչանք անգամ, այլ թէ պէտք լինի անշշունչ յանձն պիտի առնում լցնալ մեռնիլ քան թէ դանդաղիլ։

— Ծանր պարագայներու մէջ խոհեմութեամբ տեղի տալ հարկին առջեւ՝ սկզբունք մեզի դնելով, իմ սիրելի Եւփիմէս, ըսաւ Թորոս ոտքի վրայ ելնելով եւ ծանրութեամբ, միշտ կը ջանանք իրարմէ վայրկեան մը չի զատուիլ։

Եւ երեքը միատեղ սկսան լեռնէն ծանր ծանր վար իջնել։

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ՔԱՐԱՅԻՆ ԿԻԼԻԿԻԱ

Նոյն միջոցին Վանահայրը վանքին դրան դրսի դին կեցած թիկնաւէտ՝ հաստաբազուկ եւ արեւէն սեւցած երիտասարդի մը հետ կը խօսէր կամաց ձայնով եւ շարունակ հարցմունքներ կ'ընէր իրեն, եւ թէպէտ յայտնի էր թէ ախորժելի չ'էին իրեն առած պատասխանները, բայց դարձեալ երբ իր հիւրերը տեսաւ՝ զուարթ ընդունելութեամբ հրամցուց զիրենք, եւ ինք ամենէն վերջը դռները գոցել հրամայեց՝ վասն զի արդէն ժամանակը ուշ էր։

Ընթրիքը ընելէ վերջ, Թորոսի ակնարկ մ'ընելով եւ առանձին սենեակ մը հրաւիրելով ու երիտասարդը ցցնելով՝

— Ահա, Իշխանդ, ըսաւ, սա երիտասարդը հիմա նոր կը հասնի Կիլիկիայէ, ես չ'եմ կարծեր թէ դանուի մէկը որ ասոր չափ լաւ ճանչէ այդ երկրին զանազան կողմերը եւ վիճակը. թէ որ ընդունելիք տեղեկութեանց վրայ ուզէք դարձեալ ամեն վտանգաց դիմադրաւել եւ երթալ, չ'եմ կարծեր թէ ասկից քաջ՝ ասկից լաւ եւ ասկից հաւատարիմ առաջնորդ մը կարենաք դտնել։

Թորոս այս խօսքերը լսելուն, ուշի ուշով տղան կը դիտէր, որու բաց ճակտին վրայ անվեհերութիւն դրոշմած էր եւ իր նայուածքը կը զրուցէր թէ մարդիկ՝ տարերք եւ մահ դիտէր արհամարհել։

— Անունդ ինչ է բարեկամ, հարցուց Թորոս։

— Սարգիս ծառայ, ըսաւ տղան ձեռքը իր ոյն կուրծքին վրայ դնելով։

Ի՞նչչափ ժամանակ է որ Կիլիկիոյ ափունքը թողիր։

— Այս առաւօտ։

— Ի՞նչ նաւով էիր։

— Մեր նաւով։

— Դու նաւ ունիս։

— Պզտի նաւ մը, ըսաւ երիտասարդը ժպիտով, Վանահօր նայելով։

— Դու կը կառավարես նաւը։

— Այո։

— Ուրեմն ինչ կարօտութիւն ունինք ուրիշի դիմելու երբ Հայը սուրբը զքեզ կը ճանաչէ եւ քու քաջութիւնդ եւ տեղեկութիւնդ կը գովէ։

— Բայց իմ նաւուս թշնամին շատ է, Իշխան, եւ բոլոր Յունաց նաւեր զիս խեղդելու կ'աշխատին՝ բոլոր ծովերը զիս կը փնտռեն. ես ալ ծածկուելու համար հոս անցայ քանի մ'օր։

— Չ'ըսես որ ընկեր ենք. ինձ ալ կը հաւատացնեն թէ զիս կը փնտռեն։

— Այո, քեզ ալ կը փնտռեն։

— Ի՞նչ գիտես. զիս ուսկից կը ճանչես. զրուցէ ինչ որ գիտես։

— Նախ ես զքեզ կը ճանչեմ, տղայութեանս ամեն օր մէկտեղ էի Վահկայ բերդը, Թաթուլին Սարգիսն եմ. այս իրիկուն երբ վանքին դուռը տեսայ, Հայր սուրբ բան չ'ըսած, զրուցեցի թէ Թորոս Իշխանն է (մեծաւորը գլխովը նշանացի կը հաստատէր)։ Ես քանի տարիէ ծովու վրայ ասպատակութիւն կ'ընեմ, Հռոմները իմ երեք նաւս այրեցին,

ես անոնց քսանը կողոպտեցի այրեցի, ես նաւու ստակ չ'եմ տար, բայց տասն հինգ օր մը կայ որ պահպանութիւնը սաստկացուցին. մեր ծովուն ամեն ժայռերը՝ ծակն ու ծուկը կը քննեն, կը նային, ցամաքն ալ Մամեստիոյ իշխանին զօրքերը աւելցուցին, անզգամութիւնը չատցուցին, Հայը ամեն տեղ կը հալածեն, եւ կը զրուցեն թէ ձեր Իշխանը փախեր է բանակն արքայական քաղաքը, ան կը փնտռեն։ Ձեզ ամենքդ ալ պիտի Ջարդենք։ Մեր ծերերը կ'ըսեն թէ այսպիսի հալածանք չ'ենք տեսեր։ Ուր որ երկայն հասակ՝ սեւ աչուի՝ սեւ ընքուի երիտասարդ կը տեսնեն կը կապեն Մամեստիա կը տանին մեր լեռներն ալ այդպիսի մարդ չատ. մինչեւ հիմա քսան երեսուն մը տարին, թէ որ մէկ ոտք կոխես, Աստուած վկայ ամենքը ոտք պիտի ելնեն։ Բայց ծովեզրին պահպանութիւնը խիստ է։

— Ըսել է որ դու ալ կը վախես, Սարգիս։

— Աստուած չ'ընէ, Իշխան, որ ես բանէ մը վախեմ, հիմա հրաման ըրէ Տարսոնի դեռն ի վեր չակեմ պզտի նաւս, աս մարմինը (կուրծքին մեծաձայն հարուած մը տալով) մէկ անգամ միայն պիտի մեռնի։

— Լաւ, ըսաւ Թորոս զոհութեան ժպիտով եւ ուսին պզտի հարուած մը տալով, կը տեսնեմ թէ քաջ ես, քու նաւդ պիտի տանի զիս Կիլիկիա։

— Հէ . . . հիմա ահա սկսեցի վախել ըսաւ երիտասարդը քայլ մը ետ առնելով եւ մոռածելով։ Գիշերները՝ մթնելէն երեք ժամ ետքը արեւմտեան հով մը կը փչէ, կրնանք Սմանուրի եւ Կորիկոսի մէջ հաղար ծոցերուն մէկը խոյանալ եւ մտնել, մէկ մը

ցամաք որ ելնենք, ով կարող է մեզ ժայռերուն եւ անտառներուն մէջ համարձակիլ հալածել։ Ես հինգ տղայ ունիմ, մէկը տասն մարդ կ'արժէ, Բարկէնը տեսայ, տասն մարդ ալ այն կ'արժէ. ծերացեր է՝ բայց ամուր չինած է. մենք եօթն հոգի կրնանք այդ լերան ժայռերու ճանբորդութիւնն ընել, եւ Աստուծով կը հասնինք։ Այն օր Սեւ լեռները հարսնիք կը լինի։

Սարգիս իր անվեհեր արիութիւնը գոսաւ աս վերջի խօսքերուն հետ. եւ աչ թեւը գօտին մէջ դրած կ'սպասէր, բայց Թորոս էր հիմա որ կը մտածէր։ Յայտնի է թէ իրեն համար չ'էր մտածութիւնը, եւիմ էր որ իր միտքը կը տանջէր։ Վասն զի ինք լաւ կը յիշէր եւ կը ճանչէր Տարսոնի ափափայքն ու գահավէժները, եւ կ'երեւակայէր թէ ինչչափ տաժանելի պիտի լինէր այս ըսած ուղեղնացութիւնը քաջակորով մարդկանց համար, ուր կը մնար բիւզանդական պալատներու մէջ քնքուշ սնած աղջկան մը համար զանի դիմադրաւել։

— Ե՞րբ կրնանք ուրեմն ըսաւ Իշխանը, այս կղզին թողուլ։

— Զորս օրէն։ Հիմա ես՝ վաղն պէտք է դառնամ եւ հոն իմ պատրաստութիւններս տեսնեմ, թէ որ անկարծելի արգելքի մը չի հանդիպիմ՝ չորրորդ գիշերն հոս եմ եւ նոյն իրիկուն ճանբայ կ'ելնենք։

— Ինչու համար հիմա ճանբայ չ'ելնենք մենք ալ միատեղ։

— Պատրաստութիւնը՝ Իշխան, ոչ քեզի եւ ոչ ինծի համար է, ըսաւ Սարգիս դանդաղելով. ես այնպէս կարծեմ թէ դու չ'ես ուզեր այդ ծերը եւ այդ . . . .

պատանին՝ որ քեզ հետ այս իրիկուն լեռնէն իջաւ՝ հոս թողուլ, ուստի անոնց համար գոնէ երկու ջրի պէտք է ճարել. քիչ մը ճանբու պաշար ժայռերու մէջ տեղ տեղ ծածկել, եւ մէկ քանի տղայ հոն ձգել որպէս զի որոշեալ գիշերին ու ժամուն կրակ վառելով մեզի ուղեցոյց լինին։

— Ապրիս, Սարգիս, գնա ուրեմն եւ պատրաստութիւններդ տես։ Կարելի է ստկի պէտք ունենաս. առ ըսա՝ ու քսակ մը իրեն երկնցուց։

— Սարգիս ետ քաշուելով՝

— Ներէ Իշխան, ես փառք Աստուծոյ հարուստ եմ քանի որ ծովուն վերայ հոռմի նաւ կը պտըտի եւ ես ալ կը պտըտիմ, ստկի նեղութիւն չ'եմ գիտեր ինչ է։ Ուրիշ ազգի՝ Աստուած վկայ՝ դպած չ'ունիմ, անոնք մեզի ինչ ըրին եւ ինչեր կ'ընեն։ Մնաս բարով ուրեմն, ըսաւ եւ անհետ եղաւ։

Երբ Վարդապետն ու Թորոս մնացին,

— Զորս օր դեռ ձեզի հետ պիտի լինիմք, ըսաւ Թորոս։

— Երանի թէ աւելի երկայն ժամանակ զՁեզ հիւր ունենայի, պատասխանեց վանահայրն, բայց կ'երեւայ թէ այս օրերս հոս ալ նաեւ իրենց չարութիւնը աւելցուցեր են Հոռոմք, վասն զի սկսեր են թշնամական հոգի ցուցնել, եւ նեղութիւն տալ Լէգիքօշեա մեր ազգայնոց. ամեն կողմ հալածանք մեր անտէրունջ ազգին վրայ կը տեղայ, Աստուած մեր աղաչանաց լսէր եւ փրկութեան դրօշակը տար ան ձեռքին որ իր ընտրեալն է արդէն, տար իրեն զօրութիւն եւ յաջողութիւն իր գործը ի գլուխ հանելու։ Այս է ահա մեր ցերեկուան ու գիշերուան

աղօթքը. երանի թէ մեր ձայնը ընդունելի լինէր։

— Հայր սուրբ, թէ որ ձեր ցցուցած նաւավարին եւ ձեր հիւրընկալութեան հաւասար է աղօթքը՝ մեր ամեն գործը պէտք է յաջող երթայ։ Այս երիտասարդը որ յիշեցի՝ իմ տղայութեանս ընկեր՝ երբ անունը տուաւ, շատ քաջ եւ սրամիտ տղայ կ'երեւայ, ես շատ շնորհակալ եմ ձեզի։

— Մենք ձեզի շնորհակալ պէտք է լինինք Ազգ եւ Եկեղեցի երբ յաջողիք մեծ գործը ի գլուխ հանել. քանի որ ձեր հայրը Լեւոն եւ դուք գերի եղաք, ալ յունաց լրբութեան չափը անցաւ ամեն տեղ, ամեն հարստահարութեանց՝ ամեն բռնութեանց՝ ամեն նախատանաց ենթակայ եղաւ մեր ազգը. մեր եկեղեցին՝ մեր խաչն ու աւետարան կը հայհոյեն, չի կրցանք հասկցնել այս ամբարտաւան ազգին թէ խաչ եւ աւետարան մի եւ նոյնն է ամեն քրիստոնէի համար. Տէրն լինք այց ընէ մեր տառապեալ Ազգին. քանի անգամ աղերսագիր ըրինք կաթողիկոսին որ գոնէ Լամբրոնի իշխանաց ձեռքը կայսեր խնդիրը անէ որ զմեզ չի չարչարեն. բայց Կիպրոս ուր, կայսր ուր. Լամբրոնի իշխանքն ալ կէս հոռոմցած. թէ որ կաթողիկոսն իրենց ազգակից չը լինէր մինչեւ հիմա բոլորովին հոռոմ եղած էին։ Դարձեալ կ'ըսեմ, Աստուած քու սուրդ հատու ընէ, Իշխան։

Այս խօսքերուն վրայ եկան, Թորոս ամեն բան Եւթիմէի հաղորդեց, ամեն վտանգ աչքին առջեւ դրաւ, որ հանդարտ մտիկ ընելէն վերջ՝

— Քու այդ Սարգիսդ շատ լաւ տղայ մի է, ըսաւ ծիծաղելով, թէ որ Աստուած յաջողէ մեր ձեռ-

նարկութիւնը՝ գերագոյն ծովասէտ մը՝ ունինք։ Հիմա ես օրերը պիտի համրեմ. ուրբաթ առաւ հոս է Սարգիս, նոյն իրիկուն ճանրայ կ'ելնենք։

Եւ այսպէս պատրաստ ամեն վանդի այս դիւցազն կինը անհամբեր կ'սպասէր ուրբաթին, եւ ամեն երեկոյ կ'առնուր իր ծեր Բարկէնը կ'ելլէր ծովեզրը տեսնելու թէ նաւը եկած է, եւ սրտնեղ՝ վանք կը դառնար մութուն անօգուտ սպասելէն վերջ։

Երկրորդ ուրբաթ մը եկաւ եւ Թորոս անգամ կ'այցելէր՝ թէպէտ երեսէն բան մը չէր խմացներ. Եւփիմէ՝ այդ ջղային կաղմուածքը դաղտուկ արցունք կը թափէր, այնչափ իրեն նեղ կուգար կղզին, եւ Թորոսի անտարբերութեան դէմ կը դանդտէր, որ զինք հանդարտեցնելու կը նայեր, եւ համբերութիւն սորվիլ կը յորդորէր։ Ուրիշ ճար մը կը մնար ծէր այս երկրորդ բանտէն ազատելու եւ կոստանդին՝ նաւու մը խօսք կ'ընէր որ Անտոնք պիտի երթար, եւ կը համոզէր թէ ապահով միմիսյն ճանրան էր Սեւ լեռն երթալու եւ երբ աս խորհուրդին վրայ էին՝ Բարկէն ներս մտաւ շունչը հատած.

— Աւետիս, Իշխանիկս, Սարգիսն եկաւ, հիմա հոս կը հասնի։

— Ի՞նչ վիճակի մէջ, հարցուց Եւփիմէ։

— Լաւ, շատ լաւ վիճակի մէջ, Տիրուհիս, պատասխանեց Բարկէն։

Եւ իրօք Սարգսին սեւ երեսը երեւցաւ, բայց աչքերն ուրախութեան հուր կը ցոլացնէին. դեռ մութը չէր կոխած։

— Կը ներես, Իշխան, ըսաւ, բայց կիսկատար գործ չեմ սիրեր, ամեն բան պատրաստ ընելու համար

պէտք էր անձամբ վահկայ մօտերն երթալ, եւ ձեր ապահովութեան համար օգնական խումբ մը բերել։ Բոլոր լեռը ոտք հանել կրնայի թէ որ անուանդ տայի, բայց խոհեմութիւն չի սեպեցի տասն երկու տղաք առի ընտրանօք, ով Լուսաւորիչ կը սիրէ՝ չի հարցնէ թող հետս դայ ըսելով, ամենքը լեռներուն վրայ ցրուեցի՝ իրենց սպասելու տեղերը ցցուցի, պաշար գրաստ ամեն բան զետեղեցի, դուք միայն պակաս էք, թէ որ կ'ուզէք աս գիշեր կ'երթանք, օդն ալ յաջող է, փառք Աստուծոյ։

Ո՛ւր, ըսաւ վանահայրը, այսպէս անօթի ծարաւ, անկարելի է։ Մէկէն սեղան դնել տուաւ, ընթրիքը չուտ մը պատրաստեցին, բարի յաջողութեան համար գաւաթը պարպեցին, եաքը իլան եկեղեցին «Տէր Ուղղեան» ըսին եւ մութը կոխեր էր երբ Եւփիմէ ջորին հեծած՝ Բարկէն քովէն անբաժանելի ելան եւ իլան ծովեզրը. նաւը արդէն պատրաստ էր՝ եւ երբ ամենքը մտան՝ իր բոլոր առագաստները պարզեց եւ յաջողակ հողմով սկսաւ սուրալ ծովուն վրայ, ձայն չի կար ամենեւին բաց ի Սարգսի ձայնէն որ երբեմն հանառօտ հրամաններ կուտար ղեկին գլուխը նստած։

Այս լռութիւնը շատերուն քունը բերաւ, արդէն Եւփիմէ հանգիստ եւ ուրախ գլուխը Թորոսին կուրծքը դրած շատոնց քուն էր, եւ Կիպրոսի եղերքը կ'անհետանային, երբ Սարգիս քովինին՝ որ անշշունչ նստած էր՝ ըսաւ.

— Հայր սուրբ, դու սա ղեկը գործածէ ես պէտք է նաւուն ծայրը երթամ եւ զինեմ։

Եւ իրօք իր սուր աչքերով, որ մութուն ալ ամեն

բան կը տեսնէին, իր բոլոր նաւաստեաց եւ կոստանդնի օգնութեամբ անցուց նաւուն քիթը տապարաձեւ երկաթ մը եւ եկաւ իր տեղը նստաւ։

— Հիմա թող թշնամի նաւն ալ դայ, ըսաւ ղեկավարին, զոր «Հայր սուրբ» կ'անուանէր, կ'ելլեցնեմ մէկ հարուածով ծովուն տակ։

— Չի դայ թող, որդեակ Սարգիս, պատասխանեց նա, եւ խաղաղութեամբ ցամաք մէկ մը գտնէինք։

Թորոս որ սա խօսքերը կը լսէր եւ անշարժութեան դատապարտուած էր Եւփիմէի պատճառաւ, ալ չի կրցաւ համբերել եւ կամաց մը ձայնեց։

— Սարգիս, ո՞վ է Հայր սուրբը։

— Վանահայրը, Իշխան։

— Մեր հեռն է։

— Այո՛ Իշխան, պատասխանեց վարդապետը, ես ալ ծովու լեզուէն կը հասկնամ քիչ մը, քսանը հինգ տարի է նաւավար էի, եւ ձեզի օգտակար լինելու յուսով մինչեւ եկայ։

— Շնորհակալ եմ։ Բայց ինչ է գործիքդ, Սարգիս, որ թշնամի նաւը մէկ հարուածով ծովուն տակ կ'ելլեցնէ։

— Նրաձեւ ցռուկ մ'է, Իշխան, Անտաքցի Աւետիք վարպետի շինած, մինչեւ հիմա տասը հոռմի նաւ ելլեցուցի անով։ Բամին լաւ է, արդէն կէս ճանբան առինք, քիչ մ'ալ ասանկ երթանք կ'ելլեցնեմ այս առագաստները, սեւ առագաստս միայն կը թողում։

— Լաւ, չի տեսնուելու համար թշնամիէն. լաւ խելք է։

Դարձեալ լուռ եւ յաջող գնացին. ձայն չի կար

նաւուն մէջ, Թորոս լուռ կը դիտէր. երբ յանկարծ Սարգիս ցաթիկեց տեղաց, «Տղաք ըսաւ, պատրաստ կեցէք, նաւ մը կը տեսնեմ մեր ճանբուն վրայ, ելլուցէք հիմա առագաստները»։ վայրկեանին առագաստները ելան, հազիւ թէ ճախարակաց ձայները կը լսուէին, այնչափ խնամքով եղուտած էին։ Թորոս կը նայէր, բայց բան մը չ'էր տեսներ, ինքնիրեն կ'ըսէր թէ պէտք է գիշերային թուչնոյ մը աչք ունենալ Սարգսին պէս մութուն տեսնելու համար։ Անցան նաւը հեռուանց եւ շարունակեցին իրենց ճանբան անվտանգ։ Կէս գիշերն անցեր էր, առաւօտեան երկու ժամ հազիւ կար, եւ ահա Սարգիս «Փառք Աստուծոյ» գոչեց։ Եւ երբ Թորոս պատճառն խնդրեալ ուզեց,

— Կը տեսնես սա լոյսը գիմացը, որ մերթ կը տատանի՝ խաչաձեւ կը չինէ, ահա մեր նշանն է։ Թշնամի չի կայ եւ մենք ալ մօտ ենք ցամաքին ըսաւ։ Հա տղաք, թիակները օգնութեան, բացէք բոլոր առագաստները, ալ ո՞վ որ կ'ուզէ թող գայ։ Ամենքը արթնցան։ Լուսնոյ վերջին ճառագայթը աղօտ լոյս մը ձգեց ծովուն վրայ։ Հազիւ թէ կէս ժամ վերջը նաւը կը խրէր աւազին վրայ եւ վեց կորովի տղաք զայն կը չրջապատէին ջահեր ձեռքերնին։ Սարգիս նաւուն ծայրը կեցած «սանդուխը» ըսաւ, եւ սանդուխ մը դրուեցաւ նաւուն։

— Իշխան, ըսաւ Սարգիս, ահա հարցդ երկիրը, քեզ կը վայլէ նախ ոտք դնել հոս։

Յանուն Աստուծոյ ամենակարողի, ըսաւ Թորոս եւ ցաթիկեց դուրս, ու Եւփիմէի՝ որ սանդուխին գլուխն էր՝ ձեռք տուաւ եւ վար առաւ։

Հոն ան փոքրիկ խմբակը Կոստանդնի առաջնորդութեամբ աւաղին վրայ ձեռքերնին երկինք տարածելով հաւատարմութեան երդում ըրին «յանուն Աստուծոյ» մեռնիլ հայութեան եւ Թորոսի համար։

Նաւը քանի մը վայրկենի մէջ իւր ամեն կարասիքէն մերկացաւ, առագաստ՝ ղեկ՝ զէնք՝ պաշար վերի անելանելի մացառներուն եւ ժայռերուն մէջ ծածկուեցան, եւ երբ ամեն բան անհետացաւ, Սարգիս հրամցուց խորը լերան ստորոտը Ջուրին գլուխը իւր հիւրերը նախաճաշիկ ընելու։ Պայծառ եւ աննման աղբիւր մ'էր որ դեռնէն կը բղխէր, ամեն դար՝ ամեն լեզու դեղեցիկ աչքի մը կը նմանցնէին զայն, որ հանդարտ եւ լայնաբերան՝ վճիտ ջուր մը կը պոռթկար։

— Բայց նախ, Բաբկէն հայրիկ, ըսաւ Սարգիս, քու տղաքդ ահա հոս են։ Երկու կրծովի տղաք Բաբկէնի ձեռքերուն պլլուեցան, եւ Բաբկէն հաւատարիմ ասիական սովորութեան՝ հայրական սէրը խեղդել կը ջանար սրտին մէջ, թէպէտ ապստամբ աչքերը ուրախութեան արցունք կը թափէին։

Նահապետական էր սեղանը. ահագին ոչխար մը խորոված իր մորթին մէջ փոսի մը խորչէն դուրս ելաւ, Կիպրոսի գինին կուժերով առատապէս գաւաթներու մէջ կը փրփրար. երբ ամենքը կերան եւ յագեցան, Եւփիմէ ուրախ եւ զուարթ Սարգսի ծովապետին կենաց խմել առաջարկեց գինին, որ գիրենք անվտանգ անցուց եւ բերաւ։

Երբ ելան կերակուրէն, երեք հատ չոր՝ ջղուտ ջուրիներ մօտեցուցին հայ տղայքը, ուր Եւփիմէ եւ վերջը Դիոնիս նստան, երրորդը Թորոսի համար էր,

բայց նա մերժեց եւ հրամայեց Ջուրի տիկեր բերուցնել եւ ինք սկսաւ Սարգսի առաջնորդութեամբ լեռն ի վեր շահատակել։ Եռեւէն կ'ուզար Բաբկէն շատ անդամ ձեռքը Եւփիմէի Ջուրոյն գլուխը բռնած, վերջը Դիոնիս, եռքը մեր բոլոր զինուոր եւ նաւատի տղոց խումբը, եւ էն վերջը Կոստանդին իր հասակաւը եւ ալեօք վարդապետին հետ։

Սելեւկիոյ եւ Կորիկոսի մէջտեղ հրուանդանի մը քով կ'իյնար այս կէտը ուր մեր կարաւանը կասուեցաւ, եւ իրաւունք ունէին հիները անուանելու զնա Կորակիսիոն գեղեցիկ վասն զի ժայռն ու անտառ՝ ծովն ու վտակ՝ երկինքն ու երկիր հոս գեղեցկութեամբ զարդարած էին. կէտ մը՝ ուր ժայռ ու մացառ իրարու հետ կը կռուէին՝ ուր ոտից կռուան մը գտնել միշտ դժուարին եւ երբեմն գրեթէ անհնար կը լինէր, մանաւանդ մեր ճամբորդներուն համար որ ժայռերու ընկերութիւնը աւելի կը վերագրաւէին քան մարդկանց թշնամութիւնը։ Այդ Տորոսի գօտիները երբեմն յանկարծ կը պատռէին տեղի տալու համար հեղեղատի մը. երբեմն բոլորակ թատրոն մը կը ձեւանային ծոց մը շինելու համար ծովուն, եւ երբեմն ճանապարհորդք լերան գագաթը ելնել կը պարտաւորէին՝ երբեմն ծովեզրը իջնել. եւ էջ միշտ վտանգաւոր՝ միշտ տաժանելի սոսկում կը բերէր նայողին, բայց մեր կարաւանը անխօս անչշունչ կը շարունակէր իր ճանբան ապառնալից, վասն զի նիզակներուն շողիւնը, վահաններու՝ սուրերու եւ սաղաւարտներու շառաչը, եւ այդ հաստատ երիտասարդաց քայլերը այդ փոքրիկ եւ ընտրեալ խմբին անընկճելի լինելուն վկայքն էին։

Երեք ժամու չափ ճանբայ հազիւ առած էին եւ Սարգիս իր սուր աչքերը կը նետէր քննելու համար լերանց դագաթները, երբ տեսաւ որ ճերմակ դրոշակ մը կը ծածանէր, մատնանիշ ցուցնելով զայն Թորոսի՝ «Յաջող եւ բաց է ճամբանիս, Իշխան, ըսաւ, ահա նշանը»։ Քիչ մը վերջը սպառազէն երիտասարդ մը խառնուեցաւ խմբին, իմացնելով թէ վտանգ չի կար, եւ ոչ ոք տեսած չէր։

— Կորիկոսի պահապանք ինչ կ'ընէին, հարցուց Սարգիս։

— Մեռելի պէս դռները գոցեր նստեր էին, բերդի շուրջը բնակող գիւղացիք ալ չ'են գիտեր թէ բերդապահք աւելի վնասակար են իրենց թէ աւազակք։ Եւ իրօք քիչ մը առաջ երբ եկան մերայինք՝ Կորիկոսի կրկին բերդերն՝ ցամաքային ու ծովային երեւցան. ցամաքի բերդը իր բարձր քառակուսի եւ բոլորշի աշտարակներով՝ երկաթապատ դռներով պզտի քաղքի մը երեւոյթն ունէր. անոր դիմացը՝ մօտը՝ ծովուն մէջ բերդապատ կղզի մը արհեստական լեզուով մը միւսին հետ իրրեւ կամրջով միացած կ'երեւար. հոս Սարգիս կեցաւ եւ սկսաւ մտածել։

— Ի՞նչ կը մտածես, ըսաւ Թորոս։

— Կը տեսնես, Իշխան, ճանբան երկուք է, մէկը կարծ՝ որ բերդին ստորոտէն կ'անցնի, միւսը երկայն՝ եւ ուր լերան վրայէն պէտք է պտըտիլ։

— Երկայն ճանբէն երթանք. քար մը՝ նետ մը կրնայ մեր մէջէն մէկուն կեանքը վտանգի դնել, անօգուտ քաջութիւնը մեղք է։

— Երկայն ճանբան բռնեցին եւ գերեզմաններու մէջէ կ'անցնէին. ինչ անհամանուշ եւ քարակոփ գե-

բեզմաններ, եւ ինչ բարբարոս ու սեղանակապուտ ժողովուրդք անցեր էին հոնկից. գերեզման մը չի կար որու կափարիչը խախտած չ'լինէր, կային գերեզմանք չորս բարձր սիւներու վրայ հաստատուած բայց ամբարիշտ եւ գերեզմանակրկիտ ձեռքը հոն ալ հասեր էր եւ ահագին միակտուր երեք կանգուն եւ աւելի մեծ կափարիչը խախտեր էր, ոսկորը ցրուեր էր։ Երկայն մղոններ աս տեսարանը կը շարունակուէր եւ մեր ճանբորդք իրենց ճանբան կ'երթային, երբ յանկարծ վարէն վայերու ձայն լսուեցաւ եւ տմենքը կանգ առին. բերդապահ մը Կորիկոսէն եկած արտորնօք կը դիմէր խումբին առաջ անցնելու վարի ճանբով՝ երբ նետի հարուած մը Կոստանդնին աղեղէն եկած խեղճ մարդը յերկիր կործանեց, երկրորդ նետ մը անշուշտ մահացու հարուածով մարդուն հոգին պիտի հանէր, երբ Թորոս բարձր ձայնով՝

— Մի՛, բաւ է, կանչեց։

Կեցաւ Կոստանդին՝ «Թէ որ, կ'ըսէր ինքնիրեն մրմռալով, մենք այսպէս պիտի պատերազմինք աս անիծած ազգին հետ, վերջը շատ կը զղջամք, եւ անոնք կ'ուտեն կը հատցնեն մեզ։»

Շարունակեցին իրենց ճանբան։ Կէս օրուան արեւը իր կրակը կը թափէր. Թորոս եւ դարձաւ Եւփիմէի երեսները տեսաւ կարմրած տաքէն եւ յոգնութենէն. վար նայեցաւ տեսաւ գեղեցիկ դղեակ մը որուն պարիսպները դէպ ի ծով կը խոնարհէին, փորձութիւն մը եկաւ հիւրընկալութիւն խնդրելու հոն, բայց միշտ չրջահայեաց եւ խոհեմ՝

— Սարգիս, ըսաւ, մենք ուր դադար պիտի առնունք։

— Հոս, սա դղեկին մէջ որ առջեւնիս է, տես, ահա մեր ճերմակ դրօշակը կը ծածանի։

Եւ իրօք զարմանքով տեսաւ Թորոս որ դրօշակ մը կը ծածանէր։

— Մարդ չի կայ ուրեմն հոդ։

— Ոչ, Տէր իմ, լքեալ դղեակ մ'է, Այսաշ կ'անուանեն զայդ Տաճիկք, մենք ճերմակ բերդ կ'ըսենք, եւ երբ ծովեզրը ապահով է մեզի համար հոս կ'ուղանք Հռոմիերը կատղեցնելու համար քանի մը ժամ կ'անցընենք, քանի մը նեռ կ'ուղարկենք իրարու ի նշան սիրոյ եւ բարեկամութեան՝ որ մեր երկու ազգաց մէջ միշտ յարատեւ եղած է եւ պիտի լինի. անկից կը մտնենք նաւ եւ կը հեռանանք։

Եւ ասոնք ըսելով կը մտնէին դղեկէն ներս որու մուտքը միայն կար եւ դուռը արդէն յարութիւն առեր էր։

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ՏՈՐՈՍ

Սոսկալի եղեւէջները՝ արեւուն կիզանուտ ճառագայթները զամենքը վաստակաբեկ ըրած էին, ուստի ամենը շատ գոհութեամբ ընդունեցան այս դադարը՝ զոր պատրաստած էր իրենց համար Սարգիս. մին խորոված ոխորժանոք կերան, եւ զարմանքով կը նայէին Եւփիմի որ հագիւ թէ պզտի յոգնութիւն մը առած Թորոսին հետ դղեակը կը պտըտէր, որ իրօք այն ժամանակի շէնքերուն վայելուչներէն մէկն կրնար համարուիլ, ընդարձակ սենեակներով, դեղեցիկ մատուռով, ջրի կապարեայ ադուգայներովն եւ ընդարձակ պարտէզովն՝ ուր խառն ի խուռն անտառացեր եւ վայրենացեր էին կիտրոնիք՝ ձիթենիք՝ թթենիք՝ բրաբեանք եւ դափնիք։ Սարգիս, որ կիսկատար գործ չ'էր ըներ, ճանրուն վրայ երկու պահապան դրած՝ կէս ժամը մէյ մը զանոնք կը փոխէր, եւ հրաման ըրած էր ոչ ոք չ'անցընել, իսկ եթէ մէկը համարձակէր հրամանը ոտնակոխել, առանց սպասելու փողոտել, եւ այս գինուորական ճշդութիւնը կը տեսնէր Թորոս ու գոհ կը լինէր խորհրդածելով թէ լեռնցի ազատ ժողովրդեան այս կամաւոր հնազանդութիւնը գինուորական կանոնաց հայրենի ազատութեան երաշխաւոր էր։

Դիտնիս նոյն միջոցին, իր անցելոյն դիտողութիւնները կ'ընէր. ուսման նիւթ էր իրեն համար՝ թէ շէնքը որ դարու, որ ժամանակի կը վերաբերէր, թէ մատուռը երբեմն թերափներու տաճար եղած՝ եւ ետքը քրիստոնէ կրօնքին պատկանեալ էր։ Բարկէն իր աղոց հետ նստած՝ կնոջը՝ աղջկանց եւ պզտի մանչուն վրայ տեղեկութիւն կ'առնուր, իր դերութենէն վերջը անոնց քաշած նեղութեանց եւ հալածանաց պատմութիւնը մտիկ կ'ընէր, վասն զի Հռոմը որ Ռուբինեանց իշխանութիւնը կործանել յաջողած էին՝ երբէք ի Տաճկաց՝ ի Լատինաց եւ ի Բրդաց բռնութենէն չ'էին կրցեր պահպանել երկիրը որ կատարեալ անիշխանութեան մէջ՝ կը հեծէր աւուր առաջին բռնաւորին։ Անգին խումբ մը հինգ վեց երիտասարդներու, Թորոսի եւ հետեւարար Եւփիմեայ

վրայ կը խօսէին կամաց եւ գաղտագողի. մէկ երկուքը կը կարծէին թէ յոյն պատանի մ'էր որ ընկերացեր էր Իշխանին, իսկ աւելի խորագէտները կը պնդէին թէ կին էր, իսկ ուրիշներ՝ թէ Թորոսի կինն էր, եւ իրենց անժխտելի փաստ կը ցուցնէին Բարկէնի պէս խիստ մարդու մը անոր ըրած պատիւն ու պատկառանքը, եւ թէ ինչպէս անոր կապոցը Բարկէն զգուշութեամբ իր ուսէն չ'էր բաժներ։ Կային նաեւ քանի մը երիտասարդք ի նաւաստեաց որ բոլոր գիշերն անքուն՝ ծառերու շուքին տակ դալարի վրայ ահագնաձայն կը խորդային՝ ծովուն վրայէն փչած կենդանացուցիչ հովին տուած քթերնին։

Իսկ Թորոս՝ Սարգսին, Կոստանդնին եւ Վարդապետին հետ կը խորհրդակցէր իրենց հետեւելիք ճանբուն վրայ. եւ որոշեցին Սարգսի խորհրդեան հետեւիլ, գիշերով՝ մութուն ճանբայ չ'ընել, այլ ցերեկուան եւ արեւու լուսով շարունակել ընթացքը. ուստի առանց ուշանալու ելան ճանբայ, երբ արեւը սկսեր էր դեռ նոր խոնարհիլ, ճայն տուին տղոց, խումբը կազմեցին կանոնով՝ կաղդուրեալ եւ ոգեւորեալ ճանբայ ընկան։ Թէպէտ ժայռ եւ անտառ պակաս չ'էր, բայց ոչ երբէք անցեալին կրնար համեմատիլ, առուակներ՝ որ բլուրները կը կտրէին, անտառներ՝ որ երբեմն դէպ ի ծով կ'երկննային. գեղեցիկ ծովափնեայ աւազուտ մը իրենց ճանբան կը կազմէին։ Լամսի բերդին հեռուանց շրջան մը տուին, որու սակաւաթիւ բերդապահք ոչ թշնամութեան ցոյց եւ ոչ կենաց նշան տուին, եւ մեր խումբը մնաւ թաւ անտառի մը մէջ ուր դարաւոր ծառեր իրենց հովանին խաղաղ լռութեան մը վրայ կը տա-

բածէին։ Սրընթաց վտակ մը անտառը կը կտրէր եւ երբ ջրին ընթացքին հետեւելով կարաւանը վեր ելաւ բլուրին գլուխը՝ նռնենեաց անտառ մը զանի կը պատէր եւ Սարգսին պահապանը իր ճերմակ դրօշակը ձեռքը գիրենք դիմաւորեց։

Ան գիշերը ճանբաներուն պահապաններ դրուեցէն վերջ հանգիստ քնացան պայծառ երկնքի տակ եւ առաւօտուն կանուխ կ'ելնէին ճանբայ, եւ դեռ արեւը չ'ելած Պոմպէուպոլսոյ աւերակներն եւ ծովը յաջ կողմը ձգելով, Տորոսի գագաթներէն անբաժան կը կողմը ձգելով, Տորոսի գագաթներէն անբաժան կը Ջանային անցնիլ անծանօթ Լամբրոնի բերդին քովէն ուր գիտէին թէ լաւ հսկողութիւն եւ պահպանութիւն կար ճանապարհաց։ Ուստի մեր Սարգիսն շատ անհանգիստ էր, եւ իր սուր աչքերը լերանց գագաթները կը քննէին թէ պիտի տեսնէր իր ճերմակ դրօշակին ծածանումը, բայց ժամը երեկոյ կը լմնէր եւ նշան չի կար, հոն ժամադրութեան տեղը իր պահապանը չ'էր երեւար, ուստի կեցուց կարաւանը վազեց դէպ ի քարակերտի մը, եւ քանի մը քար խախտելէն վերջ գտաւ իր ծածուկ պաշարները, պակսիմաթ՝ պանիր՝ կարագ՝ ձիթապտուղ, վասն զի թշնամւոյն մօտութիւնը չ'էր ներեր կրակ վառել. բայց դարձեալ առանց յայտնի ընելու իր մեծ անհանգստութիւնը ամենուն՝ յորդորեց ուտել եւ կշտանալ, վասն զի կ'ըսէր տաժանելի է ճանբանիս. եւ Թորոսի ու Կոստանդնի միայն յայտնեց թէ իր պահապանին անյայտանալը վատնդաւոր դուշակութիւն մ'էր նոյն գիշերուան համար։

Այս յայտնութեան վրայ, Թորոս առանց Կոստանդնի ժամանակ տալու, որու յախուռն եւ յան-

դուդն քաջութիւնը լաւ կշռեր էր, երկայն հարցաքննութեան մը սկսաւ։

— Լամբրոնի բերդը հոսկից ինչչափ կը տեւէ։

— Ժամ մը։

— Ի՞նչչափ զինուոր կարծես թէ ունին։

— Քառասուն յիսուն, բայց ընտրանօք մարդիկ։

— Հոսկից ինչուան Կիլիկիոյ կիրճերը ինչչափ կը տեւէ։

— Չորս ժամ։

— Հոն դարձեալ բերդք եւ պահակազօրք միշտ կը գտնուին։

— Միշտ։

— Յոյն են զօրքերը թէ Հայ։

— Խառնակ, կէս կէս։

— Հոսկից Տորսոն ինչչափ կը քշէ։

— Մեր ընթացքով. Չորս ժամ։

— Ատանա։

— Գրեթէ նոյնչափ։

— Ատանայէ Միսիս։

— Նոյնչափ։

— Բաւական է, ըսաւ Թորոս, շարունակենք մեր ճանրան։ Թշնամին թէ որ գայ թող այս լեռներուն վրայ մեզ գտնէ։ Դու Սարգիս նայէ որ միշտ ճանրուն բարձրերը բռնես՝ միշտ ապառաժուտը, նայէ որ անցնինք մէյ մը սա Լամբրոնի բերդը հեռուէն։

— Կայ մէկ ճանրայ մը բայց երեք ժամ ճանրանիս կը հեռացնէ։

— Չի զլուցիս, այն ճանրէն գնա ուրեմն։

— Բայց երեք ժամ, ըսաւ Կոստանդին։

— Այո՛, երեք ժամ, բայց Լամբրոնի բնիկ եւ

ընդոծին Հայոց հետ կռուիլ իրենց լեռներուն մէջ յիմարութիւն է, պատասխանեց Թորոս, այնպիսի ձեւով մը որ պատասխան չ'էր վերցներ։

— Ուստի մեր խումբը բռնեց ափափայից ճանրան եւ մութ տեղ մը կը մագլցէին. Սարգիս առջեւէն, Թորոս ետեւէն, եւ վարդապետը վեղարը գլուխը Թորոսի անմիջապէս քովէն. ուրերը կարճ բռնուած էին՝ որպէս զի ձայն չի հանեն ժայռերու զարնուելով. զէնքերը չի փայլելու համար լաթերով ծածկուած էին, եւ այսպէս ժամ մը շարունակեցին իրենց ընթացքը, եւ սա միջոցիս Թորոս զվարդապետ կը կարդացնէր։

— Սարգիս որ առջեւէն կը քալէր ետ դարձաւ եւ Թորոսին կամաց ձայնով մը ըսաւ.

— Իշխանդ, հոս թշնամին հեռու չ'է, վասն զի ահա ճանրուն վրայ պատնիշապէս քարեր դիզեր են. կարելի է կռնակը քանի մը հոգի պահապան կան. ինչ ընենք, յարձկինք։

— Կաց, ըսաւ Թորոս, լռութիւն. չորս հատ նիզակաւոր կորովիներէն բեր պատնէշին տակ կենան, ով որ գայ՝ անխնայ զարնեն. սա Կոստանդինն ալ եւ մենք երեքնիս բաւական ենք սա ժայռերէն շրջան մը ընելով անոնց կռնակը անցնելու եւ վրանէն խնալու. բայց անչունչ, առանց ձայնի։ Եւ ինք մտեխնալով Բարկէնի, Եւփիմէն դարձեալ իրեն յանձնեց պատասխարել վահանաւ, որ նետ մը՝ քար մը՝ վտանգ չի հանէ։ Սկսաւ իր երկու ընկերներով աղեղնաձեւ շրջան մը ընել անելանելի ժայռերուն վրայէն, որոնց անդունդներուն վտանգը չ'էր երեւար դիւեր ատեն բայց կրնար երեւակայուիլ. շատ ծանր կը շարժէին

մեր երեք անձինք զի երբեմն պէտք կը լինէր ոտք մը ձեռք մը փոխելու համար հինգ տասը վայրկեան կենալ եւ խարխաբել. վերջապէս ճանբուն վրայ ելան. հոն թէպէտ Կոստանդին կ'ուզէր առաջ անցնիլ, բայց Թորոս անոր յանդգնութենէն կասկածելով ինք առաջ անցաւ, եւ երբ մօտեցաւ՝ նշմարեց չորս հոգի որ պատնէշին քիչ մը ասդին պառկեր էին եւ անոր վստահացած հանգիստ քուն կը լինէին։

Մերկ սուրը ձեռքը՝ Թորոս «Պահապանք, կանչեց, թէ որ շարժիք կը մեռնիք» ու երբ մարդիկն քունէ արթնցած ելնելու փորձ մը կ'ընէին «Մի՛ շարժիք ապա թէ ոչ կը մեռնիք» որոտաց. մարդիկը անշարժ մնացին այս սպառնալեաց առջեւ, երբ նոյն միջոցին Սարգիս ու Կոստանդին զինաթափ ընելով զիրենք պատնէշը հարթ յատակ կ'ընէին. եւ այս գործողութիւնը այնպիսի արագութեամբ կը կատարուէր որ քանի մը վայրկենի մէջ մարդիկը անզէն եւ թեւերնին կապած մեր կարաւանին հետ խաղաղ հանդարտ կը քալէին։

Լամբրոնի դղեակը հեռացեր անհետացեր էր. կարաւանը հասաւ լեռներու դլուխը ծառազարդ խոտաւէտ բարձրաւանդակի մը վրայ, հոն Թորոս Սարգսի հաւանութիւնն առնելով յոգնութիւն մը տուաւ իր խմբին եւ հրամայեց իր չորս կալանաւորները բերել, եւ ինչ որ կ'երեւակայէր՝ խմացաւ, այսինքն թէ Լամբրոնի իշխանքը Սարգսին դրած պահապանը բռնած էին, եւ իմանալով թէ հոնկից պիտի անցնէր Սեւ լեռնցւոց խումբ մը վարի ճանբան քառասունը հինգ հոգւով մը պահպանել որոշած էին,

իսկ վերէն, ուսկից չէին յուսար որ համարձակի մարդ հասնիլ ճանբան խցել եւ չորս պահապան դնել հրամայած էին։ Պահապաններն ալ անկարելի համարելով այս օդագնաց չրջանը՝ հանգիստ եւ ապահով քուն եղած էին։

Ժամու մը չափ յոգնութիւն առնելէ վերջ՝ դարձեալ տաժանելի ուղեղնացութեան ընկան մեր ճանբորդները. եւ մէկը չէր համարձակեր գանգատ մը մտքէն անցուցնել երբ կը տեսնէին Ռուբէնի պայազատը՝ որ, անխօս հետեւակ առջեւէն կ'երթար ու ոչ թէ վատնգաց մասնակից՝ այլ դիմագրաւ կը լինէր։ Ս.յսպէս շարունակելով վերջապէս մօտեցան կիլիկեան համբաւաւոր կիրճերուն՝ ուր զորաց խումբ մը եւ կիսակործան բերդ մը կար, որ թշնամեաց յարձակումն արդիլելէ աւելի անցորդաց նեղութիւն տալու պաշտօն կը վարէր։ Թորոս որ իր ճանբան կ'ուզէր վարել խաղաղութեամբ եթէ կարելի էր՝ քան թէ անօգուտ կռուելով, զՍարգիս յուզարկեց բերդապահ աւազակին, որ քանի մը սակով իրեն ճանբայ տուաւ առանց նեղելու, ի մեծ դայթակղութիւն Կոստանդնի որ կը զարմանար թէ Թորոս քաջութենէ զուրկ չլինելով ինչպէս յանձն կառնուր այսպիսի բանագնացութեանց մտնել։ Բայց Կոստանդին Փիլիպոսի պատմութիւնը չէր կարդացեր՝ եւ Թորոս կարդացեր էր։

Վերջապէս լեռներու մէջ Հայոց դեղեր սկսան երեւիլ, Սարոս գեղին վանքերուն վրայ. խոտութեամբ արդիլուեցաւ մեր խմբին Թորոսի ով լինելն յայտնել. մինչեւ Վահկայ բերդն՝ արծուոյ բոյն՝ լեռներու մէջ երեւցաւ. Բարկէն արտասուօք կը նայէր

այն բարձանց՝ որոնց պաշտպանութեան համար այն-
չափ արեան թափուիլն տեսած էր, քանի անգամ
կեանքը վտանգի դրած, եւ հիմա օտարներու բնա-
կարան եղած էր . . . :

—Անմիջական վտանգը կարաւանին համար թէպէտ
հեռացեալ կը կարծուէր, բայց պէտք էր որ Թորոս
յենակէտ մ'ունենար հրամարակուելէն առաջ,
ուստի Կոստանդին՝ Բարկէն՝ Սարգիս եւ վարդապետը
խորհուրդի նստան. Եւփիմէ նաեւ ներկայ էր։
Նախ որոշուեցաւ որ Բարկէն զԵւփիմէ եւ զԻսանիս
առած անցնէր Սմանոսի հիւսիսային ծայրը ուր էր
իր բնակութիւնը. Սարգիս առնուր իր երիտասարդ-
ները՝ որոնք իրենց տունը մինչ պատրաստ պիտի
գտնուէին առաջին ձայնին ժողվուելու համար հոն՝
ուր հրաման դայ յանուն Թորոսի։ Կոստանդին պիտի
երթար իր քանի մը քաջակորովները ժողվելու եւ
պատրաստ պիտի կենար առաջին փողի ձայնին՝ հոն՝
ուր պիտի գտնուէր Թորոս։

Այս խորհրդին վրայ Թորոս բերել տուաւ չորս
կապանաւորները եւ հրաման տուաւ իրենց կապերը
արձկել եւ ազատութիւն շնորհել, դարձեալ ի մեծ
գոյթակղութիւն Կոստանդնի . ու երբ երթալու
վրայ էին դարձաւ իրենց ծանր ծանր եւ որոշ ձայ-
նով սա խօսքերը ուղղեց . « Դուք որ Հայ ազգի
զաւակներ էք, մոռի՛կ ըլլաք իմ խօսքերս . մտածեցէք
որ ձեր եղբարց արիւնը պիտի մոռնի՛ք եւ անոր հա-
մար մահապարտ էիք, եւ մեզի շատ դիւրին էր ձեզ
հաւու պէս մորթել, ձեր հայութիւնն է միմիայն
պատճառ որ մենք ձեր ազատութեան՝ ձեր կենաց
խնայեցինք. գնացէք ձեր Լամբրոնի տէրերուն բարեւ

դրուցեցէք, եւ ըսէք թէ Լեւոնի տղան Թորոսը տե-
սանք, եւ նա երդում կ'ընէ յանուն Աստուծոյ ամե-
նակարողի եւ արտագիսի թէ՝ երբէք մեծութիւն՝
փառք եւ իշխանութիւն պիտի չ'ունի իր գործոց
նպատակը, այլ իր ազգին օգուտն ու երջանկութիւնը
եւ թէ հայր՝ եղբայր՝ զաւակ պիտի համարի ամեն
Հայ որ նոյն հոգւով շարժի։ իմացէք, հասկցէք
ըսածներս, պիտի կարենաք կրկնել։»

Իսկ մարդիկը աս խօսքերուն վրայ ապուշ դար-
ձած ելան եւ իրենց ճանբան գնացին, վասն զի ըստ
ժամանակին սովորութեան՝ նոր էր աս վարմունքը
եւ աս խօսակցութիւնը ոչ միայն աս խեղճ զինուոր-
ներուն համար այլ թերեւս վարդապետին համար
նաեւ՝ որ Թորոսի քով նստած էր։

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

ՍԵՒ ԼԵՌ

Այս տեսարանը կ'անցնէր Վահկայ բերդին շրջա-
կայքը մացառուտ բլրի մը վրայ . առաւօտը շատ
հեռու չ'էր։

— Հապա ամեն մարդ իր ճանբան , ըսաւ Թորոս
իր խումբին. ասկից տասն օր չ'եղած , Աստուծով
կը լսենք փողերուն ձայնը , եւ ամենքս ալ կը ժող-
վուինք։

Այս անգամ Եւփիմէ գոհ յանձն առած էր բաժ-
նուիլ իր փեսէն . ուստի պագատուելէն վերջ իրեն
հետ, դարձեալ անոր օգնութեամբ հեծաւ ջորւոյն

վրայ Դիոնիսի ընկերութեամբ, շրջապատեալ Բաբ-
կէնէն եւ նորա տղոցմէն՝ շակուեցաւ դէպ ի Սեւ
լեռը ուր առջեւնէն քիչ մը հեռուանց կ'երթային
Սարգսի խումբը. քանի մը ժամուան ճանրայ հպիւ
կը բաժնէր զիրենք իրենց գիւղէն։ Թորոս քիչ մը
աչօք ընկերանալէն վերջը իր հարսին որ գիշերուան
ստուերներուն եւ ծառերուն մէջ ծածկուեցաւ,
շուրջը նայեցաւ որ Կոստանդին եւ Վարդապետը
միայն մնացեր էին։

Ուստի Կոստանդին ալ բարի յաջողում մաղթեց,
որ իր քաջերը առաջին ճայնին բերել խոստանալով՝
Վահկայ արեւելեան կողմի ժայռերուն մէջ անհե-
տացաւ։ Երբ երկու հոգի մնացին դարձաւ Վարդա-
պետին ու ըսաւ.

— Հիմա, Հայր սուրբ, մեր երկուքին կը մնայ
խնդիրը, դու՝ քու ասորի Մեսրոպոլիտդ աւելի ապա-
հով կը համարիս եւ անոր վրայ աւելի վստահու-
թիւն ունիս քան թէ մեր հայ եկեղեցականաց։

Ո՛ Իշխանդ, ըսաւ վանահայրը, իմ միտքս սխալ
հասկցեր ես. ես մեր եկեղեցականաց վրայ վստա-
հութիւն չ'ունիմ չ'ըսի, այլ թէ հիմա, Հռոմիները մեր
վրայ կասկած ունենալով՝ շարունակ խուզարկութեան
վրայ են եւ մեր վանքերն ու անապատները տակն
ու վրայ կ'ընեն, երբ ընդհակառակն Ասորւոց վանքը
օտարին վերաբերելուն ամենեւին իրենց կասկածի
տեղի չի տար. դու՝ քու դիտողութիւններդ ընելու
համար հոն հանգիստ առանձնարան մը ունիս. հիմա
զանխուլ ճանրայներէ քեզի հոն կ'առաջնորդեմ եւ
կը տեսնես թէ ասորի եպիսկոպոսը ինչպէս գոհ պի-
տի լինի Լեւոնի տղան տեսնելուն, վասն զի քու

հօրդ եւ հօրեղբօրդ պաշտպանութեամբ կրցեր է իր
վանքը չինել, եւ ձեր կնոջէն վերջը շատ զրկումներ
քաշեր է Հռոմներէն։

— Երթանք ուրեմն։

Մեր երկու ճանրորդներն սկսան իրենց շահատա-
կութեան ընդ ժայռ եւ ընդ մացառ. լուռ ու մունջ
կ'երթային, դեռ եւ վտակ երբեմն զիրենք կը զո-
վացնէր եւ վերջապէս Սմանոսի էն բարձր գլուխները
դառն՝ երկու ժամ շարունակ երթալէն վերջ. հոնկից
շրջակայ վանքեր՝ գիւղեր՝ անառիկ բերդեր իրենց
ոտքին առջեւ կ'երեւային՝ իրրեւ ողորմելի ոչնչու-
թիւնք, եւ այսպէս երկու ժամ ալ դեռ քալելէն ու
քիչ մը իջնելէն վերջ դէպ ի հարաւ՝ հասան ժայռե-
րու մէջ բերդանման վանք մը, որուն դռները
չ'էին բացուեր վասն զի մեծ խստութեամբ արգիլ-
եալ էր առանց մեծաւորին հրամանին դուռ բանալ.
ուստի երկայն բանաձնացութենէ վերջ նախ վար-
դապետը վեր առին, եւ քառորդէ մը վերջը դռները
բացուեցան նաեւ Թորոսի։ Ծեր Մեսրոպոլիտը երբ
զԹորոս տեսաւ աչուքները արցունքը լցուած, ձեռ-
քերը երկինք տարածելով փառք կուտար Աստուծոյ,
որ Թորոսի ամենանման եղբօրորդի մը յարուցեր էր,
ի փրկութիւն հայ եւ ասորի եկեղեցեաց, որք միայն
խաղաղութեամբ կ'ապրէին եւ յանուն Քրիստոսի
զիրար չ'էին բզքտեր։ Եւ ինչպէս ծերերու սովորու-
թիւնն է միշտ անցեալին վրայ անապատ խօսիլ եւ
պատմել, նոյնպէս Մեսրոպոլիտն Սթանաս՝ կը պատ-
մէր թէ քանի անգամ Վահկայ բերդը գնացեր էր
զԼեւոն եւ զԹորոս տեսնելու, եւ թէ նոքա ինչպէս
սիրով զինք ընդունած էին եւ իր խնդիրքները կա-

տարած, թէ դրամական օգնութեամբ եւ թէ պաշտպանութեամբ ընդդէմ անհաւասարց—Յունաց եւ Լատինաց։ Բայց վերջապէս մոռացելով թէ մեր ճանրորդներն տաժանելի ճանրէ մը կուգան՝ հրաման տուաւ իրենց կերակուր եւ սենեակ տալ, եւ այսպէս Թորոս քիչ մը հանգստանալէն վերջ, երբ ծեր եպիսկոպոսին ներկայացաւ՝ նա սկսաւ իրեն հարցնել թէ ինչ էր իր դիտաւորութիւնը եւ գործերու յատակագիծը. Թորոս խմացուց թէ իր յատակագիծը պատրաստելու համար իրեն հիւր եղած էր, եւ թէ կ'ուզէր բոլոր շրջակայքը պտրտիլ ամեն տեղ ճանչնալ եւ ուսնիլ եւ ըստ այնմ գործի սկսիլ։ «Ուստի, ըսաւ, ես ձեզմէ քանի մը այծ եւ հովուի մը զգեստ կ'ուզեմ, որ առանց թշնամի կասկած յարուցանելու կարենամ իմ դիտողութիւնքս ընել։»

Եպիսկոպոսն ալ այսպէս ամուսն ազատելուն վրայ ուրախ՝ մէկէն ուզածն իրեն շնորհեց եւ ահա մեր Թորոսն գլուխը հովուի գտակ եւ վերարկու մը վրան ճգած վինակուկ լեռն ու հովիտ կը պտըտէր, եւ թէ որ իր այծերը բերդօրէից շրջակայ խոտերը եւ թուփերը կը սիրէին զարմանք չէր։

— Կը մտնէր երբեմն գիւղեր, կը տեսնէր հայ ժողովրդեան մանչիւնը ընդդէմ նախատող եւ հարբսատահարող յոյն վարձկանաց. կը լսէր անոնց հայհոյութիւնքը ընդդէմ հայ հաւատոց. կը տեսնէր իրեն ծանօթ հայրենի կալուածները յափշտակող յոյն իշխանաց գոռոզ ամբարտաւանութիւնը, եւ այսպէս ութ օր դիտելով, զննելով, Ալեքսանդրիոյ ծոցէն մինչեւ Սմանոսի հիւսիսային ծայրերը շրջագայեցաւ քայլ առ քայլ գրեթէ նշանելով մտքին մէջ ծառ՝

թուփ՝ ժայռ՝ բլուր՝ լեռ՝ բերդ՝ ատան՝ գիւղ եւ ատերակ։ Սմեն տեսակ մարդ, ճանրորդ եւ աւազակ՝ կողոպտող եւ կողոպտեալ իր առջեւէն կ'անցնէին, ամեն ազգ, Հայ՝ Ասորի՝ Յոյն՝ Սրաբ եւ Թիւրքմէն իր շուրջը կը պտըտէին։ Իսկ անտարբեր հովիւը անխոս եւ անշշունչ Մաթիանու հովուին պէս՝ որ իր ժողովրդեան փրկութիւնն կ'երկնէր՝ կը շարունակէր իր ճանրան խորհրդածելով, եւ այսպէս հասաւ Սմուտա բերդին ստորոտը, իր այծերուն ընթացքը ուղղելով դէպ ի վեր, դրան հակառակ կողմէն տեսաւ պատուհանի նման ծակ մը պարսպին վրայ, որ ժայռին վրայ հաստատուած էր, այդ անառիկ բերդին ջրի մը ճանրայ լինել մակաբերեց յորդ անձրեւներու ժամանակ, կամաց մը փորձ փորձեց եւ տեսաւ թէ հանդիստ կրցաւ անցնիլ. Թուփերը՝ որ ծակին երկու կողմերը ծածկեր էին՝ զգուշութեամբ իր գաւազանով բաժնեց եւ բերդին մէջ շարունակեց իր ելքը, ու երբ երեք չորս մարդաչափ բարձրութեամբ վեր ելաւ՝ հասաւ ծառազարդ գեղեցիկ հողաբլուր մը, եւ քիչ մը անդին վայելուչ պալատանման բնակարան մը բերդին իշխանին. ծառերու մէջ ծածկուած կը դիտէր տղոց խաղալը, կը լսէր կանանց եւ ծառայից ձայները, եւ թէ որ խոհեմութիւնն իւր բնական առաքինութիւններէն մէկը չ'լինէր եւ չ'գիտնար սանձել իւր քաջութիւնը, կրնար վինակուկ ամրոցին տիրանալ, բայց անխոհեմ բան մը չ'ընելու համար, նոյն զգուշութեամբ որով մտեր էր ներս, իջաւ փոքրիկ հեղեղատը եւ առանց թուփերուն ընտելու ելաւ դուրս, եւ շուտ մը իր այծերն ալ հեռացուց հոնկից ինչպէս ագահ մը իր գանձը թաղած

տեղէն ամէն ոտից հետք կը ջանայ հեռացնել։ Կը մնար իրեն իմանալ թէ ինչ էր անունը, եւ ուր կը վերաբերէր այդ բերդը։ Ուստի աչքը սկսաւ պտըտցնել եւ տեսաւ շրջակայ բլրոյ մը ստորոտը քանի մը ցան եւ ցիր տներ եւ մէկ հատ մը՝ ամենէն հեռաւոր. հոն իր փոքրիկ հօտին հետ շտկուեցաւ եւ զանոնք թուփերուն մէջցրուելէն վերջ՝ վայելուչ տղայ մը տեսաւ տասը տասուերկու տարեկան, որ կասկածոտ աչօք իրեն կը նայէր եւ պատրաստ էր անհետանալու. պէտք էր բան մը գրուցել, եւ Թորոս տղուն անուշ ձայնով մը՝

— Զուր մը տուր ինձի, տղաս, ըսաւ։

— Հիմա, պատասխանեց տղան, եւ ներս վազեց։ Իսկ Թորոս լրբր յոգնած նստաւ տունէն քիչ մը հեռու, եւ երբ տղան երեւցաւ իր փայտափոր ջրի ամանով՝ լաւ մը խմելէն վերջը՝

— Սիրուն տղեկ, ըսաւ, Աստուած քեզ օրհնէ, դու որու տղան ես։

— Վարոսենց Բարկէնին։

— Ռու հայրդ նոր հասաւ. այնպէս չէ։

— Այո՛, դու կը ճանչես զինքը։

— Իմ շատ բարեկամս է, հիմա ուր է, նեքան է։

— Այո՛, եթէ կ'ուզես կանչեմ։

— Լաւ, կանչէ որդեակ։

Տղան ներս գնաց. եւ քիչ մը ետքը Բարկէնին խիստ զէմքը երեւցաւ, որ երբ զԹորոս տեսաւ այդ հովուական հագուստով՝ յեցեալ իր ահագին գաւազանին վրայ՝ ըսաւ.

— Աստուած քեզ օգնական լինի, Ի՜. . . . . .

— Բարկէն հայրիկ, վրայ բերաւ Թորոս, քեզ հետ առանձին խօսիլ կ'ուզէի։

— Լաւ, շատ լաւ. Գրիգո՛ր, ըսաւ տղուն որ դրան քով կեցեր կը նայէր, դու ներս գնա. եւ երբ տղան հեռացաւ՝

— Ինչպէս հոս եկար, Իշխանիկս ըսաւ, ինչպէս իմ տունս գտար։

— Դիպուածով միայն ինձի զրուցէ, ինչպէս է Եւթիմէ, ինչպէս էք դուք։

— Փառք Աստուծոյ, արժանի չ'էի, Տիրուհին հանգիստ է եւ ուրախ, ամենքը ողջ առողջ գտայ, իրաւ շատ նեղութիւն քաշեր են իմ երթալէս վերջը, իմ խեղճ Շուշիկս որբերը մեծցուցեր է տառապանօք. բայց տղաքը քանի մեծցեր են՝ հանգստութիւնը եկեր է. գերութեան հանգստութիւն. ինձմէ ալ բոլորովին յոյսերնին կտրեր են, ննջեցելոց կարգը անցուցեր են։ Բայց դու Իշխանիկս, ինչ կ'ընես աս հովուի հագուստներով. չ'ես մտներ ներս, իմ տունս չ'ես պատուեր։

— Բակէն, չ'եմ ուզեր ճանչցուիլ դու ինձի կրնաս զրուցել թէ ինչ է սա բերդը՝

— Ամուսայ բերդն է։

— Ո՞ւմն է. ով է հիմիս տէրն։

— Այս Ամուսայ բերդը քու հօրեղբայրդ Թորոս Իշխանը Ապղարիսլ Պիրի Իշխանին պարգեւ տուաւ, երբ փռանգները զինքը իր երկրէն զրկեցին յաւիտենութեամբ եւ երբ փախստական՝ անոր ապաւինեցաւ։ Հիմա մեր գերութենէն վերջը հոսում Իշխան մը տէր եղեր է բերդին եւ կը բնակի իր ընտանեօք։

— Ինչչափ բերդապահ կայ, կրցար խմանալ։

— Ո՛չ, Իշխանս, այդ չ'հարցուցի։ Ե՛կ աս գիշեր մեզ մնացիր, մեր տղաքը կուգան տեղն ի տեղ կ'ի-

մանանք։ Թէ որ Տիրուհին եաքը խնանայ որ՝ օր մը մինչեւ այս դուռը եկար՝ երբ ինք ալ այս մեր տնակը կը բնակէր եւ ներս չի մտար՝ շատ կը տխրի։

— Բաբիկէն, տղու պէս կը խօսիս. դու գիտես որ ես նախ մեծ գործը՝ եաքը ուրիշ ամէն բան դրած եմ. շաբաթ մ՚է ճիշդ այսօր՝ որ ես յարկի տակ չ՚եմ պառկեր վախէս, որ չըլլայ թէ յանկարծ ժամանակէն առաջ մահանամ . . .

— Բաբիկէնի խօսք վկայ թէ մարդ չ՚իմանար, թէ դու աս գիշեր հոս անցուցեր ես. տղաքս մէկուն խօսք չ՚ըրին՝ քու անունդ անգամ չի տուին ան օրէն ուր իրարմէ բաժնուեցանք։ Ես եկայ, քանի օր է անէն դուրս չեմ ելած որ յանկարծ հարբաւ չի տարածուի եւ Հոռմները չ՚արթննան քու գալուդ համար։ Գրիգոր միայն առաջին անգամ քեզի տուեր է իմ անունս։

Տիկինն ու Դիոնիս գիշերներն միայն դուրս կ՚ելնեն օդ շնչելու համար։ Եկ Իշխանիկս, ուրախացիր Բաբիկէնի տնակը։

Լաւ, Բաբիկէն, քու կամքը թող կատարուի։

Եւ դռնէն ներս մտաւ. Բաբիկէնի ցցուց ձեռքը իր հինգ վեց այծերը որ կ՚արածէին. եւ նա կանչեց Գրիգորը որ քշեց բերաւ այծերը՝ դոմը փակեց։

Բաբիկէնի տունը թէեւ պալատ մը չ՚էր, բայց բնական գիրքովն ու օդով ախորժելի բնակարան մ՚էր։ Բլրակի մը ստորոտը շինուած, մէկ կողմը ահագին խորաձորի մը վրայ կը նայէր՝ ուր կենդանի ջուր մը ժայռերու վրայէն շառաչմամբ կ՚իջնէր. բլրակը եւ տնակը ծածկուած էին զանազան պտղատու ծառերու ճիւղերուն եւ տերեւներուն մէջ, եւ որոնց

շուքին տակ դեռնէն ուղիղ տասը կանգուն բարձրութեամբ տախտակամած մը կար ընդարձակ, պարզ փայտէ նստարաններէ շրջապատեալ եւ վանդակապատ, որ տարբ գիշերներ ննջարանի համար նաեւ կը ծառայէր այդ տաք երկիրներու մէջ։

Ճիշտ նոյն ժամուն ալ Շուշիկի երկու աղջկանց եւ Եւփիմէի հետ տախտին վրայ ելած նստած էին։ Եւփիմէ իր առնացի զգեստները թողած՝ իւր սեռինները հագած իրօք թագուհի մը կ՚երեւէր, եւ թագուհւոյ մը պատիւ կ՚ընդունէր այդ լերան բնակիչներէն, որոնց սիրտը իրենց հօրը անկարծելի դարձին համար անպատմելի ուրախութեամբ եւ շնորհակալութեամբ զեղուն էր, եւ այդ Տիկնոջ համար Թորոսի եւ իրենց հօրը ազատարարը լինելն գիտնալով՝ երախտագէտ ակնածութեամբ եւ յարգանօք կը մտանային իրեն՝ իբրեւ զերագոյն էակի մը։ Իսկ Եւփիմէ անոնց գեղեցիկ պարզութեան վրայ կը զարմանար, այդ սեւ՝ լայն՝ նշաձեւ աչքերուն կրակը կը գիտէր, որոնց մէջ թէպէտ լեռնային ազատութեան հոգին կը փայլէր, բայց սքանչելի հլութիւն մը ունէին ծնողական հրամանաց, սեւ ոսկիազէ մազերնին բարակ եւ խիտ հիւսքերը ուսերնին բոլոր կը պատէր, եւ պարզ գունաւոր կտաւէ հագուստ մը անոնց երկայն եւ ճոխ հասակին միակ զարդարանքն էր։

Երբ Բաբիկէն իր հովիւ ընկերը առած տախտին մօտեցաւ, արդէն արեւը քաշուած եւ մութը սկսած ըլլալով հագիւ թէ կերպարանքները կ՚որոշուէին. ուստի աղջիկներն իրենց հայրը տեսնելով ոտք ելան. Եւփիմէ տեսնելով զԲաբիկէն որ անծանօթի մը հետ վեր կ՚ելնէր անտարբեր նայուած մը ձգեց եւ դարձ-

եալ աչքերը ջուրին սահանքին վրայ դարձուց երբ միտքը իր Թորոսին վրայ կը պաղտէր։ Իսկ երբ անծանօթը ձեռքը իր լայն կուրծքին վրայ դնելով անձայն ողջունեց եւ եկաւ Եւփիմէի մօտ նստաւ, ան ատեն Եւփիմէ զայրագին եւ դիտող աչքեր դարձնելով այս համարձակութեան վրայ, նորա երեսը նայեցաւ եւ զԹորոս տեսաւ. փոխուեցաւ բոլորովին եւ ուրախութեամբ ցաթկեց ու վիզը փաթթուելով՝

— Այս ինչ կերպարանքէ, կ'ըսէր, այս ինչ փոփոխութիւն։

Իսկ Թորոս կատակելով իրեն կ'ըսէր թէ «Պէտք էր մոռնալ ազնուազեւական գաղափարները որ Տորոսի ռամկական եւ ազատ լերանց վրայ ազդեցութիւն չ'ունէին եւ թէ երբ Եւփիմէ անգործ նստած էր ինք Թորոս այծ արածելով՝ գիշերները բացօթեայ կ'անցնէր։»

— Կատակը մէկդի, ինչչափ ժամանակ դեռ աս կեանքը պիտի տեւէ։

— Դեռ մինչեւ վաղն իրիկուն։

— Անկից վերջը։

— Անկից վերջն զքեզ այս վայրերի լերանց Իշխանուհի պիտի հրատարակեմ։

— Իսկ հիմա։

— Կերակուրը պիտի ուտեմ քեզի հետ եւ պիտի երթամ։

— Գիշերով։

— Գործի մարդուն համար գիշեր եւ ցերեկ զանազանութիւն չ'ունին։ Բայց ուր է Դիմնիս։

— Հոն վարը՝ սա ժայռին վրայ նստած կը խորհրդածէ ջուրին սահանքը դիտելով։ — Հայրիկ, Հայրիկ, եկ։

Սեւ շուքը շարժեցաւ, ելաւ եւ սկսաւ դէպ ի տախտը գալ. եւ տեսնելով զԹորոս իր ուրախութիւնը յայտնեց ու նստաւ։ Ընտանիքը մէկ կողմէն կ'ամբողջանային, մեծ տղայքն ալ եկան եւ յարգանօք ողջունեցին զԹորոս եւ իրենց ծնողքը։ Բարկէնի ուրախութիւնը մեծ էր, պատուական մարդը չ'էր կրնար նստիլ վասն զի իր Իշխանիկը իրեն հիւր էր, եւ որ իրեն ծանր կը թուէր՝ կը տեսնէր թէ ամբողջ գիշեր մը նաեւ իր տունը պիտի չի կենար. բայց տղայ տարիքէն սովրած էր Իշխաններուն չ'ընդդիմանալ, ուստի ալ չի համարձակեցաւ բառ մ'ասելը։ Իսկ Թորոս՝ «Բարկէն հայրիկ, զրուցեց, այս տղաքը Սարգսին տունը գիտեն, կարելի է զինքն հոս բերել տալ հիմա։

— Հիմա Իշխան. տղաք, մէկերնիդ շուտ մը գնացէք ըսէք Սարգսին իմ կողմէս որ հոս գայ։

Տղուն մէկը թռաւ, շուտ մը անհետացաւ, երբ աղջիկները տախտին մէջտեղի կախուած կանթեղը վառեցին եւ սեղանը կը պատրաստէին՝ կերակուրը չ'եկած Սարգիս եկաւ, եւ ամենքը նստան կերակուրի։ Սեղանին վրայ Թորոսի անսովոր զուարթութիւնը ամենուն սիրտը ուրախութեամբ լցուց, եւ Եւփիմէ քանի մը անգամ կրկնեց թէ անտարակոյս առանց պատճառի չ'էր իր փեսին այս զուարթութիւնը։

Երբ սեղանէն ելան՝ Բարկէն ամենը հեռացուց տախտէն Թորոսի ակնարկութեամբ. Եւփիմէ, Դիմնիս, Բարկէն եւ Սարգիս միայն մնացին. հոն Թորոս դարձեալ կրկնեց այն հարցմունքը։

— Ամուսայ բերդին տէրը ով է։

— Զենոն անունով յոյն իշխան մ'է, քեռայր Մամեստիոյ յոյն իշխանին։

— Ինչչափ բերդապահ զինուոր ունի ներսը այդ իշխանը։

— Բան՝ քան եւ հինգ հոգի մը կ'ելնեն ընդ ամենը, նոյնչափ մ'ալ ծառայք կան. որ թէ պէտք լինի կրնան զինուիլ, եւ բերդին անառիկ դրիցը եւ պատերու ամրութեանը նայելով, բաւական՝ մանաւանդ թէ շատ ալ են։

— Լաւ, ըսաւ Թորոս, վաղը մեր հայու տղաքներէն պատրաստ զինեալ քան հոգի կրնամ ժողվուիլ անձայն անշշունչ։

— Ես քսան հոգի կրնամ ժողվել։

— Բայց լաւ, ընտրեալ եւ կորովի։

— Լաւ, ընտրեալ եւ կորովի։

— Կոստանդինէն լուր ունիք։

— Կոստանդին այս առաւօտ տղայ մը ղրկեր էր ինձի, քու վրադ լուր կը հարցնէր, եւ ինձի կ'իմացընէր թէ յիսունի չափ մարդիկներով պատրաստ էր երեւալու, երբ եւ որ ժամ իրեն լուր ղրկուէր, կարմիր վանաց աւերակները՝ որուն շրջակայքը կը գտնուէր։

— Վաղը ճիշդ կէս օրին դու հոս գտնուէ քու քսան մարդիկներովդ, բայց ոչ ժամ մը առաջ ոչ ժամ մը ետքը. նոյնպէս Կոստանդինին ալ լուր ղրկէ նոյն ճշդութեամբ Սմուտայ բերդին մեծ դրան առջեւ ճիշդ կէս օրին գտնուիլ, բայց ճիշդ։

— Լաւ։

— Թեզ տեսնեմ Սարգիս, պէտք է ճիշդ լինիլ։

— Իմ ճշդութեանս վրայ մի կասկածիր, Իշխան, բայց . . .

— Ի՞նչ.

— Այսինքն, եթէ համարձակութիւն տայիք, այն պիտի ըսէի թէ Սմուտայ բերդը վերջի ձգելու բանմիէ։

— Դու պիտի չ'երթաս Սմուտայ բերդին վրայ, եւ Կոստանդին յարձակումի պիտի չ'ընէ. այլ կէս օրին ճիշդ կէս օրին հեռուէն իր խմբով մեծ դրան առջեւ պիտի կանգնի։

Սարգիս ալ պատասխան չի տուաւ, եւ Թորոս աւելցուց.

— Ուրեմն, իմ քաջ Սարգիս, դնա եւ պատրաստուէ։

Երբ Սարգիս գնաց, Բարկէնին դարձաւ՝

— Աւելորդ է քեզի ալ զրուցել թէ պատրաստ լինձի պիտի սպասես հոս՝ քուկիններովդ։

— Յայտնի բան է, պատասխանեց Բարկէն։

Այն ատեն «Մնաք բարեաւ» ըսելով Եւփիմէի եւ ամենուն, իր հովուի գլխարկը եւ ցուպը առաւ, իր այծերը առջեւ ձգեց եւ Ասորւոց վանքին ճանբան բռնեց, ուր հայ վարդապետը եւ ասորի մետրապոլիտը սկսեր էին կասկածիլ իր ուշանալուն վրայ։ Եւ երբ կէս գիշերը անցած հասաւ, դուռը զարկաւ, երկայն արարողութիւնները կատարելով դուռը բացին եւ ներս առին զինքն ու այծերը։

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

ԽԱԶԻ ԴՐՕՇԸ

Առաւօտուն Ասորւոց վանքին դռները երբ բացուեցան, տասն երկու զինեալ մարդիկ ելան դուրս, եւ առջեւնէն բոլորովին սպառազէն՝ արաբ ձիու մը վրայ հեծեալ ասպետ մը նոցա կ'առաջնորդէր. իր

երկայն հասակը, իր անվեհեր եւ խոր նայուածքը մեզի յայտնի կ'ընեն թէ ով էր այդ անձը, որուն խաղալիք մ'էր ձիուն իւրաքանչիւր ծածանումնքը, եւ որ արդէն իրրեւ լեռներուն իշխան եւ տէր կը թուէր իր ընթացքին մէջ։

Լուռ եւ մունջ կ'ընթանային եռեւէն տասն երկու երիտասարդները, այն Սեւ լերան խորտուբորտ ճանբաներուն վրայէն. երիտասարդը գրեթէ մոռցած էր թէ իրեն հետեւող մարդիկ կային, որոնց ճակտէն քրտինք կը վազէր, բայց ոչ յոգնած կ'երեւէին եւ ոչ լքեալ։ Սակայն երբեմն իրենց քաջալերիչ աչք մը կը նետէր առանց ընթացքը երբէք ընդհատելու. երբեմն նաեւ առանց արհամարհանաց եւ մանաւանդ թէ բարեգութ կերպիւ մը, «Ո՛վ որ յոգնած է ձեզմէ, տղաք, թող տուն դառնայ.» կ'ըսէր։ Բայց ոչ ոք այս յորդորանաց հնազանդելու պատրաստութիւն կը ցուցնէր, եւ ամեն ոք հաստատ եւ կորովի իր ճանբան կը շարունակէր։

Երեք ժամ միակերպ այս ընթացքը շարունակելէն վերջ, մեր Ասպետը՝ որ Թորոս ինքն էր՝ Ժայռերու եւ թուփերու մէջ կեցաւ, ձիէն վար ցատկեց, եւ յանձնելով զայն տղոց մէկուն, «Դուք հոս՝ սա տեղ պէտք է սպասէք, ըսաւ, մինչեւ որ փոքրիկ տասը տասուերկու տարեկան տղեկ մը ձեզի գայ, եւ ձերմակ դրօշակ մը ցոյց տայ. հետեւեցէք անոր անկասկած»։ Այս խօսքերն ընելով սրացաւ եւ մեծաքայլ իջաւ լեռնէն վար, շտկուեցաւ Բարկէնին տունը՝ ուր առջի իրիկուն զինքը տեսած էինք։ Երբ դռնէն ներս մտաւ ծառերուն տակ երեք երեք՝ չորս չորս զինեալ երիտասարդներ ցրուած էին. ոմանք նստած ոմանք

ընկողմանեալ. եւ երբ զինքը տեսան, ամենքը ցատկեցին ոտք ելան իբրեւ թէ աներեւոյթ զօրութենէ մը ցնցեալ։ Ամենեւին իր պարզ ձեւը առանց փոխելու, մէջերնին կեցաւ, իր կենդանի աչքերը ամեն աչքերու մէյ մը պտըտցուց, Սարգիս՝ Բարկէն եւ Տորոսի ճանբորդութեան ընկերները ամենքը տեսաւ, նաեւ անոնք որ առաջին անգամ կը նշմարէր։ «Հայու տղա՛ք, Թորոսն եմ ես՝ Լեւոնի որդի, ես բանտէ, չղթաներէ ազատած եկայ ձեր մէջ, բայց ձեզ ալ կը տեսնեմ որ գերութեան մէջ կը հեծէք. մեր հայրերը այդ գերութենէն ազատելու համար իրենց Հայաստանի դաշտերն ու քաղաքները թողին եւ աս լեռները եկան. թէ որ գերութիւնը նախատինք էր, օտարութեան մէջ նոյն վիճակին մատնուիլ՝ այդ՝ նախատանաց անտանելին է. ես ուրեմն եկայ որ ձեզի հետ այս գերութեան՝ ամօթոյ եւ նախատանաց չղթաները կոտրեմ, ով որ ինձի պէս սրտին մէջ այդ փափաքը կ'ունենայ եւ մահուանէ չի վախնար, թող եռեւէս գայ, լուռ մունջ ինձի հետեւի եւ ես ինչ որ ընեմ, նոյնը ընէ։»

Ամենքը շարունեցան կարգաւ եւ լուութեամբ իրեն կը նայէին։ Բարկէնին ակնարկ ըրաւ Թորոս եւ կամաց ձայնով քանի մը հրամաններ տալէն վերջը, տեսաւ Եւիմէն որ տանեաց վրայ կեցած իրեն կը նայէր, գլխով զինքը բարեւեց. երբ սկսան սրանալ ամենքը՝ քսան եւ հինգի չափ երիտասարդք իր եռեւէն գացին, ու ինք Ամուտայ ամրոցին անմատչելի կողմը վերելակեց։

Ամառուան տաք օրերն էին եւ կէս օրուան ժամանակը շատ մօտ էր. մարդ չի կար դուրսը ամենեւին.

ուստի մեր զինուորները մէկուն չի հանդիպեցան, բայց արդէն շատերը գայթակղած էին իրենց զօրավարին յանդուգն ձեռնարկութեան, եւ տղայական խաղաւ մը տեղ կը դնէին. այս ընթացքը դիտէին որ շատ երկայն չի կրնար քշել. բայց տեսնելով զՍարգիս որ անմեռունչ եւ լուրջ հաւատով Իշխանին կը հետեւէր՝ նոյնը ամենը միամտաբար կատարեցին, մինչեւ Թորոս իր թուփերուն առջեւ հասաւ, հոն առանց խօսելու որոյն օգնութեամբ թուփերը մէկդի ընելով երբ դեռին պառկեցաւ եւ քիչ քիչ ղդուշութեամբ ծակէն ներս մտաւ եւ անհետացաւ՝ ամենքը զարմացան մնացին, ահա Սարգիս ալնոյնպէս եւ անոր ետեւէն ութ՝ տասը՝ քսան եւ բոլոր խումբը ներսմտան։

Վերջի մանողները երբ հասան, ծառատունկին մէջտեղ կեցած էր Թորոս, եւ անխռով իրեններուն կ՝սպասէր, դարձաւ. «Տղա՛ք, ըսաւ, անօգուտ արիւն եղեան է. ով որ անզէն եւ անդիմադիր մէկուն զէնք վերցնէ մարդասպան է եւ վատ. եկէք ուրեմն»։ Կէս օրը արդէն քիչ մ՝ալ անցեր էր, ուստի երբ յարձակեցաւ Թորոս սպառազէն եւ իր զինեալ մարդկանց ընթացքը բնակարանին դրան առջեւ լսուեցան, իրենց զէնքերուն փայլը տեսնուեցաւ, վայնասուն եւ աղաղակ մ՝է փրթաւ. պահապանք եւ զօրականք զէնքի կը դիմէին. կանայք եւ տղաք կուլային, կ՝ողբային եւ կը ճչէին. դռներ՝ վանդակներ՝ փեղկեր շտապմամբ կը գոցուէին. վերջապէս սոսկալի շփոթութիւն մը տիրեց բնակարանին մէջ։ Իսկ Թորոս անխռով, Սարգսին հրաման տուաւ բերդին մեծ դրան վրայ վազել քանի մ՝ընկերով բանալ, եւ Կոստանդնի զօրքը թէ որ հասած էին՝ ներս առնուլ, ու բերդէն

ողջ մարդ ամենեւին դուրս չի թողուլ։ Իրօք Սարգիս յաջողեցաւ դուռը գտնել եւ քանի մը պահապաններն որ հոն կեցեր էին սպաննել եւ զինաթափ ընել. բայց Կոստանդին չի կար. ուստի ինք հոն սպասելու հետ եղաւ. Իսկ Թորոս առանց ժամանակ կորսնցնելու յարձակեցաւ բնակարանին դրանը, մէկ երկու զինուոր որ իրեն դէմ կը խիզախէին իւր սոսկալի սուրին հարուածով գետինը փռեց եւ շարունակ ահագին ձայնով կը գոչէր թէ «Ո՛վ որ անձնատուր լինէր, անոր մահ չի կար. վայ դէմ դնողին.» բայց ներսի աղաղակները աւելի կը բարձրանային. ամեն դուռ՝ ամեն սանդուխ՝ ամեն սրահ՝ ամեն պատուհան կռուի տեղ եղած էր. վահան՝ նիզակ՝ սուր՝ կացին ամեն տեղ կը շողար. հերարձակ եւ կիսաբզգեստ կատաղի կանայք՝ պատուհաններէ ձեռուընին եկածը կը նետէին. հռոմ Իշխանը յանկարծակի վախէն եւ ընտանեաց վտանգէն խենթեցած՝ ներքնաբերդին դրանը նեղ սրահին առջեւ կանգնած սուր մը եւ վահան ձեռքը յուսահատաբար կը կռուէր, եւ արդէն քանի մը հոգի՝ Թորոսիններէն՝ այս կատաղութեան զոհ ինկած էին, երբ Թորոս ինք վրայ եկաւ եւ հրաւիրեց թողուլ զէնքը ու անձնատուր լինիլ. ասոր պատասխան Իշխանին սուրը շողաց որուն ընդդէմ՝ կայծակի պէս Թորոսի սուրը՝ որ թշնամի թուրը թռուց, եւ անզէն հռոմը Թորոսի զինուորները բռնեցին ու կապեցին։

Այս միջոցին յամրոցը կը խուժէին Կոստանդին իրեններով եւ Բարկէն Սաորիներով. պարտէզը լցուեցաւ պատերազմողաց բազմութեամբ, զոր երբ տեսան յունաց մնացեալ պահապանք՝ զէնքերը թողլով

անձնատուր կը լինէին, կանանց յուսահատ կատաղութեան լքում յաջորդեց, եւ Թորոս Բարկէնին հրամայեց կանայք ու տղայք սենեակ մը փակել, եւ զինուորաց հրամայեց բոլոր ամրութիւնները գրաւել, դիակները վերցնել, արեան նշանները մաքրել. երբ ամեն բան կարգի մտաւ, Բարկէն տեսնուեցաւ որ իր տղոց մէկուն օգնութեամբ եկած ներքնաբերդին տանեաց վրայ, յունական արծուեկիր դրօշը վար ձգեր եւ տեղը Ռուբինեան խաչակիր դրօշը կը հաստատէր։ Բոլոր բազմութիւնը աս տեսնելուն ուրախութեան աղաղակներով օդը կը լեցնէր, որոնց արձագանգը լեռնէ լեռ տարածուելով՝ ՀՐՋակայ բնակիչքը որք՝ կանայք եւ տղայք այս խաչակիր դրօշակին փոխարէն ուրախութեան աղաղակաւ ու խաչակնքելով երկինք նայելով Աստուծոյ շնորհակալութեամբ ողջոյն կուտային, ծերերն ու պառաւները կուլային։ Եւ ահա դեղեցիկ Տիկին մը բեհեզեայ ակեթել զգեստներ հագուած՝ արաբ ձիուն վրայ հեծած Բարկէնի կինն ու աղջիկները եւեւէն, կը մտնէր բերդին դռնէն ներս. ամենքը յարգանօք կը շարուէին իր առջեւ՝ զէնքերը կը խոնարհէին՝ եւ զինք ճանչցող չի ճանչցող՝ երեւակայելով թէ Թորոսի էր նա՝ համակիր աղաղակներն կը կրկնէին, երբ նա իբր թագուհի մը՝ իր ժողովուրդը սիրալիր կը բարեւէր. Թորոս զինք դիմաւորեց՝ ձիէն վար առաւ եւ հոն ներքնաբերդին դրանն առջեւ ամենուն՝ որ դիմած էին ամրոցն ի վեր խուժելով՝ նշան ըրաւ թէ կ'ուզէր խօսիլ. «Ո՞վ Հայեր, ո՞վ իմ ազգս, Լեւոնի որդին Թորոսն է որ ձեզի կը խօսի. Աստուած ինք բանտին դռները բացաւ եւ զիս հոս բերաւ,

որպէս զի ձեզի ալ օգնեմ հայրական գերութիւնը եւ նախատինքը մէկտեղ ջնջեմ, եւ այդ ազատ լեռներուն վրայ ազատ մարդիկ միայներեւանք։ Աստուած որ ամեն ձեռնարկութիւն մինչեւ այսօրս ինձի յաջողեց, անտարակոյս իմ բոլոր փափաքներս պիտի լեցնէ եւ այս լեռներուն գլխէն մինչեւ ծով մեզի նոր Հայաստան մը պիտի շնորհէ. միայն թէ դիտնանք սիրով եւ միաբան լինիլ՝ իրարու օգնել. անարդ նախանձ եւ ազտիկ սիրտ չ'ունենալ. մեր անձնական շահուն հասարակաց օգուտը նախադասել։ Կինը որ հոս քովս կը տեսնէք, որ իմ ազատութեանս առաջին գործիքն եղաւ, այս՝ իմ հօրս սուրը՝ ձեռքս տուաւ, մինչեւ այսօր իմ փախստեանս բոլոր վտանգներուն անբաժան մասնակից եղաւ, ահա ձեզի կը ներկայացնեմ, անոր պատիւը իմ եւ ձեր պատիւն է, ինչպէս ձեր մարդ՝ կանանց եւ զաւակաց պատիւը իմն է...»

Ուրախութեան եւ «ապրի»ներու աղաղակներ ու երդումներ իր ձայնը ծածկեցին եւ բոլոր ժողովուրդը զԹորոս՝ իր քաջութիւնը եւ իր խմաստութիւնը կը պատմէին եւ ինչպէս սովորութիւն է շատ մը չափազանցական վրդիրներ դնողներ ալ կը գտնուէին. իւրաքանչիւրն իւր տեղ սկսան ցրուիլ, եւ փողոցները ամեն լերան եւ բլրոց գլուխներ կ'ընթանային զէնքի կոչելու Հայ ժողովուրդը, որովհետեւ Թորոս՝ Լեւոնի որդին՝ զիրենք կը հրաւիրէր Ամուտայ բերդին ստորոտը, որու վրայ Հայկական խաչադրօշը կը ծածանէր։

Իսկ երբ ժողովուրդը ցրուեցան գնացին, Թորոս զուարթ կերպարանքով՝ պարզ ճակատով բոլոր զօրաց առջին՝

—Բաբկէն հայրիկ, ըսաւ, այս բերդը՝ որ տէր չ'ունի հիմա, վասն զի Սալլխարիպ չի կայ, ըստ դրացութեան իրաւանց՝ տէրը դու ես իր բոլոր կալուածներով, մենք որ քու հիւրդ ենք ամենիս ալ, շատերնիս հեռու տեղուանքներէ եկած, կէս օրը անցած լինելուն անօթի ծարաւ կը ջարդուինք, մեր այս վիճակին ճար եւ ճարակ քեզմէ կ'սպասենք։

Տէր մեր եւ Իշխան, ըսաւ Բաբկէն աչքերը լցուելով եւ Թորոսի խօսքին մէջ տեսնելով իր այնչափ տարուան հաւատարմութեան վարձատրութիւնը. ինչ որ կայ՝ ամենն ալ ձերն է, ինչպէս որ գիտէք թէ ես ալ ձերն եմ, եղած եմ եւ պիտի ըլլամ միշտ. տեսնենք ուրեմն թէ սա Հաւսմեները մեզի համար ինչ պատրաստեր են եւ վայելեմք։

Մէկէն Բաբկէն հրամայեց յոյն Իշխանին տնտեսը առջեւը բերել եւ կապանքը քակել, խոստացաւ իրեն թէ որ հաւատարմութեամբ ծառայէ եւ թէ որ իր հիւրերը գոհ ընէ՝ վարձատրութիւն եւ ազատութիւն։ Նոյնպէս Շուշիկ տիկին՝ շուտ մը իր տանտիկին սովորութեամբ եւ աղջկանց հետ թեւերը սօթտեց եւ գործին գլուխը անցաւ։ Հորթ՝ ոչխար՝ այծ եւ հաւ կը մորթուէին՝ կը խորուէին՝ կրակներու մուխը երկինք կը բարձրանար՝ գինւոյ կարասներ կը պարպուէին՝ դաս դաս Հայ գինուորը բերդին գլխէն Կիլիկիոյ դաշտին ընդարձակութեան հանդիսաւոր այսօր եւ վաղը տէր, կ'ուտէր՝ կը խմէր՝ կ'երգէր՝ կը զուարճանար։

Իսկ Թորոս միշտ արթուն՝ միշտ անկարելին՝ նաեւ մտածող, իբրեւ թէ զուարճութեան համար, բայց բուն դիտելու համար, գինուորին բարոյական եւ նիւթական վիճակը՝ պահպանութեան կէտերը կ'ել-

նէր պտըտելու հետն առած Կոստանդին՝ Սարգիս եւ քանի մը գիւղապետներ՝ որ կամաւ եկեր խառնուեր էին զօրաց խումբին հետ եւ առանց պատերազմի յաղթութեան մասնակից էին, բայց որոնց համար երկրորդ՝ օրը խիստ եւ յարատեւ աշխատութիւն կար, երկրին կատարեալ ազատութեան համար. հոն Թորոս որ իր սրամտութեան եւ քաջութեան փորձը անոնց քանի մը հատին ցցուցեր էր քանի մը շաբթուան մէջ՝ միշտ Կոստանդինին հետ խօսելով՝ «Լաւ, կ'ըսէր, պէտք է գինուորը ուրախ լինի. բայց հոս պէտք էր պահպան դնել, հոս պէտք էր դէտ մ'ունենալ, հոս այս դուռն ամրացընել» եւ այսպէս կը շարունակէր իր այցելութիւնը։ Իրարու երես կը նայէին, եւ Կոստանդին՝ որ նորա հօրն ու հօրեղբօրը ծառայած եւ քանի մը օր առաջ ինքնիրեն կը մտմտար երբեմն Թորոսի արարքներուն՝ հիմա ամեն ըսածներուն գլխով եւ աչքով իրաւացի լինելն կը հաստատէր, եւ այս այցելութենէն վերջը Թորոս դարձաւ հոն ուր իրենց կ'սպասէր սեղանը։

— Իշխան մեր, ըսաւ Կոստանդին, ներէ որ երթամ ձեր արդար դիտողութիւնները գործադրեմ, եւ ներէ մեր պակասութեանց որ անկարծելի յաղթութեան ուրախ հետեւանքն եղան, յաղթութեան՝ որուն բոլոր արժանիքը ձերն է միայն։

— Ոչ ոք միայնակ յաղթութիւն չի կրնար տանիլ, պատասխանեց Թորոս, յետին հիւանդապահ գինուորը մասնակից է մեր յաղթութեանց, եւ մենք եղածը գործողութեանց սկիզբն պիտի համարինք, Իշխան Կոստանդին, դնա եւ շուտով դարձիր, որպէս զի անօթի չի մնանք։

Սեղանին գլուխը նստած էր Եւթիմէ Թորոսի քով Շուշիկ իր կերակրոյ հանդերձանքներուն զբաղած չ'էր երեւար, բայց Բարիէնին աղջիկները իրենց տիրուհւոյն եաեւ նստած անոր կը ծառայէին. նոյն միջոցին եւ հազիւ թէ նստեր էին՝ մեր Կիպրոսի վանուց վանահայր վարդապետը ջրոյ մը վրայ հեծած՝ էյսորուան արեւուն բոլոր ճառագայթներէն այրած եւ մրկած կը հասնէր, եւ ուրախութիւնը աւելցաւ երբ տեսաւ թէ ճիշդ ժամանակին եւ սեղանի մը սկիզբը կը հասնէր։

— Բարի եկար, Հայր սուրբ, մեր սեղանը օրհնելու, կանչեց Թորոս։

— Ի՛նչ երանելի վիճակ վարդապետի մը համար, կ'ըսէր բաղմական մը ծիծաղելով։

— Այո՛, մանաւանդ ան վարդապետին համար՝ որ մեղաբաբար հիւրընկալելէն վերջը մեր փախստական եւ թաքթաքուն վիճակին մէջ, մեր նաւուն ղեկավարը նաեւ գիտէր լինել, նեղ ժամանակին եւ իր կեանքը վտանգի մէջ դնել նաեւ Կիլիկիոյ ափափայից վրայ տաժանելի ուղեղնացութեանց մէջ։ Պէտք չ'է մոռնալ թէ որովայնապարար եւ խաբերայ եկեղեցականաց քով կան գործունեայ եւ աշխատասէր եկեղեցականք ալ որ իրենց ազգը եւ ժողովուրդը կը սիրեն եւ գիտեն նաեւ գիրենք անոնց համար զոհել. անոնց սեղանն ալ, պատիւն ալ, ատիճանն ալ . . .

Դեռ խօսքը չ'էր լմնցուցեր որ գինուորաց խումբը միաձայն Ռուբէնի երգը կ'երգէր, Ռուբէնի անուան տեղ Թորոսինը դնելով։

ԵՐԳ ՌՈՒԲԷՆԻ

Ի դառն հողմոց արտասահման հայրենական մեր երկրէն,
Օտար դաշտեր՝ սեւ լեռներու պանդուխտ եղանք տարաղէմ.
Զի կար Մովսէս՝ ոչ զօրաւոր եւ սիւն լուսոյ ուղղեցոյց,
Մեզ զօրավար եւ սիւն լուսոյ արքայական արմատէն՝
Ընձիւղ պատուոյ՝ յոյս ծագեցաւ քաջն ու արին մեզ Ռուբէն։

Հայկայ տղոց աղեղանց լարք Թուլցեր էին եւ Թեւեր,
Վահան՝ սուսեր՝ նիզակ եւ տէգ անկեալ կային ժանգոտեր.
Հայուն անուն վատԹարացեալ՝ Էրմէն (¹) ոչ ոք կ'անուանէր,
Մինչ մեր անշուք անկեալ փառաց արքայական արմատէն
Ընձիւղ փառաց՝ լոյս ծագեցաւ քաջն եւ արին մեզ Ռուբէն։

Մեր այգիներն փուշ բուսուցին, դարձաւ քացախ մեր գինին,
Ուրախութիւն հալածեցաւ, եւ սուգ տիրեց սրտերին.
Հարսի երգին՝ փեսի ձայնին փոխան բուեր ողբացին,
Մինչ կործանեալ աւերակաց արքունական արմատէն՝
Ընձիւղ դալար՝ յոյս ծագեցաւ քաջն եւ արին մեզ Ռուբէն։

Մեր այգիներն ոսկի ողկոյզ անուշ գինի կը հոսեն,
Մեր աղջիկներն քաղցրը ձայնիւ եւ քնարիւ գեղգեղեն.
Մեր կըտրիճներ ազատութեան զէն եւ սուսեր ըշկահեն,
Զի կործանեալ մեր գահոյից արքայական արմատէն՝
Ընձիւղ դալար՝ յոյս ծագեցաւ քաջակորովն մեզ Ռուբէն։

(¹) Էրմէն, Թարգմանի այր մարդ, արի մարդ։

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

ԹԷ ԻՆՉՊԷՍ Կ'ՍԿՍԻ ԿԱՋՄՈՒԻԼ ԹՈՐՈՍԻ ԵՐԿԻՐԸ

Դեռ արեւը չ'էր ծագած, Թորոս Ամուտայ բերդին իշխանական սենեակները կը հանդէր իր այնչափ օրուան յոգնութենէն, դեռ ամրոցին դռները չ'էին բացուած՝ երբ բիւրաւորաց բազմութիւն մը ծածկեր էր լեռ՝ բլուր՝ դաշտ. զէնքերը կը փայլէին, ցիցակիր դրօշներ կը պարզէին եւ մարդկային ձայնը ծովու հեռաւոր ձայնի պէս կը բարձրանար դէպ յԱմուտայ դղեակը։

Անհամբեր երիտասարդութիւնը ապրիներու, կեցցէներու աղաղակներով երբեմն կ'որոտար, եւ ժողովուրդը խումբ խումբ նստած ազատութեան եւ ուրախութեան անցեալ օրերուն յիշատակները կը նորոգէր, մինչեւ որ ամրոցին դռները բացուեցան, եւ Թորոս շրջապատեալ իր քաջերէն ելաւ ժողովրդեան քով. հոն քանի մը խօսք զրուցելէն վերջը ծեր եւ փորձ կինուորաց եւ գիւղապետաց, հրամայեց որ գիւղ գիւղ իրենց հարիւրապետներն ընարեն եւ իրեն ներկայացնեն. շուտ մը ընտրութիւններն եղան, եւ առանց վայրկեան մը կորսնցնելու, այն բոլոր բազմութեամբ յարձակեցան Վահկայ հայրենական բերդին վրայ՝ ուր փոքրիկ խումբ յունաց աւազակաբար կ'ապրէին Լեւոնի անկմանէն ի վեր. որք երբ տեսան այն ահագին բազմութիւնը՝ շփոթած կը նայէին, թէ երբ եւ ինչպէս այն սրքած Հայերը կրցեր էին դլուխ վերցնել. իսկ Թորոս իւր դեսպանը արդէն իր հետ բերած էր։ Ամուտայ բերդին բերդապահներէն խարդախ՝ շահասէր՝

ճոռոմաբան մարդ մը ընտրած էր, որու ոչ թէ միայն աղատութիւն՝ այլ նաեւ հարստութիւն եւ գանձ խոստացեր էր թէ որ կարենար համոզել բերդակալը՝ բերդը տալու առանց պատերազմի, եւ դաղտնի վարձք ալ խոստանալով կ'աւելցնէր որ եթէ դիմադրութեամբ եւ արիւնհեղութեամբ առնուէր բերդը՝ երդումկ'ընէր իր նախահարց վրայ թէ իրմէ դթութեան պէտք չ'էր ոք սպասէր։

Ուստի յոյն պատգամաւորը երբ գնաց եւ յայտնի ու դաղտնի պատգամները կատարեց, բերդակալը ժողովք մը ըրաւ. Ամուտայ բերդին սքանչելեօք առումը՝ վախն ու վարձքը՝ պաշարի պակասութիւնը՝ ռոճիկներու չ'հասնիլը՝ պահապանաց թուոյն սակաւութիւնը բաւական պատճառ եղան բերդը յանձնելու Թորոսի։ Նոյն իրիկուն բերդին դռները բացուեցան ու բանալիները տրուեցան Թորոսի, որ յաղթանակաւ իր հարցը բուն ժառանգութեան բնակարանը կը մտնէր եւ կը տիրանար. մէկէն պէտք եղած հրամանները տրուեցան նորոգութեան համար որ հոն հաստատուի ինք, եւ ան գիշեր իր բոլոր խումբերը կը բաժնէր ընդ ձեռամբ Բարկէնի՝ Կոստանդնի եւ Սարգսի զանազան բերդերու վրայ. իսկ ինք ընտրանօք երեք հազար մարդ հետն առած, ճանրայ կ'ելնէր ուղղակի Մամեստիոյ վրայ, ուր կայսեր կուսակալը կը նստէր. առաւօտ չեղած իր զօրքերը հոն հասան, ուր իր անուան երկիւղը արդէն իրմէ առաջ հասեր էր։

Հետն էր նաեւ կապանօք Ամուտայ բերդակալ իշխանը փեսայ Մամեստիոյ կուսակալին, զոր կանչեց Թորոս իւր առջեւ եւ հետը քաղցրութեամբ խօսեցաւ. խոստացաւ իրեն Ամուտայ բերդին իւր բոլոր

ստայուածքը՝ զաւկները՝ կինը՝ ծառայքը՝ ամենն ալ ողջ ամբողջ դարձնել, թէ որ կարենայ համոզել իւր խնամին, նոյնպէս կը խոստանար Մամեստիոյ իշխանին ամեն դիւրութիւն, ազատ երթալու իր բոլոր ընտանեօք՝ եւ զօրքերով, միայն թէ խաղաղութեամբ իր ձեռքն յանձնէր քաղաքը։ Իսկ ընդհակառակն եթէ պարտաւորէր պատերազմի սկսիլ, պէտք էին որոշ գիտնալ Հոռոմք որ առջի թափուած արեան կաթիլին՝ հրաման պիտի ղրկէր տանելու ծախելու Հալապոյ Ամիրային կինն ալ՝ զաւկներն ալ եւ ամեն ծառայները՝ որ բերդին մէջ կալանաւոր էին։ Եւ ալ անկից վերջ դաշինքի ու գթութեան չ'սպասէին իրմէն։ Երեք ժամու չափ միջոց տուաւ իրեն եւ յուզարկեց։

Բայց Թորոս ան մարդիկներէն էր՝ որ պարապ ժամ անցունել չ'են գիտեր. ուստի զօրաց երրորդ մասը զէնքի վրայ պատրաստ՝ քաղքին դրան առջեւ ճակատեցնելով, միւս երկու մասին հրամայեց գոց խրամը փորել. ինք գլխաւորն վերեւ կեցած կը ցուցնէր, կ'աշխատէր, եւ իր օրինակաւը ամենքը կը քաջալերէր, եւ աս գործողութեան հանդիսատես ու մասնակից կ'ընէր բոլոր հոռոմ գերիներն՝ որ բռնուած բանակը բերուած էին, գաղտնի ապսպրելով իր զօրաց որ եթէ ոմանք մէջերնէն քաղաք փախչելու փորձ ընեն՝ թող տան եւ աչք գոցեն։

Թորոսի բոլոր փափաքը այն էր որ առանց արեան ճապաղեաց եւ արագութեամբ գործը լմնցնէ, ժամանակ չի տայ թշնամւոյն ուշաբերելու, վասն զի գիտէր թէ առաջի արհաւիրքը մարդկանց սրտին վրայ ինչ չափ զօրաւոր է. ուստի իր զօրաց մէջ վերջի աստիճանի գործունէութիւն մը կը տիրէր. հիւանները բո-

լոր սանդուխ չինելու զբաղած էին, խումբ մը գինւոր դէտ՝ Տարսոնի ճանբուն վրայ կ'սպասէին որ օգնութիւն թէ գար քաղքին՝ ժամանակին դիմաւորէին. բոլոր Սեւ լեռը հրաման գնացած էր քանի մը օրուան պաշար հասցնելու բանակին. ուստի ժողովուրդ՝ արք եւ կանայք՝ ծերք եւ տղայք՝ որ պատերազմի չ'էին եկած՝ գունդագունդ ունեցածնին կը բերէին, եւ երեկոյ չ'եղած բանակը առատութեամբ լցուեցաւ։

Մամեստիոյ իշխանը ձայն չ'էր տար, Ամուսայ իշխանը չ'էր երեւար, ուստի Թորոս քաղքին դիրքը լաւ մը քննելէն վերջ անճամբ՝ բոլոր փախստեան ճանբաները գոցեց, լաստափայտ մը Բիւռամոս գետին վրայ լիցեցուց՝ որպէս զի քաղքին ամեն հաղորդակցութիւնքը կարէ։ Երբ իրեն լուր տուին թէ գերի հոռոմց մէկ քանի հատը քաղաք փախչիլ յաջողեր էին, սպասեց։ Եւ իր յոյսը պարապ չ'ելաւ, վասն զի քաղքին դռները բացուեցան, եւ պատգամաւոր մը երեւցաւ որ դաշնադրութեան կ'ուզէր մտնել. կայսեր կողմէն Թորոսի ներսումն, Ամուսայ բերդը իրեն թողուլ՝ Սեւ լերան բնակչաց տարուան մը հարկաց թողութիւն կը խոստանար, միայն թէ բանակը վերցնէր ու երթար, եւ Իշխանին կինը ու զաւկները դարձնէր։ Թորոս այս պատգամները հանդարտութեամբ մտիկ ընելէն վերջ՝ «Ամուսայ ամրոցը առնողին շատ աւելի դիւրին է Մամեստիա առնուլ. միայն կը ցաւիմ, ըսաւ, որ փուճ տեղ արիւն պիտի թափի, բայց արիւնը ձեր Իշխանին գլուխը լինի, ես անպարտ եմ, ես իմ հայրենի ժառանգութիւնս եկեր եմ առնելու, իմ իրաւունքս պահանջելու. վայ անոնց որ իրենց վիճակին անդէտ՝ դաշնադրութեան

ելած են ինձի հետ. թէ որ Մամեստիան ալ՝ ինչպէս տարակոյս չ'ունիմ՝ Սմուտայ բերդին պէս առնուի. ես չ'եմ կրնար արդիլել զօրացս որ անդթութիւնք չի կատարուին։ Վասն զի երկայն տարիներու վրէժխնդրութիւնք դիզուած են սրտերու մէջ եւ վախեմ թէ զեղանին։ Վաղը արեւուն հետ պատերազմը կ'սկսի. այսպէս գնացէք ըսէք ձեր տիրոջ։»

Ինք մեծ յոյս ունէր թէ երկրորդ առաւօտուն քաղաքը անձնատուր լինի, վասն զի ժամանակ չ'էր տուած պաշար ունենալու, վասի զի միայն ի Յունաց բնակեալ չ'էր, այլ բաւական Հայ ժողովուրդ ալ կար որ կրնար խռովութիւն մը հանել, եւ մէկ մ'ալ որ Սմուտայ իշխանը իր դժբաղդութեամբ կրնար մեծ ազդեցութիւն գործադրել Մամեստիոյ կուսակալին վրայ։ Դուրսի հետ ամեն հաղորդակցութիւն արդիլելովն կը յուսար որ վախը աւելի սաստկացնէ։ Պաշարեալք գիշերուան վրայ յոյս ունէին որ կարենան սուրհանդակ մը թացնել ի Տարսոն, բայց թէ գետին վրայէն եւ թէ ցամաքէն թղթատար մը հանելու փորձը անկարելի եղաւ, վասն զի արթուն պահապանք խստիւ ամեն ճանբաները բռնած էին։

Երբ առաւուեղաւ՝ արշալուսին հետ Թորոս կ'սպասէր պատգամաւորի մը որ չ'էր երեւար, ուստի աղեղնաւորաց եւ պարսաւորաց ընտիր խումբ մը շարեց պարսպին ան կողմերը որ յարմար էին սանդուխներ կախնելու, որպէս զի պարսպին վրայ դտնուողները մէկդի վարեն՝ որ արդելք չ'լինին անոնց որ վերելակել պիտի փորձէին, եւ որոնց գլուխ կանգնիլ որոշած էր մաքին. իսկ խրամին համար ալ խումբ մը գործաւորք անխոնջ կ'աշխատէին, երբ քաղքին

դռները բացուեցան եւ պատգամաւորք երեւցան։ Ա. յս անգամ յունական գոռոզութիւնն եթէ խոնարհած ալ չ'էր՝ գոնէ տեղի կուտար։ Սմուտայ իշխանն էր պատգամաւորաց գլուխ, որ կ'իմացնէր թէ Մամեստիոյ կուսակալը յանձն կ'առնուր քաղաքը տալ այն դաշինքներն ընդունելով՝ զորս առաջարկած էր Թորոս։ Ուստի շուտ մը հրաման ղրկեց Թորոս՝ Սմուտայ ամրոցը բերելու իշխանին ընտանիքը եւ ամեն ստացուածքը. նոյնպէս ամեն թոյլտուութիւն ըրաւ կուսակալին որ ահագին կարաւանաւ մը քիչ առենէն երեւցաւ իր պահապաններով՝ իր ընտանիքով՝ եւ ամեն ինչքերով որ կրնար տանիլ։ Լաւ ընդունելութիւն ըրաւ Թորոս եւ ամենայն դիւրութիւն տուաւ իրեն, ու մէկէն տիրացաւ քաղքին, վասն զի ինչպէս իրաւամբ կը կասկածէր՝ իրեն ղրկած լրտեսները քիչ մը վերջը լուր բերին թէ Տարսոնի կուսակալը արդէն ճանբայ ելած էր իր բոլոր զօրութեամբ Մամեստիոյ օգնութեան հասնելու, եւ ամեն տեղ Յոյն եւ կայսեր հնազանդ Հայ իշխանաց հրաման ղրկած էր որ դան Սուանա ժողվուին իրեն քով, ամենեւին չի կրնալով երեւակայել թէ դողի պէս մտած կէս ապուշ երիտասարդ մը՝ ինչպէս իրեն կը նկարագրէին Կոստանդնուպոլսէն եկած թղթերը՝ բաւական զօրութիւն ժողված լինէր իրեն դիմադրելու համար։

Կային շատեր նաեւ իր բանակին մէջ որ տեսնելով Մամեստիոյ կուսակալին իր բոլոր հարստութեամբ աղատ երթալը, կը մրմռային՝ կը հառաչէին եւ կը մեղադրէին զԹորոս, որ չ'էր դրժեր խոստմունքին այնպիսի մարդկանց, որ դրժանքը եւ խարէութիւնը՝ պատիւ եւ յաջողակութիւն կը համարէին։

Բայց Թորոս հաստատ իւր խոստման, դուշակելով նաեւ իր շուրջը եղած լռելեայն խորհրդածութիւնքը, վասն զի ժամանակին ոգին լաւ կը ճանչէր, կը քաջալերէր թէ ինչ վատութիւն որ ուրիշներուն վրայ կը քամահրենք, պէտք չէ երբէք ի գործ դնենք։

Եւ Մամեստիա մանելով շուտ մը պէտք եղած ամրութիւնները հրամայեց աւելցնել, եւ ինչպէս լաւ երեւակայեր էր՝ խմացաւ թէ քաղքին անձնատուր լինելուն գլխաւոր պատճառներուն մէկն ալ քաղաքին մէջի Հայոց խլրտումն եղած էր։ Ուստի նոյն օրը զօրաց լաւ հանգիստ մը տալէն՝ երեք օրաւան պաշար իւրաքանչիւրին բաժնել տալէն եւ քաղքին պաշտպանութիւնը Մամեստիոյ Հայոց յանձնելէն վերջ՝ մութին ի լուսուն ճանբայ ելաւ դէպ՝ Ատանա իր երեք հազար հոգիով, որ ամենէն ընտիրներն էին բոլոր Տորոսի լերանց։ կը յուսար յանկարծակի հասնելով Տարսոնի կուսակալին վրայ, քանի որ նիզակակիցներու օգնութեամբ չէր զօրացած, յաղթութիւն մը կանգնել եւ իր համբաւը բարձրացնել։

Իր բանակին մէջ հազիւ թէ ձիաւորաց փոքրիկ խումբ մը կար, մնացեալ բոլորն ալ հեաւեակ էին, բայց այս հեաւեակները լեռներու բնակիչ՝ պղնձէ սրունգներ ունէին, եւ որ մեծն է՝ կը տեսնէին Ռուբէնի ժառանգը՝ արտաքոյ կարգի էակ մը իրենց աչքերուն՝ որ սպառազէն՝ վահան ու բոլոր զէնքերն պատնճեալ ամենուն առջեւէն կը քալէր հսկայաբար, իբրեւ թէ իրեն համար խաղալիք լինէին տաժանմունք՝ վանդ՝ արեւ՝ փոշի՝ ծարաւ եւ անօթութիւն։ Ցիրաւի այդ զարմանալի զօրաւոր կազմուածքը, այդ վեմ նայուածքը, այդ համառօտ եւ ազդու

խօսքերը, այդ կերուխումի ժուժկալ չափաւորութիւնը, ամենուն պատկառանք՝ վստահութիւն եւ հպատակութիւն կ'ազդէին, որ օր աւուր պաշտօնի պիտի դառնար։

Երբ այսպէս լռիկ կ'արշաւէր բանակը եւ միայն երեք հազար մարդու ոտից տրոփէ ի զատ ձայն չէր լսուեր, եւ ծարաւի զինուորը Սարուս գետին հասնելու՝ իր ծարաւը զովացնելու յուսով կ'արտորար, յառաջապահ գունդը՝ որոնց գլուխն էր Թորոս՝ կանգ առաւ, վասն զի դժբաղդ տեսարան մը գիրենք արգիլեց։ Հայ ջորեպաններու խումբ մը ութը տասը հոգի, մեռեալ եւ վիրաւոր, ճանբուն վրայ արիւնլսայ ինկած մնացեր էին. հազիւ թէ մէկ երկուքը կեանքի նշան կուտային. պէտք եղած դարմաններ՝ քիչ մը գինախառն ջուր տրուելով, քիչ մը զօրացան։ Այն առեն իմացան թէ Մամեստիոյ իշխանին գունդը այս խեղճերուն հանդիպելով ճանբան վրէժխնդրութեան ոգւով գիրենք զարկեր սպաններ եւ վիրաւորեր էին եւ իրենց ցորենաբարձ գրաստներն յափշտակեր տարեր էին։ Քանի մը ձիաւոր իջեցնել տուաւ Թորոս, իր եւ անոնց ձիերը տուաւ՝ թէ վիրաւորները եւ թէ մեռելները բեռնաւորելու համար, մինչեւ որ հայու գեղ մը հասան, հոն զանոնք յանձնեց գիւղացւոց որ թաղելիքը թաղեն, դարմանելիքը դարմանեն, մինչեւ որ Ատանա ու քաղաքը երեւցաւ իր ծառաստաններով. այն առեն ձիաւորաց խումբին հրամայեց զգուշութեամբ յառաջ անցնիլ եւ քննել թէ արդեօք ոչ էր թշնամին, եւ ինք գետին եղերքը նստաւ իր բանակաւ, զօրքը իրենց աղքատիկ պաշարը հանեցին ու կերան, եւ ինք

Թորոս քանի մը ձիթունով ու կտոր մը պանրով անոնց պէս կը շատանար, եւ միայն իր ղրկած տեղեկաբեր խումբին կ'սպասէր որ որոշ լուր մը առնու։

Մեծ եղաւ իր ուրախութիւնը՝ երբ լուր բերին իր թեթեւ ձիաւորները թէ Ցունաց բանակը Տարսոնի ճանբուն վրայ Ատանայի երկու ժամ մնացած ծառաստաններու տակ կը հանգչէին կէսօրուան արեւուն տաքութեան չ'ենթարկուելու համար։

Անպարիսպ Ատանա մտնել եւ տիրանալ բան մը չ'էր, եւ զարմանալի օգուտ չ'ունէր, բայց Տարսոնացի զօրքին վրայ յանկարծուստ հասնիլ ջարդ ու բուրդ ցիր ու ցան ընել՝ դեղեցիկ եւ շահաւէտ գործողութիւն մ'էր. այս էր որ զինք կը դրդէր, բայց երբ կը մտածէր որ զօրքը դեռ երկու ժամ ճանբայ պիտի քայլէին եւ հանգչած ու դադրած զօրաց հետ պիտի կռուէին՝ կը վարանէր. ուստի փորձ մը փորձել մտածեց, եւ զօրքը ժողվելով իրենց հետ այս կերպով սկսաւ խօսիլ.

«Ո՜վ իմ Հայերս, մէկ քանի օրուան մէջ ես ձեր քաջութեան փորձը առի, կը տեսնեմ թէ տակուն էք աշխատութեան եւ ձեր զօրավարաց գլխէք հնազանդիլ՝ որ զինուորի մը էն մեծ կատարելութիւնն է. բայց այս օր շատ յոգնեցաք եւ են հարկաւոր կը տեսնեմ երթալ դտնել մեր թշնամիները եւ յունաց զօրքին վրայ քալել, ուզողը թող ետեւէս դայ, մնացեալքդ հանգչեցէք եւ վերջը մեզի հասէք։»

Այս կարճ բայց որոշ խօսքերուն վրայ, աղաղակ մը փրթաւ, ամեն ձեռքեր երկնցան եւ ամեն ոք իրեն հետ մահուան նաւեւ երթալ յանձն կ'առնուր։ Ուստի առանց ժամանակ կորսնցնելու հրամայեց

ճանբայ ելնել, եւ ինք կ'առաջնորդէր տեղեկաբեր հեծելագունդը առջեւէն ձգած։ Այն եռանդով շուտ մը հասան թշնամւոյն բանակը որ հազիւ դեռ քունը կը թօթափէր եւ կը խլրտէր. երբ երեք հազար հոգւոյ աղաղակը օդը թնդացուց եւ սուրերը ձեռուընին կոտաղի խումբ մը այրած՝ մրկած՝ արեւէն սեւցած՝ սատանաներու պէս նոցա մէջն ինկան եւ սկսան կոտորել, սոսկալի վայրկեան մը եղաւ ուր նոցա համար վերջին օրն գրեթէ հասած կարծեցին։ Բայց նոքա թուով կրկին էին քան զՀայս, ուստի վերջնապահ խումբը կրցաւ փաղանգ մը կազմել եւ փախչողներուն պատսպարան լինիլ եւ ժամանակ տալ որ ինքզինքին գտնեն եւ խմբուին պատերազմի, այս որ տեսաւ Թորոս՝ քաջակորով խումբ մը իրեն միացուցած՝ ինկաւ սաստկութեամբ ասփաղանգին վրայ որպէս զի կանոնաւորեալ նահանջի մը տեղի չի տայ. երկու կողմէն ալ արիւնը գետօրէն սկսաւ վազել, նիզակներ կը կոտրտէին, վահաններ կը ջախջախէին, սուրերու բեկորներ կը թռչտէին, մինչեւ որ դեռակազմ փաղանգը ցրուեցաւ եւ Ցունաց խումբերը ցան եւ ցիր սկսան փախչիլ. իրենց կոտորածը շատ աւելի պիտի լինէր եթէ Հայոց խումբը յոգնած չ'լինէր, բայց Թորոս դարձեալ չի կեցաւ, այլ հեծելագունդը առած, երկու երեք ժամու միջոց կը ջարդէր՝ կը հալածէր փախստականները։ Եւ թերեւս չ'դադրեր զիրենք հալածելէն մինչեւ Տարսոնի դռները, եթէ յանկարծ ամպի պէս փոշի մը երկինք բարձրանալով հեռուանց չ'իմացնէր իրեն թէ հեծելագունդ մեծ խումբ մը օգնութեան կը հասնէր

Թշնամւոյն, ասս խուռբը որ Լամբրոնի կողմէն կուգար, կ'իմացնէր Թորոսի թէ որոնք էին եկողները, ուստի խոհեմութիւն սեպեց ետ դառնալ, բուսական համարելով եղածը։

Երկու հազարի չափ մարդ կորուսած էր Թշնամին. իրեն կորուստն ալ հինգ հարիւրէն աւելի էր՝ մեռած եւ վիրաւոր. մեռեալները պատուով թաղել, վիրաւորները այն գիշեր ճանբայ հանել որպէս զի իրենց տունները իրենց ընտանեաց քով դարմանուին եւ ցերեկուան արեւու ճառագայթներէն չի նեղուին, իր առաջին գործն եղաւ, նոյնպէս մեռեալներու ընտանեաց եւ վիրաւորաց աւարին ընտիր մասը նախ բաժին հանեց անոնց՝ որ իրենց արիւնը թափած էին քաջութեամբ պատերազմելով։ Անկից վերջը արդարութեամբ բաժնեց աւարը պատերազմողաց; իսկ իրեն ամենեւին բան մը չի պահելով զարմացուց ամենքը։ Այն գիշերը Թշնամւոյն բնակած տեղը անցուցին զինուորները։ Երկրորդ առաւօտուն կանուխ Ատանա քաղաքը պաշարել տուաւ Թորոս եւ ճաղար ոսկւոյ տուրք մը ձգեց քաղքին վրայ ժամուան մը միջոց թողլով, եւ երբ պահանջածն առաւ, վերցուց բանակը ու եկաւ Մամեստիա, ուր տեսաւ թէ իրեն կ'սպասէին Բարկէնի հետ Եւթիմէ եւ Դիոնիս։ Եւ փառաւոր յաղթանակի մուտք մը իրեն պատրաստեր էին։

Արդէն իր անունը քանի մը օրուան մէջ բոլոր Կիլիկիա եւ աւելի հեռու տեղուանք սկսեր էր տարածուիլ ու Լեւոնի որդւոյն դարձը՝ Հայոց ուրախութիւն եւ օտարաց երկիւղ դառնալ։

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

ԱՆԱՐԶԱԲԱՑ ԿՈՒՍԱԿԱԼԸ

Արտաքոյ կարգի վիճակ մ'էր այն ատեն Կիլիկիոյ վիճակը. Հայ ժողովուրդ մը Տորոսի լեռներուն մէջ օր աւուր կ'աւելնար, վասն զի Հայասատան եւ Փոքր Ասիա այլակրօնք տիրանալով անտանելի կ'ընէին Հայուն հայրենական՝ անձնական՝ եւ կրօնական ազատութիւնը, հալածանք եւ դերութիւն իր անմեկին բաժինն էին։

Ժողովուրդը, ինչպէս ասիական ամեն ժողովուրդք, երբէք չէր երեւակայած այնպիսի ազատ կառավարութիւն մը, ինչպէս որ Յոյնք եւ Հռովմայեցիք իրենց պատմութեան մէկ ժամանակին կրցեր էին ունենալ եւ ի գործ դնել՝ եւ զոր հանրապետութիւն անուանած էին ի փառս եւ ի պատիւ հայրենեաց ու մարդկային ազգին։ Մեր եկեղեցական նախնի հայրապետք հաղիւ թէ քրիստոնէական կրօնից գրքեր ու դաղափարներ թարգմանելու եւ տարածելու ժամանակ ունեցեր էին, եւ ազգային պատմութեան մշուշ համառօտութիւնը Մովսէս Խորենացւոյ շնորհիւք այնչափ տկար էր ժողովրդեան մտքին մէջ որ Հայ զօրավարներ իրենց զօրաց քաջալերութեան օրինակի համար, Հրէից պատմութեան դիմելու պարտաւորած էին։ Եւ ինչ զարմանք։ թէ որ եւրոպական ժողովուրդք ասկից հարիւր յիսուն տարի առաջ հայրենեաց եւ ազգութեան դաղափար հաղիւ թէ ունէին, ասիական ժողովրդոց համար նոյնը երեւակայել աս-

կից եօթը հարիւր տարի առաջ, բոլորովին տղայամտութիւն կրնայ համարուիլ։ Ուստի Տորոսի վրայ ժողովուած Հայոն բազմութիւնը, ինչպէս նաեւ ժամանակակից օտարազգիք ալ կը վկայեն, երկու կատարելութիւն ունէր. պատերազմական քաջութիւն, քրիստոնէական հաւատք. ամեն մարդ զինուոր՝ եւ ամեն մարդ իր հայրենի կրօնին գերին էր։ Իրեն համար աղգային դրօշակ խաչն էր, եւ իր բոլոր աստուածաբանութիւնը Լուսաւորչայ կրօնքն անվարանելի պահպանելն, ուրիշ նրբամիտ ժողովրդոց բաժինն էր իրեն համար կրօնական դաւանութեանց՝ արարողութեանց եւ վարդապետութեանց համար փոփոխութիւններ մտցնել, ինք որ Պարսից՝ Յունաց՝ եւ Արաբացւոց դէմ իր բոլոր զօրութեամբ այն իւր կրօնքին պաշտպանութեան համար ամեն բան զոհած էր, աս մասին անդրդուելի էր։ Ուստի հալածանք Սելճուքեանց՝ հալածանք Ամիրապետաց եւ անթիւ Մահմետական Ամիրայից՝ հալածանք Բիւզանդական կայսերաց՝ հալածանք նաեւ ի Վրաց, զինք քշեր բերեր էին Տորոսի բարձունքը եւ հոն կը լեցուէր կը դիզուէր ամբի պէս ժողովուրդը, որ կարելի չէր թէ քիչ քիչ իրրեւ վտակ՝ վերջը իրրեւ գետ եւ էն վերջը իրրեւ հեղեղ չ'ինչեր եւ դաշտը չ'ողողէր։

Բայց ժողովուրդը միշտ առաջնորդի պէտք ունէր, ինչպէս ամեն ժողովուրդք ունեցեր են եւ պիտի ունենան. հաւասարութիւն՝ որ Սպարտիոց օրէնսդիրն անգամ չ'էր երեւակայած՝ անկարելի է, քանի որ բնութիւնը զմարդիկ հաւասար չ'է ստեղծած նիւթական եւ մտաւորական կատարելութեամբք, ուրեմն մեր Հայ ժողովուրդը միշտ կը նկատէր երկու տեսակ

մարդիկ. իր կրօնական գլուխները, որ զինք միշտ կը յորդորէին Պօղոսի հետ « Հնազանդ լինիլ մարմնաւոր տէրանց » եւ նախարարական հին սերնդոց պայազատքը որ իբրեւ թէ փառաց ճաճանչմը գլխուն վրայ կը կրէին, յարգանք՝ պատիւ եւ իշխանութիւն աննախանձ եւ անուրանալի սեփականութիւն անձանց համարելով։

Ամեն ամրոց՝ բերդ՝ դղեակ, իշխանի մը ստացուածքն էր որ միշտ Արծրունի՝ Բագրատունի՝ Կամսարական՝ Սիւնի՝ Պահլաւունի՝ Մամիկոնեան՝ եւ ուրիշ ասոնց նման սերնդոց կը վերաբերէին, որք ազնուականաց բնական առաքինութեամբք եւ թերութեամբք առաջ կամ ետ կ'երթային, յօգուտ կամ ի վնաս անձանց եւ հայութեան։ Ժողովուրդը միշտ իր սրտի ճայնին եւ մտքին համոզման հետեւելով, այս իշխանաց եւ բերդակալաց մէջ զանոնք կը վերադասէր որ առաւել ինքնիշխանութեան եւ հայրենի հնաւանդ կրօնից եւ սովորութեանց պաշտպան էին, եւ հետեւապէս իրենց ազգին անհատից։ Ասկից նաեւ Ռուբինեանց ժողովրդականութիւնը՝ որոնք հայութեան բուն ներկայացուցիչքն էին իր աչքին, մինչ իբրեւ օտարածին կ'արհամարհէր յունացեալքն եւ լատինացեալք, որք Սեբաստոսութեան, Տուքութեան եւ այլ ուրիշ տիտղոսներով բիւզանդական կայսերէն մեծապատիւ կը վարձատրուէին։

Կային նաեւ անոնց մէջ այնպիսիներ՝ որ ոչ միայն իրենց ազգին պաշտպանութիւնը կ'արհամարհէին, այլ օտարաց հաճոյ լինելու համար իրենց ազգը արհամարհել, եւ անկից օտարանալն ու զանի հարստահարելն իրենց սովորութիւն ըրած էին։

Երբ Թորոս, յաղթանակաւ եւ աւարաւ, ժողովրդեան ծափահարութեամբ եւ գովասանական երգերով կը մտնէր Մամեստիա, իր ամուսինը քովը ունենալով, որուն ազնուական գեղեցկութիւնը ժողովրդեան աչքոյժը կ'ոգեւորէր, հոն իրարու վրայ կը հասնէին իր տեղակալքը. Կոստանդին որ Բարձր բերդի տիրեր էր, եւ Սարգիս որ Սուլուծ բերդն առեր էր, եւ այսպէս իրարու վրայ յաջողութիւնք կրնային ո՛ւ եւ իցէ գլուխ մը գլխեհարել, բայց Թորոսի ուշիմ ըմբռութիւնը շատ հեռու էր ինքզինքն կորսնցնելէ։ Անոր համար միշտ կը հարցնէր եւ կը տեղեկանար թէ ուր էր թշնամւոյն զօրութիւնը. ինչ դիրք կար՝ ինչ զօրութիւն կար իրեն ճնշակար լինելու։ Քաղքի մը անուն կար իր մոքին մէջ, ժառանգութիւն հայրենական՝ ուր իր ազգայութեան մէկ մասը ուրախ զուարթ անցուցեր էր, բայց կ'սպասէր որ ուրիշները զրուցեն եւ յիշեն։ Վերջապէս Կոստանդին զրուցեց. «Թէ որ կ'ուզէք աս հողը անպիտան եւ ճնշակար խոտերէ մաքրել, պէտք է բոլոր զօրութեամբ Անարզաբայ տիրենք։

— Ո՞վ է անոր կուսակալը։

— Մանուանդ թէ ըսէք՝ ո՞վ է անոր տէրը, ո՞վ է անոր բռնաւորը։

— Ինքնիշխան ուրեմն հոն կը տիրէ։

— Պապեռանի տէրը որ Ցունաց հաւատարիմն էր, հօրդ գերութենէն վերջը Անարզաբացի կուսակալ եղաւ, ես Անարզաբացի հայերէն քանի մը հոգի՝ որ ինձ եկեր էին դողալով՝ հոս մէկտեղ բերի, եւ իրենց վիճակին ինչ որ պատահեցին, ինձի զգուանք բերաւ. լսեցէք ու դատեցէք։»

Այս խօսքերն ըսելով Կոստանդին հրամայեց իր մարդկանց որ ներս բերեն Անարզաբացիքը։ Ցնցոտիներով ծածկուած երեք չորս հոգի մտան շարուեցան սրահին մէջ, նոցա խոնարհ կերպարանքը՝ վզերնուն կորութիւնը՝ յուսահատ նայուածքը՝ որ շատ հեռի էին իրենց լեռնաբնակ ազգայնոց խրոխտութենէն՝ յայտնի կը քարոզէին իրենց վիճակին թշուառութիւնը։

— Ի՞նչ կ'ուզէք, ինչու՞ եկեր էք մեզի, հարցուց Թորոս։

— Ո՛վ որդի մեր Իշխանին, ըսաւ ծեր քահանայ մը մէջերնէն, տասը տարի է, քանի որ դուք մեզ թողիք գնացիք, տասը անհամնում տարի եղան որ մենք Անարզաբացիքս խիստ կը չարչարուինք։ Թէ որ բընաւորը Պարսիկ լինէր՝ Սրաբ լինէր՝ Ցոյն լինէր, խաչ չ'ունի՝ հաւատք չունի՝ Լուսաւորիչ չի ճանչեր կ'ըսէ՝ ինք կը համբերէինք, բայց այդպէս չէ, այս անիծից ծնունդը ազգաւ Հայ է, անունով Սմբատ է, ցեղով Մամիկոնեան է կ'ըսէ՝ կը պարծի, Վասակի գործ կը կատարէ, հարկ՝ տուրք կ'առնէ, մեզ ու մեր տաքը անօթի կը մեռցնէ, ինք չի կշտանար. մարդ մ'ունի որ արդարութեան համար դատաւոր դրած է, դատաստան ուզող չի կայ՝ դատ կը հնարէ, սուտ վկայ կ'ստեղծէ որ բանտի՝ պատժոյ՝ տուգանքի ճար գտնէ, կաշառք առնէ, արիւն թափէ, չար սիրտը զովցնէ. ուրիշ մարդ մ'ալ ունի որ Աստուծոյ պաշտօնեայ՝ քահանայ՝ վարդապետ՝ եպիսկոպոս է կ'ըսեն, բայց մենք պճնասէր՝ արծաթասէր եւ հեշտասէր տեսանք զինք. այր է կ'ըսեն՝ կնկան պէս բեհեզներ կը հագնի, ոսկեզուրով ներկուած կը տեսնենք։ Պատուհաս քահանայից՝ պատիժ ժողովրդեան՝ բարեկամ օտարաց եւ

անհաւատից։ Մեր գեղերը քանդուեցան, մեր տուներն աւերակ դարձան ինք՝ պալատներ կը չինէ, պարտէզներ կը չինէ մեր աւերակաց վրայ. իր ամեն աղաւաքը մէյ մէկ աւազակ՝ մէյ մէկ պատուհաս են գլխունուս վերեւ, մեր տղայքը՝ մեր աղջկունքը իրենց ծառայութեան եւ զուարճութեան համար են ստեղծուած. մեր լեզուն՝ մեր հաւատքը հոռոմէն աւելի կը նախատեն, օտարին նախատել կուտան. քաղաքը գեղ դարձաւ, միջնաբերդ ապարանքը Բաբիլոն՝ Սոդոմ Գոմոր եղաւ։ Ես ալ չ'եմ խօսիր, մնացածը դու գնա հասկցիր։ Մենք հոս եկանք, թէ որ դու ճար ճարակ չ'ընես, մենք մեր տուները չ'ենք կրնար դառնալ. մեր զաւկներուն կեանքը ո՞ գիտէ, հիմա ինչ վտանգի մէջ է, վասն զի երկիրը լրտեսներով լեցուն է։ Մենք անգամ մը Տարսոնի կուսակալին բողոքեցինք. անոնք որ Տարսոն գնացին չ'գիտենք թէ ողջ են թէ մեռած. բանտ մտան մէկ մ'ալ չ'ելան. կնիկներն՝ զաւկներն Հալէպ ծախուեցան, այն գիտենք։

Քահանան լռեց, տխուր լռութիւն մը տիրեց ամենուն. ամեն աչք Թորոսին կը նայէր, եւ ոչ ոք հարցմունք ընել չ'էր համարձակեր. մինչեւ որ Թորոս՝

— Տէր հայր, ըսաւ, թէ որ տխուր մտածութիւն մը եկաւ մեզ ամենուս՝ սա ձեր պատմածներուն վրայ, մի կարծէք թէ դժկամակութիւն մ'ունինք ձեզի օգնելու, կամ աշխատութենէ կը փախչինք անոր համար, ոչ երբէք. մենք ըսածներուդ վրայ տխրեցանք, որովհետեւ դուք ձեր իշխանը Հայ է, որովհետեւ դուք ալ իրեն կրօնակից եւ ազգակից եղբարքն էք, եւ մենք ձեր փրկութեան համար պիտի պարտաւորինք Հայու հետ պատերազմիլ՝ հայ արիւն թափել, դոր մեծ

մեղք կը համարինք։ Բայց քեզի բան մը պիտի հարցնեմ. չ'ք ճանչեր մէկը որու խօսքը անցուկ լինի այդ ձեր իշխանին առջեւ։

— Մարդու խօսք ազդեցութիւն ընէ, հրեշտակ ամենակալին դայ՝ մտիկ չ'ըներ։ Այդ իր եպիսկոպոսին անարգանաց եւ վատութեան վարմունքը կաթողիկոսին ականջ գնացեր հասեր էր, չ'ենք գիտեր ինչ կերպով. նա ալ իշխանին օրհնութեան թուղթ գրած, զեպիսկոպոսն ուղած էր Ծովք՝ ի կաթողիկոսարանն որ խրատէ. քաղաքն ու գեղեակ տակն ու վրայ եղան, կաթողիկոսի յիշատակութիւնն արգիլուեցաւ պատարագի մէջ, եւ քահանայ մը՝ որ կամ անգիտութեամբ հրամանին կամ գիտութեամբ յիշած էր Սրբազանին անունը՝ այնչափ ծեծ կերաւ եւ այնչափ ամիս բանտը կեցաւ, որ ելնելէն վերջը հազիւ երեք ամիս ապրեցաւ։

— Լաւ, ըսաւ Թորոս, մենք իրեն քաղցրութեամբ ազդարարութիւն կ'ուղարկենք, եւ թէ որ իր ընթացքը չի փոխէ այն ատեն միայն խօսքով չ'ենք շատանար, եւ պէտք եղածը կը գործադրենք։

Մարդիկը դուրս ելան, բայց հոն վարը դրան քով մնացին, եւ յայտնի կը զրուցէին թէ իրենց իշխանին խրատ՝ ազդարարութիւն ոչ ինչ օգուտ չ'էր ըներ, սուրը մի միայն մէկ հատիկ դարման էր, «Բայց ան ալ, կ'ըսէին, ինչ օգուտ ունի Անարզաբայ պարիսպներուն. արդէն իշխանը լսելուն Մամեստիոյ առնուիլը, թող հոս մեր վրայ դային տեսնէինք ով որի անձնատուր կը լինէր, կը կանչուըռտէր, Աստուած ինք մեզի ողորմի։»

Նոյն միջոցին երիտասարդ մը ելաւ պատգամաւոր,

որ մէկէն ձի հեծաւ եւ Անարզաբայ ճանբան բռնեց սրընթաց. հրաման ունէր նոյն իրիկունը դառնալու։ Ուստի տղան կ'երթար անդադար կրակի պէս, ոչ յաջ եւ ոչ յահեակ նայելով, եւ երեք ժամ հազիւ թէ եղած կ'ինկնէր Անարզաբայ միջնաբերդին դրան առջեւ, իմացնելով թէ պատգամաւոր էր Ռուբինեանց Թորոսի, որդւոյ Լեւոնի, իշխանին Վահկայ՝ Մամեսիայ՝ Սաւուծոյ՝ Ամուտայ՝ Բարձր բերդի՝ Սիմանակայ։ Թէպէտ երիտասարդը անհամբեր կ'սպասէր, բայց Սմբատ իշխանը կամաւ քամահրելու համար զԹորոս անոր սպասել կուտար։ Բայց Թորոս գուշակութեան ոգին ունէր, ուստի թէպէտ երիտասարդ մը ընտրած էր իրեն պատգամաւոր. բայց լաւ քններ էր զանի, եւ առանձին խրատեր էր թէ ինչպէս պիտի վարուի։ Ուստի տղան թէպէտ անհամբեր՝ բայց նոյն միջոցին իր Իշխանին պատամութիւնը կ'ընէր բերդապահաց, թէ ինչպէս հինգ վեց օրուան մէջ անառիկ բերդերը առիկ ընելու աքանչելի զօրութիւն մը կար իր քով, թէ ինչպէս անչափասէր եւ առատաձեռն էր, եւ թէ ինչչափ որ խիստ էր պատերազմի մէջ՝ նոյնչափ ալ դթած էր խաղաղութեան մէջ. եւ նայելով Անարզաբայ միջնաբերդին ամրութեանց, կը բաղդատէր Սմուտայ՝ Վահկայ բերդերուն հետ եւ ոչինչ կը դտնէր անոնց քով զոյս. եւ այնպիսի վստահութիւն ու զուարթութիւն կար իր խօսակցութեան մէջ՝ որ պահապանաց աներկիւղները նաեւ կասկած մը սկսան յղանալ։

Վերջապէս ժամէն աւելի սպասեցնելէն վերջ՝ հրաման ըրաւ Իշխանը պատգամաւորը բերելու։

Հովանոցի մը մէջ՝ բազմոցներու վրայ ընկողմանեալ էր Սմբատ. ծաղկազարդ մարմարէ աւազան մը իր ցնցուղով կը զովացնէր օդը. գինեալ ծառաներ առջեւը բարեւ կեցած էին անշշունչ. ինք դաժան կերպարանքով հարցուց երիտասարդին.

— Ո՞վ ես, ուստի՞ դաս։

— Մամեսիոյ Իշխան Թորոս՝ որդի Լեւոնի, զիս ձեզի պատգամաւոր կ'ուղարկէ։

— Ի՞նչ կ'ուզէ ինձմէ, ինչ յարաբերութիւն կայ իմ եւ ապստամբ վախտականի մը մէջ։

— Ձեր այն վախտական եւ ապստամբ ըսածը, այս օր, տասը՝ տասուերկու հազար պատերազմողի հրամանատար է, եւ այս օր շաբաթ մը չ'կայ՝ վեց ամրութեանց տէր է, գեռ երեկ Տարսոնի կուսակալին բանակը ջարդ ու բուրդ հանեց եւ ցիր ու ցան ըրաւ. Ատանա քաղաքը ընդ հարկաւ ըրաւ, եւ վաղը իր ձայնին եռեսուն հազար հոգի պատրաստ են դիմելու. կարծեմ թէ շատ հաւատարիմ հպատակներ այս ապըստամբին հաւասարիլ երջանկութիւն պիտի համարին։

Արդէն դաժան իշխանին աչքերը կրակով լեցուեցան եւ իր գիրքը փոխելով ու շակուելով՝

— Անզգամ, որոտաց, որովհետեւ գիտես թէ պատգամաբեր ես, անոր համար կը համարձակիս իմ առջեւս այդպէս խօսելու, բայց միաքդ դիր թէ ես անոնցմէ եմ՝ որ ուշ կանուխ գիտեն վրէժ հանել։ Ի՞նչ կ'ուզէ ինձմէ քու տէրդ։

— Իմ տէրս, Թորոս իշխանը, Լեւոնի որդին, Անարզաբայ քաղքին օրինաւոր ժառանգը, ըսաւ երիտասարդը, միշտ հանդարտ եւ անխռով չի կրնար անտարբեր մնալ այս քաղքիս եւ իր շրջակայ գիւղերուն բնակչաց աղերսանաց եւ պաղատանաց, ուստի անոր համար

զիս ձեզի կ'ուղարկէ, որ ձեր գործակալաց խիստ
եւ անլուր վարմունքը՝ որ անշուշտ ձեր անգիտու-
թեամբ կը գործուի՝ չափաւորէք եւ արդիւնք, բարի
դրացութիւնն՝ որ հայ իշխանաց կը վայլէ՝ չ'աւրուի
եւ հայ արիւն փուճ տեղ չի վազէ։

— Ի՜նչ, քու Իշխանդ օրինաւոր ժառանգ է այս
բերդաքաղաքիս . . . Ինչ, քու փախստական աւա-
զակդ ինձի հետ բարի դրացութիւն կ'ուզէ պահել . . .
իմ գործակալաց անգթութիւնը եւ խստութիւնը
կ'ուզէ չափաւորել . . . ահ, յիրաւի աս անտանելի
է . . . կորիր առջեւէս թէ որ չ'ես ուզեր հիմա
հոս շան սատակ իյնալ, եւ գնա զրուցէ տիրոջդ թէ
աւազակ մ'է իր հօրը եւ հօրեղբօրը պէս, եւ թէ
շատ չի քշեր՝ ուսկից որ գողի պէս եկաւ՝ հոն պիտի
դառնայ եւ կախաղանն իրեն կ'սպասէ. Տէ ելիր ու
կորիր։

Երիտասարդն այս խօսքերը դարձեալ անխռով
մտիկ ընելէն վերջ, առանց պատասխան տալու եւ
առանց երկիւղի նշան մը ցուցնելու Իշխանին կատաղի
եւ թունաւոր նայուածքներէն, գլխով բարեւ մը
տուաւ՝ իջաւ դուռը՝ հեծաւ իր ձիուն վրայ եւ նոյն-
պէս արարշաւ անհետացաւ. ու երբ հասաւ Մամեստիա
արդէն մութը տարածուած էր քաղքին վրայ։
Բայց ամեն Հայու տուն ուրախութեան երգերու եւ
նուագարանաց ձայներ կը լսուէին, զինուորները
եկեղեցեաց բակերն ու գաւիթները եւ հրապարակ-
ները կը լեցնէին. Լեռնցի հայն ու դաշտեցին իրա-
բու հետ կը պարտուէին, Աստուծոյ այցելութեան
հասնիլը կը պատմէին, երբ անդին Յունաց թաղերն
ու տունները լալի սխրութիւն կը թաղաւորէր, եւ

հազիւ թէ դիպուածական անցորդ մը միայնութիւնը
կ'ընդհատէր։

Բայց մենք դառնանք Անարզարայ՝ ուր տեսարանը
բոլորովին տարբեր էր. հոն միջնաբերդին մէջ Սմբատ
Իշխանը կատղած կը պտըտէր, մրմռալով եւ հայհոյե-
լով, բայց ամեն բան վերջ մը ունի, ուստի այս կա-
տաղութիւնն ալ երկայն չի տեւեց, վասն զի երբ
յիսուն տարիքին կը հասնի մարդ եւ կ'անցնի՝ կամայ
ակամայ խոհեմութիւն մը կ'սկսի՝ կատարեալ կամ
անկատար. ուստի թէպէտ բնաւորութեամբ դեռ՝
ժանտ եւ կամակոր, բայց վերջապէս սկսաւ մտածել
լսածներուն վրայ. եւ դժբաղդաբար դիւրագրգիռ
լինելուն չ'էր կրցեր հանդարտ մտիկ ընել պատգա-
մաւորին ըսածներուն, ուստի թէպէտ գիտէր Սմու-
տայ եւ Մամեստիոյ առումը, բայց « Տարսոնի կու-
սակալին զօրաց Ջարդ ու բուրդ եւ ցան ու ցիր »
բառերը դեռ իր ականջին կը հնչէին. արդեօք իրաւ
էր՝ թէ զինքը վախցնելու համար չինծու խօսք մը.
սեռ դժբաղդութիւնն ալ, որ ուրիշներու հարցնել
տեղեկանալու ալ կ'ամաչէր. ուստի վեր վար պտըտե-
լով կ'անցընէր ժամանակը. ահա ուրիշ դժբաղդու-
թիւն մ'ալ որ երբ այն յուզեալ վիճակին մէջ կը
գտնուէր՝ հազիւ քանի մը հոգի միայն կային որ կա-
բենային համարձակիլ քովը մօտենալ եւ հետը խօ-
սակցիլ, եւ անոնց երկուքն ալ այն միջոցին ձիերով
ժուռ գալու ելեր էին մէկտեղ, այսինքն Եպիսկոպոսը
եւ իր կինը որու ամենքը Սրբազան անունը կուտային։
Ուստի մեր Սմբատ Իշխանը իր բարկութեան եւ
հանդարտութեան սահմանակէտը հասած՝ ուժով
ուժով իր պիսակ մօրուքը կը խառնէր. բարեբաղ-

դաբար այս իր տանջանքէն ազատելու համար վրայ հասան Տիկինը եւ երիտասարդ Եպիսկոպոսը։

Դիտելու արժանի էր այս երկու անձանց մուտքը, եւ այս մուտքը՝ խոստովանութիւն մ'էր դիտող աչքի մը, մանաւանդ թէ ամէն աչքերու՝ որ նայիլ գիտեն, եւ միայն էրիկներու աչքերը տեսնել չ'են գիտեր։ Կինը որ արդէն քառասուն եւ քիչ մ'ալ աւելի տարիք ունէր, համարձակ եւ զուարթ կերպ՝ ձայն ուժով՝ քիչ մը կերկեր՝ նայուածք հաստատուն՝ քալուածք վսեմ՝ գրեթէ խրոխտ՝ երես սնդուրած՝ արտեւանունքներկուած՝ ձեռքը խարազան՝ մատերը մատնի. երբ իր էրկան եւ տիրոջ մէկ նայուածքով ճակատը տեսաւ, իբր քաջ նաւապետ ճանչցաւ թէ փոթորիկ մը անցեր է հոնկից, բայց խնդիրը պէտք էր խմանալ, ուստի զօրաւոր ձայնով մը՝ զոր պարագան աւելի կը զօրացնէր՝

— Ս.յս ինչ է, տխուր ենք, տէր իմ, ինչ, մատծելու նիթ մը, կիրք ելլելու առիթ մը ունեցանք դարձեալ, ըսաւ։

— Ոչինչ, պատասխանեց Իշխանը իր յօնքերը խոժոռ իջեցնելով։

Ս.յս «ոչինչ»ը, յօնքերու խոժոռ խոնարհումը, մեր երկու ամոլներուն ահ ու դող պատճառեցին, եւ փայլակի պէս ակնարկ մը իրարու ճգելէն վերջ, ակնարկ մը՝ ուր խղճի խայթը՝ ոճիրը՝ յայտնութեան երկիւղը՝ հետեւանքը՝ ամէնքը կը պարունակէր, Տիկինը դարձեալ խօսքը առաւ անհամբեր ձեւով մը.

— Թէ որ մարդ իր կնոջ եւ բարեկամաց ալիր սրբոնեղութեան պատճառները ծածկէ, սուտ են ուրեմն ընտանութիւն՝ բարեկամութիւն եւ վստահութիւն։

— Քիչ մը առաջ հոս որ լինէիք կրնայիք տեսնել

ապստամբին որդւոյն ինձի ըրած պատգամաւորութիւնը, եւ դուք ալ անձամբ կրնայիք դատել թէ իրաւունք ունիմ բարկութեան շարժելու։

Ս.յս յայտնութիւնը մեր երկու սիրասուն անձանց մեծ շունչ մը առնել տուաւ, եւ գոհութեան ակնարկ մը այս անգամ յաջորդեց. եւ ալ խօսելու կարգը Սրբազանին էր որ մինչեւ հիմա երկիւղալի լռութիւն մը կը պահէր, բայց ալ երկիւղը փարատելով, երեսին վստահութիւն եկաւ, թէպէտ շատ դժուարին լինէր շպարեալ երեսի մը վրայ բարոյական կիրքերը նշմարել։ Եւ յիրաւի, այս անձը որ ճանչցինք քիչ մը վերը, երբ շատ խիստ կը նկարագրէր մեր խեղճուկ Տէրտէրը՝ ի Մամեստիա Թորոսի եւ իր խորհրդականաց առջին, գրեթէ երեսուն եւ հինգ տարեկան երիտասարդ մ'էր, միջահասակ՝ համեմատ եւ վայելուչ կերպարանքով, որու շնորհիւք, եւ հետեւաբար շնորհիւք մեր Մամիկոնեան Տիկնոջ (եւ այս երկու շնորհքներուն մէջ յայտնի է թէ երկնային շնորհք ամենեւին միջամտութիւն չ'ընելով) քիչ ժամանակի մէջ եպիսկոպոսութեան աստիճանի արժանի եղաւ։ Բնականաբար այսպիսի երկնային տուրք մը՝ այսինքն գիմաց վայելչութիւն, որ իրեն յառաջադիմութեան այնչափ օգներ էր, մեծ խնամքով կը տածէր եւ օրուան քանի մը վայրկեաններ անոր զոհել իրաւունք կը համարէր։ Ինչ գործիք որ մարդկութիւնը գտեր էր գեղեցկանալու, ածելի՝ խլիչ՝ վրձին՝ զանազան հեղուկներ եւ փոշիներ՝ Բիւզանդիոն իրեն կը մատակարէր։ Աւելցնենք սոնց վրայ քնքուշ եւ չինծու ձայն, նազելի՝ գրեթէ իգական քալուածք մը, մատնիներով զարդար-

ուած ձեռքեր՝ որոնց ճերմակութիւնը պահելու համար՝ Սրբազանը փոքրիկ բազկատարածութիւն մը հնարած էր որ արմուկներէն կ'սկսէր. մարդը կատարեալ կ'ունենանք, եթէ յիշենք որ իր հասարակ սերունդէն դժգոհ՝ նախարարական տոհմերու կը գիմէր ազնուական ճիւղագրութիւններ հնարելով։ Ուստի, աղու ձայնով եւ գլխու կոտրտուք շարժմունքով սկսաւ խօսիլ.

« Մեծազօր Իշխան, Ձեր տէրութիւնը այս ամուր բերդաքաղաքին մէջ ոչ միայն ապստամբի որդի մը արհամարհելու, այլ նաեւ զօրաւոր ինքնակալութեան մը զօրութեան դէմ խիզախելու իրաւունք ունի։

— Այո՛ Սրբազան, պատասխանեց Իշխանը, բայց թէ որ իրաւ է պատգամաւորին մեծաբանութիւնը, այս տղան շարթուան մը մէջ այնչափ առաջ անցեր գնացեր է՝ որ իր հայրն ու հօրեղբայրը տարիներու մէջ մտքերնէն չ'անցուցին երթալ։ Տասը տասուերկու հազար հոգիի բանակ կազմել . . . Տարսոնի Դքսին բանակը խորտակել ցիր ու ցան ընել . . . եւ մեզի ալ ազդարարական պատգամ ղրկել որ մեր ժողովուրդը քաղցրութեամբ կառավարենք . . . ։

— Ի՛նչ, ըսաւ Տիկինը վեր ցատկելով վիրաւորեալ վագրի մը պէս, այս միայն կը պակսէր, այս երեկուան արիկան մեզի հրաման խրկելու եղեր է՝. շատ բան, իրեն էր մնացեր։

— Բայց հոս խնդիրը, ըսաւ Սրբազանը խորհրդածելով, երկու կէտ ունի ուշադրութեան արժանի. ճշմարիտ է որ կրցեր է տասուերկու հազար հոգի գլխիս ժողվել, ճշմարիտ է որ խորտակեր է Տարսոնի Դքսին բանակը։

— Տեսնենք մեր տղաքը բանի մը տեղեկութիւն ունին, ըսաւ Իշխանը՝ որ կ'ուզէր անհոգ եւ արհամարհոտ ձեւին տակ իր սրտին մեծ տանջանքը հանդարտեցնել։ Տղա՛ք, Վասիլին ձայն տուէք։

Լռութիւն մը յաջորդեց այս մեր երեք ժողովրդականաց մէջ, ուր Տիկինը շատ յուզեալ ինքզինքն կը ցուցնէր քան թէ ինչ որ էր եւ ուր Սրբազանը իր իգական փափուկ շարժմունքներուն մէջ գոհութեան ժպիտներ առ նա կ'արձակէր, վասն զի ներկայ վտանգը անցեր եւ հեռաւոր ու կասկածելի ապագայի մը վրայ էր խնդիրը. երբոր Վասիլ երեւցաւ իր տխուր եւ կատուի աչքերով (այս անարգ անձը Իշխանին երեւելի լրտեսն էր, իր տանը ընդհանուր գործակալն էր, եւ առաջին գողը ու մեր երկու հրեշտակային անձանց կցորդակից վանդամային), Իշխանը ըսաւ.

— Վասիլ, դու ինչ կը լսես ապստամբին համար, իրաւ է որ Մամեստիայէ զատ քանի մը բերդերու ալ տիրեր է։

— Տէր, իմ լսածիս թէ որ հաւատալ պէտք լինի, այս չրջակայքը Անարզարայէ զատ ամէն տեղի տէր եղեր է, եւ բոլոր Տարսոնի ժողովուրդը զէնք առած գունդագունդ կը վազեն իր դրօշակին տակ մտնելու համար. կը պատմեն նաեւ թէ Տարսոնի Դուքսը արտորնօք զօրքը առած Մամեստիայ վրայ գալու ատեն, ապստամբը զինքը զիմաւորեր մեծ յաղթութիւն մը ըրեր է. այս վերջինը ուշադրութեան արժանի։

— Լաւ իմացայ, Վասիլ, ըսաւ Իշխանը, եւ գործակալը կրցածին չափ պղտիկնալով եւ ետ ետ քաշուելով անհետ եղաւ։

— Ի՞նչպէս, Սրբազան, լսեցի՞ք հիմա։

— Զարմանք։ Բայց Վասիլ ալ կը զրուցէր թէ ստուգութեան կարօտ է այս վերջի լուրը։

— Փուճ տեղ կ'այլայլիք, ըսաւ Տիկինը քաջասրտութեամբ, անոր հօրն համար ալ կ'ըսէին՝ մեծ մեծ կը ջարդէին՝ երբ ես նոր հարս էի, դեռ տղայ էի, եաքը Կայսրը եկաւ, հայրն ալ՝ մայրն ալ՝ տղաքն ալ՝ ամենն ալ կապեց առաւ Պոլիս տարաւ, երկիրն ալ խաղաղեցաւ։

Տիկնոջ ամեն ըսածը չիտակ էր, բաց իր տարիքէն, վասն զի այն ժամանակներն ալ երեսուն տարու՝ եւ աւելի կար եւ արդէն տասուերկու տարեկան տղու մը տէր էր։

Իսկ Սմբատ, որ թէպէտ Մամիկոնեան ալ լինէր, փոքրոգի մէկն էր, յաջողութեան մէջ մեծամիտ. հիմա աւելի կը մտածէր մերձակայ վտանգին վրայ՝ քան թէ իր Տիկնոջ տարիքին սխալը չտեսնելու. կերակուրի նստաւ՝ ախորժակ չ'ունէր, անկողին մտաւ՝ քունն չ'ունէր, եւ երբ վերջապէս շատ դժուարաւ քունը տարաւ. անհանգիստ երազներ՝ որոնց մէջ Թորոս մեծ դեր կը խաղար՝ զինքը անհանգիստ ըրին։

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

ՄԱՐԳՐԻՏ

Երբ միջնաբերդին վերնագաւառները զանազան կիրքեր կը յուզուէին, վարը պահապան զօրաց խումբը նստած կը խորհրդածէին պատգամաւոր երիտասարդին տուած լուրերուն վրայ։

— Տղայ, կ'ըսէր տարեց կորովի քառակուսի մարդ

մը՝ որուն աչքերը կը փայլէին իր արեւէն թխացեալ դէմքին վրայ, ինչ, խելքո՞ ես, ինչ ես, թող գայ ըսելն դիւրին բան է . . . «Ապստամբ, ապստամբ» կ'ըսեն կ'երթան. անոր հայրն ալ ապստամբ էր, հօրեղբայրն ալ ապստամբ էր, բայց Տաճիկն ալ՝ Փռանգն ալ՝ Հոռոմն ալ անոնց անունէն կը դողային։ Այս մեր բոլոր իշխաններն անոնց առջեւ բարեւ կը կենային, երբ հրամայէր կը նստէին. նեղն որ մտնէին՝ անոնց ծոցը կ'ընկնէին. անիրաւութիւն մէկն որ ընէր՝ անոնցմէ կ'ակնածէր։ Հոռոմն որ Կայսր ունինք մեծ քաղաքը կ'ըսէր՝ կը պարծէր, տարին տասն անգամ ալ անոնց ճանբան կը չափէր կը շողոքորթէր, վասն զի գիտէր որ այն Կայսրը շատ հեռու էր թէ որ քուն չ'էր. Փռանգը որ մեծ թագաւորներ ունինք արեւմուտք կ'ըսէր, գիտէր որ եթէ երբ գան՝ ճանբան անօթի չ'մեռնին ողջ հասնին այս տեղ՝ շատ բան կրնան ընել. բայց ծովն ու ցամաքը անոնց ոսկորները լցուցին ամեն անգամ որ եկան. անոր համար էր որ երկուքն ալ անոնց հետ լաւ կը վարուէին, մինչեւ որ մէկ անգամ Կայսրն եկաւ, այն աղուէսները քիչն եկան ժողվուեցան, եւ ապստամբներուն վրայ ինկան, տունը քանդեցին. ես այս մեր Իշխանին հետ մէկտեղ էի, երբ Լեւոն բռնեցին կայսեր բերին, Աստուած վկայ ես ամչցայ երբ նա հայ իշխաններուն ու զօրքերուն վրայ աչքը դարձուց. չ'գիտեմ ինչ կար այն աչքերուն՝ այն նայուածքին մէջ։ Այն Լամբրոնի Սեբաստոնները, այն մեծ Հայ իշխանները մինչեւ ականջ կարմրեցան, երբ այն մարդուն ձեռքերը շղթաներ անցուցին, ես չի կրցայ դիմանալ, լացի . . . ։

— Դուն լացիր, ըսաւ անդիէն զուարթ ու սկրդած երիտասարդ մը, Տէ՛ տղայք, Աւագ աղբարն լացեր է, կը լսէք. գեղանչարժ եղաւ այն օր թէ փոթորիկ։

— Հա՛, զրուցեց Աւագ, անանկ փոթորիկ մը եղաւ որ Հայուն անունն՝ ինչ պատիւ ունէր տարաւ, այն օր այս օր, Հռոմն ու Փռանգը, Տաճիկն ու Թուրքը մեր վրայ քամահրանքով կը նային. մեր Իշխանը Պաղերոնի տէրն է Անարզարայի կուսակալն է կ'ըսենք, քանի մը մուրիկ հոռոմ որ կայ քաղքին մէջ՝ անկից աւելի մեծ ձայնով կը խօսին. ամեն օր մենք ենք քաղքին տէր, կ'ըսեն, ձեր Իշխանը մեր Կայսեր ծառան է կ'ըսեն, եւ մեր Իշխանը անոնց ձայնը չի լսեր, ու մնացեալ ոչ որ մնայ կը դողացնէ . . . ։

— Մինակ ինքն ալ Տիկինէն կը դողայ, ըսաւ մէկ ձայն մը քրքիջով։

— Ինչպէս, Տիկինն ալ Սրբազանէն կը դողայ ըսաւ ուրիշ մը, եւ ծիծաղը ընդհանուր եղաւ։

Միայն Աւագ՝ խոժոռ, չ'կը խնդար, եւ դաժան կերպով մը ըսաւ.

— Իրաւ որ ես չ'եմ կրնար խնդալ այդ ըսածնուդ վրայ, վասնեմ այդ Եպիսկոպոսին պատիժը մենք ամենքս պիտի քաշենք. Կաթողիկոսին հրամանին չի հնազանդեցաւ մեր Իշխանը, այն ալ նեղուեց. մեր բանը բուսած է. մարդ սխալական է, այսօր կ'ըսպաննէ, վաղը կ'աւազակէ՝ կը յափշտակէ՝ անդթութիւն կ'ընէ, Աստուած կը բարկանայ, Տէրտէրն «Ողորմիս» կ'ըսէ, թողութիւն կուտայ. բայց երբ Կաթողիկոսի հրամանը՝ որ Լուսաւորչայ փոխանորդ է, եպիսկոպոս կ'արհամարհէ, Աստուած Տէրտէրին ողորմիսին չի լսեր, մեղքերն ալ չ'են արձակուիր, Աստուած ալ թողութիւն չի տար. մենք՝ փառք Աստուծոյ՝ մեղաւոր ենք ամենքս, հոս՝ վարը՝ ժողովուրդն արիւն արցունք կուլայ մեր ձեռքէն, թէ որ երբեմն երբեմն մեր մեղքերը չի քաւուին, Անարզարայ վրայ երկնքէն կրակ կը թափի, ամենքս ալ կը լափէ, եւ մենք ոչինչ կը լինինք։

— Ի՞նչ կ'ըսես, մարդ, ըսաւ ուրիշ մը, թէ որ կրակ կայ երկինք թափելու, թող Եպիսկոպոսին վրայ թափի, նա է չարեաց պատճառ։

— Փառք տուէք Աստուծոյ որ Մարգրիտ օրիորդը կայ, ըսաւ անդիէն ուրիշ մ'ալ, մէկ հոգի մը թէ որ կայ որ մաքուր է Աստուծոյ առջեւ՝ այդ աղջիկն է այս մէջնարերդին մէջ. թէ ոչ՝ Աստուած իրաւ կը կործանէր՝ եւ ամենքս քարին հողին տակ կը ծածկէր։

— Թէ որ պատգամաւորին պատմածն իրաւ է Թորոսի համար, քարն ու հողը նա պիտի ծածկէ մեր գլխուն, ձայնեց թեթեւսոլիկ տղայ մը.

— Տէ՛, մանուկ, դուն ուսկից գիտես անոր պատմածն, ըսաւ խստութեամբ Աւագ։

— Ես հոս էի, երբ խօսեցաւ ձեր հետ, եաքը երբ Իշխանին քովն եղաւ, ես ալ ետեւէն եկայ. . . Իշխանին ըսաւ որ քու մարդիկդ դաղ են. ժողովուրդը ամի չարչարէք. քու մարդիկդ գայն կը չարչարեն. եաքը Իշխանը բարկացաւ տեղաց ցատկեց, փրփրած՝ աչքերը սանկ սանկ շարժեց. ես փախայ, եաքը մարդն ալ եկաւ, ձին հեծաւ, հա՛ կը վազէր՝ կը վազէր...

— Տէ՛, լսէ՛, ըսաւ Աւագ, հիմա ծեծը կուտես. տղան այս խօսքը լսածին պէս՝ հեռացաւ զգուշութեամբ միջոց մը ձգելով իր եւ Աւագին մէջ։

— Կատակը մէկդի, Աւագ եղբայր, հարցուց երի-

տասարդ մը, թէ որ այս մեր Անարզաբան պաշարեն, դու ինչ կարծես, վտանգ կայ առնուելու։

— Պաշարմունքը գիտէ. Անարզաբա՝ կայսրը պաշարեց՝ առաւ Լեւոնէն, թէ որ տկար մէկը պաշարէր՝ Լեւոնին ճանկէն ինչ կ'առնէր։

— Ամուսայ բերդապահ զինուոր մը տեսայ այս օր՝ վարը՝ քաղաքը. դուք պատրաստ եղէք կ'ըսէ, ձեր բերդը մերինէն շատ տկար է։ Ապստամբին համար կը պատմէ թէ մէկ հարուածը չի կրկներ. աչքերէն կրակ կը թափի, ինք մինակ՝ ութը տասը հոգի գետին փռեց, անոր ձեռքէն ինկողն ողջ չ'ելաւ։

— Զ'ըսես, այդ նզովից արմատ՝ հօրը զաւակն է, ըսաւ Աւագ ճակատը թթուեցնելով։

— Երբ ես լսեցի, վախն զիս առաւ, թէ որ հոս մէկ մը երեւայ՝ վարի քաղաքացին դռները մէկէն իրեն կը բանան, մենք միջնաբերդին հետ կը մնանք։

— Ես ալ քաղաքացի որ լինիմ, դռները կը բանամ, դուք ծեծ ու փետ՝ հայհոյութիւն միայն գիտէք. թէ որ ապստամբը ձենէ աղէկ է . . .

— Տէ, պօռաց Աւագ, դու դեռ հոս ես եւ կը խօսիս, ես այդ լեզուդ չի կարեմ՝ մարդ չ'եմ, եւ դեռ նա ոտք չ'ելած՝ մանուկ աներեւոյթ եղաւ։

Ամենը սկսան ծիծաղիլ, եւ Աւագ որ ծիծաղելու արհեստը չ'էր գիտեր՝ գլուխը շարժելով՝

— Հիմկու խենթերն ամենն խելօք կը խօսին, քաղաքացին մենէ ինչ աղէկութիւն տեսած է որ հաւատարիմ մնայ։

Այն միջոցին Վասիլի սուր քիթը երեւցաւ դաւթին ծայրը, եւ լռութիւն մէկէն յաջորդեց, վասն զի գիտէին թէ Իշխանին լրտեսն է։ Երբ աներեւոյթ եղաւ,

— Դժոխքի պատուհաս, սատանայի գիրկն խնամս, ըսաւ մրմնալով երիտասարդ մը՝ մուր տալով ետեւէն. ես քեզի լրտեսութիւն կը սորվեցնեմ, վաթսուն գաւազան, ութ օր բանտ, չոր հաց, հէ։

— Թէ որ Իշխանին Օրիորդը քու ձայնդ չ'իմանար չ'աղաչէր, հարիւր յիսունը պիտի ուտէիր, բաղդ ունիս եղէր։

— Ի՞նչ որ կերայ խմեցի, բաղդ է ատիկա, բայց հոգ չ'է. Վասիլին չի մնար, օր մը ես ան կը հոգամ։

— Այդ շանը հետ մ'խնար, տղայ, կ'ըսեմ քեզի, ըսաւ Աւագ, ետքը հանգիստդ կ'աւրես, տեղէդ՝ հացէդ կ'ելլաս, ես փորձով քեզի հետ կը խօսիմ։ Երբ քսան տարու էի, Լամբրոնի Իշխանին քովն էի, հոն վերակացու մը կար, իրաւ՝ ասոր պէս անպիտան չ'էր, բայց խիստ մարդ էր. պզտի բաներու համար խարազանի հարուած կը բաժնէր, օր մ'ալ աղջիկ մը փախուցեր էի լեռը, հայրն ու մայրը եկան գանգատեցան... ինչ կը զարմանաք, հոն՝ Լամբրոն՝ ասանկ բանի համար կատակ չ'են ըներ, Անարզաբա չ'է։ Վերակացուն գիս բռնեց, Իշխանին պիտի տանէր, շատ աղաչեցի որ թող տայ. բերդին գրան առջեւ էինք, ազատելու ճար չի կար. դանակը մէյ մը որ կողը մխեցի, այն ելնելն էր, մէկ մ'ալ այն տեղուանք չի տեսանք. բայց լաւ դուռ էր, հոն մնացողը մարդ կը լինի, սրիկա չ'լինիր։

— Հոս այդպէս բանի նեղութիւն չի կայ։ Ահա Իշխանիկը կուգայ։ Եւ ամենքը ոտք ելան շարուեցան։

Քսանը հինգ տարու երիտասարդ մը ներս կը մտնէր նոյն միջոցին, երեք չորս զինեալ ծառաներով, բարակներով եւ բազէներով, որսէ կը դառնար։ Դե-

ղեցիկ եւ գուռոզ երիտասարդ մ՝էր, հաղիւ թէ աչք մը ձգեց պահապանաց խումբին վրայ, առանց բարեւելու ինքզինքն ձիէն եւ իւր սենեակները գնաց։ Ցսյանի է թէ մօրը ամենասիրելի տղան էր այս. ինչ հաճոյք որ կարելի էր հոգալ իր անդրանկին՝ հօրը կամքը կ՝ընէր եւ կը ճարէր, եւ որպէս զի աչքին առջեւէն չի կորսնցընէ, դեռ տասն եւ ութը տարեկան կարգած էր վայելուչ՝ թարմ եւ միամիտ աղջկան մը հետ, որ այս չփոյած տղուն հաճոյից համար ստեղծուած լինելն հաւատալով, նորա բնաւորութեան եւ ամեն կոպիտ վարմունքներուն աղախնարար կը տանէր։ Խեղճ կինը որ արդէն երկու զաւկի ալ տէր էր, մի միայն մխիթարութիւն մը թէ ունէր եւ խորհրդատու իր տալը՝ օրիորդն էր որուն սուր միտքը՝ առաքինի ծանրութիւնը՝ ամենուն ակնածութիւն կը բերէին, մանաւանդ որ հօրը ամենասիրելին էր։ Սեւ աչք՝ սեւ ընքուի՝ սեւ մազերէ պսակեալ բարձր ճակատ մը՝ վայելուչ հասակ մը՝ նայուածք որ դիմացինին սրտին գաղանեաց կը թափանցէր. տարիքէն առաջ անսովոր ուշիմութիւն իւր բնաւորութիւնն էին. ներքին եւ արտաքին ամեն իր հօրը տան եւ իշխանութեան անկարգութեանց տեղեակ եւ վերահաս, եւ դարմաններու անհնարութեան նախատես՝ շատ անգամ ուզեր էր կուսանաց վանք մը քաշուիլ, եւ միայն հօրը աղաչանաց զիջեր էր, եւ ոչ թէ մօրը հրամանաց՝ որ շարունակ զինք կարգելու կ՝ելնէր, միշտ մերժուելով եւ աղջիկը տեսակ մը անզգայ կը համարէր։ Իր կեանքը կ՝անցունէր աղաթի՝ բարեգործութեանց՝ իր հարսին մխիթարութեան եւ նորա տղայոց խնամքներու հետ. թէ

որ բարի նախախնամութեան մէկ նշոյլը Անարգաբաի պարիսպներէն կրցեր էր սպրդիլ, անշուշտ այդ աղջիկն էր, եւ տառապելոց միակ յոյսը իր վրայ էր, թէ որ կարենային յաջողիլ խմացնելու անոր իրենց վիճակը՝ անյողդողդ պաշտպան մը կը գտնէին. բայց շատ անգամ, նաեւ այն պաշտպանութիւնը՝ վերջը սոսկալի վտանգներ եւ վրէժխնդրութիւն կրնային պատճառել, անոր համար շատերը իրենց վիշտերը անկից նաեւ կը ծածկէին։ Այսպէս էր Մարգրիտ այդ պալատին մէջ՝ փշոտ մացառներու եւ տատասկներու մէջ աննման ծաղիկ մը, որ ամենէն ժպիրհները եւ անզգամները կը յարգէին ու կը պատուէին, բայց ի մէկ անձէ՝ որու անարգ բզեզի սիրտը եւ վատ զգացմունքները՝ այդ աղաւնոյն մաքուր սրտին բարձրութիւնը չէին կրնար հասկնալ։ Մինչեւ անգամ մի յարմար առիթ գտնելով համարձակեր էր աղտեղի սրտին գարշութիւնքը իրրեւ փոքուկ զգացմունք օրիորդին առջեւ տարածել. իսկ նա այնպիսի արհամարհոտ ծիծաղով մը պատասխանեց Սրբազանին, եւ իր պղտորիկ ոտուընեռով այնպիսի անխնայ ոստոկութեամբ կոխկռտեց այդ գարշութեամբ լեցուն փամփուշտը՝ զոր նա սիրտ կ՝անուանէր, որ ալ պայթելով զեղանելով՝ համարձակեցաւ օրիորդին թեւը բռնել, իբրեւ թէ բռնութեամբ առ ինքն ձգելու համար, բայց չ՝էր գիտեր նա ինչ անընկճելի բնաւորութիւնք կան. մէկէն սոսկալով եւ քաշուեցաւ, վասն զի օրիորդին աչ ձեռքին մէջ փոքրիկ սպրտաուր դաշոյն մը այնպիսի արագութեամբ իր աչքերուն փայլեցաւ, որ նուիրական անձը բոլոր իր սրբութեան վերարկուն հագնե-

լով, ինչպէս օձն իր շապիկը, խոստովանեցաւ թէ փորձելու համար էին ամեն խօսքերն ու շարժումները, եւ թէ շատ գոհ էր օրիորդին առաքինութենէն, որ նոյնպէս պարզութեամբ խնդրեց իրմէ իւր միամտութիւնը ուրիշ անգամ չի փորձել, վասն զի այդ տեսակ փորձութեանց ու կատակներու փոխարէն, կրնար հարուած մը տալ եւ ամեն բան հօրը խմացնել. եւ ոսկեսատեան փոքրիկ դաշոյնը իր զգեստներուն մէջ դարձեալ ամփոփեց եւ հեռացաւ։

Նոյնպէս Սրբազանը իր ճանրան գնաց՝ ուխտ եւ դաշինք դնելով մտքէն ուրիշ անգամ այսպիսի վայրենի եւ անամոթ սրտերու փորձութեան խաղ ամենեւին չի խաղալ։

Գիտեն մեր ընթերցողք թէ ինչ տաժանելի գիշեր մ'անցուց Սմբատ իշխանը. ուստի առտուն կանուխ ելաւ ծաղկանց պարտէզը պտոյտ մ'ընելու համար, եւ զարմացաւ այն ժամանակ հոն գտնելով իր աղջիկը՝ որ վարդի կոկոն մը ձեռքը կը պտտէր։

— Այս ատեն դու ելեր ես, աղջիկս, ինչ զարմանք։

— Զարմանք թէ որ կայ՝ քեզի համար է, հայրիկ, որ միշտ ուշ կ'ելնես, իմ սովորութիւնս միշտ այս ատեն հոս գտնուիլն է։ Ուրեմն արտաքոյ կարգի վիճակի մը մէջ ես։

— Այո՛, արտաքոյ կարգի երազներ գիս անհանգիստ ըրին։ Ձ'ես հարցներ թէ ինչ երազներ էին։

— Գիտեմ. ըսաւ օրիորդը։

— Ի՛նչ, իմ երազներս գիտես, հարցուց Իշխանը աչքերը մեծ մեծ բանալով։

— Գիտեմ թէ Թորոսի հետ էիր բոլոր գիշերը։

— Ինչէն գիտես։

— Անկից գիտեմ որ մենք տասը տարիէ ի վեր, քանի որ ես ինքզինքս կը ճանչնամ, այսպիսի վտանգի մը մէջ չ'էինք գտնուեր. եւ կարելի է որ քանի մը օր վերջը թէ որ չ'ընկնինք իր ձեռքը՝ փախստական եւ թափառական՝ օտարներու դուռը պիտի զարնենք, ապաստանութիւն փնտռելու համար։

— Այս ինչ յուսահատ եւ թշուառ գուշակութիւններ են, քու աչքերդ կ'երեւայ թէ ամեն բան սեւ ու տխուր կը տեսնեն։

— Թէ որ ես սեւ ու տխուր կը տեսնեմ, միթէ իմ է յանցանքը։ Հինգ տարի է, հայրիկ, որ ամենուն եւ քեզի շատ անգամ աղաչեցի որ քիչ մը գութ ունենաք խեղճերուն վրայ, որոնց բաղդը ձեր ձեռքն է յանձներ Աստուած. եւ ինձի մտիկ չ'ըրիք։ Այնչափ աղաչեցի որ սա անպիտան՝ անգութ եւ սրիկայ զինուորաց տեղ, պարկեշտ՝ համեստ եւ ուղիղ մարդիկներէ խումբ մը կազմել, եւ թէ որ աւելի քիչ ալ լինէին՝ կարելի էր աւելի վստահութիւն ունենալ, մտիկ չ'ըրիք։

— Աւելի քիչուոր թէ լինէին, ինչպէս աւելի վստահութեան արժանի կ'ըլլային։ Ձ'եմ հասկնար։

— Շատ պարզ էր. քաղքին բոլոր ժողովուրդը մեզի հետ կը լինէր. երբ հիմա սա աւազակներուն պատճառաւ՝ նաեւ մեր հարստահարութեանց պատճառաւ՝ ամենքը մեզի հետ թշնամի են. եւ վաղը առաջին վտանգին մեզի դէմ պիտի միաբանին։ Եւ որ աւելի մեծն է, այս անպիտան աւազակներուն վստահիլ կարելի չ'է, եւ մեծ անխոհեմութիւն։

Այս խօսքերուն Իշխանը տխուր՝ աչքերը գետինը սեւեռած կը մտածէր, եւ լռութիւնը երկար քշելէն վերջ, ըսաւ.

— Ուրեմն ես շատ դէշ ըրի՝ երբ երէկ բարկութեամբ եւ նախատանօք մերժեցի Թորոսի պատգամաւորը։

— Անտարակոյս, դժբաղդաբար ես երբ խմացայ՝ շատ ուշ էր, եւ պատգամաւորը արդէն ձի կը հեծնէր։

— Բայց դու խմացար թէ ինչ ամբարտաւան պատգամ լնճ յուղարկել յանդգներ էր այդ ապստամբը։

— Ամենն ալ խմացայ տեղն ի տեղ։

— Էյ . . .

— Կեցի՛, սիրելի հայրիկս, արդար լինելու համար դու ինքզինքդ Թորոսի տեղ դիր, Թորոս եղիր վայրկեան մը, բանտէն փախած՝ ութը տասը օրուան մէջ հինգ վեց բերդի տէր եղիր. տասը քսան հազար զօրաց հրամայէ, եղիր քաջ՝ եղիր խելօք, Տարոնի կուսակալը խորտակէ . . . . .

— Բայց դու այս առասպելներուն կը հաւատաս, աղջիկ։

— Բայց ասոնք առասպել չ'են, ստուգութիւն են։

— Դու ուսկից գիտես։

— Ես այս քաղքիս մէջ քու լրտեսներէդ, ամենէն եւ վասիլէն շատ աւելի աղէկ գիտեմ ինչ որ կ'անցնի։

— Ի՞նչ կ'ըսես։

— Ա. յո, ես երբ առտուները իմ ծերուկ Մարտիրոսը հետ առած, իմ դեղերու տուփս մէկտեղ կ'ինէնեմ քաղաք, ամեն տուն կը մտնեմ, Հայ՝ Յոյն՝ Տաճիկ իրենց հիւանդութիւնները եւ վէրքերը՝ ինչպէս տուները՝ ինձի կը բանան, ամեն բան կ'իմանամ. գիտեմ որ բոլոր քաղաք այր եւ կին՝ ծեր եւ տղայ՝ քահանայ եւ աշխարհական մեզի թշնամի են, գիտեմ որ երբ թշնամին գայ ու բանակը զարնէ, առանց նետ մը՝ քար մը նետուելու դռները պիտի բացուին. ետքը այս միջնաբերդը իր բերդապահները

պիտի մատնեն։ Եւ գիտեմ թէ թշնամին՝ որ մենք ապստամբ կ'անուանենք՝ մեր կարծածէն եւ լսածէն շատ աւելի զօրաւոր է։

— Բայց դու ինչէն խմացար այս ամեն բան։

— Ես քանի օր է Յոյն այրի կնկան մը աղջիկը կը նայիմ՝ որ ծանր ջերմով կը պառկի, եւ որուն եղբայրը Մամեստիոյ իշխանին ծառայութեան լինելն գիտէի. երէկ՝ կէս օրէն վերջը՝ երիտասարդ մը տեսայ հիւանդին սենեակը պառկած՝ վիրաւոր, որ էշ մը հեծուցած բերեր էին Ատանայի պատերազմէն իր մօրը տունը. աղուն վէրքը նայեցայ, որ ծանր չ'էր, այլ անխնամ մնալէն ծանրացեր էր. ետքը իրեն պատմել տուի ամեն բան. խմացայ թէ այդ ապստամբը սովորական մարդ մը չ'էր եւ ինքնիրեն ամբողջ բանակ մը կ'արժէր իր քաջութեամբ՝ խոհեմութեամբ եւ առաքինութեամբ։

— Թողունք հիմա այդ մարդը իր կատարելութիւններով։ Բայց դու ըսիր թէ քահանաներն ալ մեզի թշնամի են հոս այս քաղքիս մէջ։ Ես անոնց ամենուն փիլոն առնուլ կուտամ։ Հիմա Սրբազանին հրաման կ'ուղարկեմ։

— Ի՞նչ օգուտ անոնց փիլոնը առնելէն. անով մեզի աւելի բարեկամ կ'ընենք զիրենք։ Արդէն այդ Սրբազանն ալ միթէ մեր վէրքերուն մէկը եւ մեծը չ'է՞. . . Ինչ պարապ տեղ կը խօսիմ այս նիւթերուս վրայ, տեսնենք գիպուածները մեզի ինչ կը պատրաստեն։

Երկար լռութիւն մը յաջորդեց։ Իշխանը իր պատոյտը սկսաւ շարունակել պարտիզին մէջ վայրկեան մը, եւ վերջը անհետացաւ գնաց իր սենեակը իր լրտեսներուն հետ խորհրդակցելու համար։

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

ՍՏԵՓԱՆԷ ԵՒ ՄԼԵՀ

Սնարզաբայ Իշխանը անձամբ իւր համբարանոցները աչքէ կ'անցուներ, տարիէն աւելի ժամանակի պաշար գտնելով՝ կը հանգարտէր. նոյնպէս ամեն տեսակ զէնք քննութեան կ'առնուէին, զօրաց կրթութեան հանդէսներ կը լինէին. բոլոր ճանբաները ապրիս անդին լրտեսներ կ'ուղարկուէին. եւ ամեն օր նոր նոր լուրեր կ'առնէր նա ի շրջակայից՝ նաեւ ի հեռուստ. եւ ոչ մէկը դոհացուցիչ չէին։ Հինգ օրէն վերջը Տարսոնի Իշխանէն նամակ մը առաւ որ իրեն կ'իմացնէր թէ, թէպէտ անկարող էր առժամայն իրեն հասնելու, բայց թէ յոյս ունէր քիչ ատենէն մեծ եւ զօրաւոր օգնութիւն գտնելու Կոստանդնուպոլսէն. վասն զի գրած եւ իմացուցած էր թէ Հայք բոլոր ապստամբին հետ միանալով, ինք պաշտպանողական դիրք մը բռնելու պարտաւորուած էր։

Ամեն օր՝ քանի մը կասկածելի անձինք ոչինչ պատճառներու համար, նաեւ մէկ թշնամական գրգռութեան համար՝ միջնարերդը կը բերուէին, կը տանջուէին, կը բանտարկուէին, բայց ապստրուած էր ամենուն որ ամեն այս տեսակ գործեր գաղտնի եւ լռելեայն լինին ըստ կարելւոյն, որ «Մարդ չ'իմանայ» այսինքն՝ Օրիորդը չ'իմանայ։ Վասն զի Իշխանը որ իր աղջիկը կը սիրէր առաջ՝ քանի կ'երթար կը յարգէր նաեւ զանի, եւ քիչ քիչ կ'սկսէր ակնածել իրմէ։

Այս ակնածութիւնը բոլոր ընտանեաց իրաքանչիւրը մէկ մէկ կերպով ունէին իրեն համար, Տիկինը

առանց սիրելու այս զաւակը՝ կը թողար որ յանկարծ իր անկարգութիւնքը չի նշմարէ աղջիկը, ինչպէս ամեն յանցաւոր մայր՝ նաեւ նա որուն բարոյականը ի մեծ նաւակոծութեան կը գտնուի՝ կ'ուզէ անվկանգ երեւալ իր զաւկին. անդրանիկը իր կնոջը թափած արցունքներուն մխիթարիչ ի նա կը գտնէր. Սրբազանը՝ որովհետեւ նա ալ կերպով մը ընտանեաց մաս կ'համարուէր, որ զինք կ'ատէր հիմա որոնի բոլոր զօրութեամբ՝ բոլորովին իր ձայնին անուշութիւնը, բառերու եւ իմաստներու վայելչութիւնը ու ձեւերու քաղաքավարութիւնը պատրաստի ունէր անոր համար։

Թորոսի դէմ եղած պատրաստութեանց մէջ կար նաեւ քաղքին պորիսպներէն հեռանալու արգելքը, որով մեր որսորդ Իշխանիկը Բակուրան կը պարտաւորէր ակամայ բանտուիլ, ինչպէս Տիկինը եւ Սրբազանը՝ որ իրենց ճիարշաւները դադրեցնելու պարտաւորուած էին։ Այս արգելքները բոլորովին անհիմն չէին, վասն զի ասպատակ ճիաւորաց խմբեր երբեմն քաղքին պատերէն կ'երեւային, եւ անհետ կը լինէին։ Իսկ քաղքին մէջ բոլոր դէմքեր թէպէտ տխուր կը տեսնուէին, բայց մեծին ու պզտիկին սիրտը ուրախութեամբ կը տրոփէր, եւ անհամբեր կը սպասէին թէ ե՞րբ պիտի երեւայ ազատարար դրօշը։

Այս ողջոյններուն յոյսը պարապը չ'ելաւ, վերջապէս պատգամաւորին եկած օրէն ութ օր վերջը, առաւօտուն մեծ ամպ մը փոշոյ՝ քաղաքը պատեց, եւ երբ փոշին անհետացաւ՝ տեսնուեցաւ Թորոսի բանակը՝ ուր քսան հազարի մօտ մարդ վարժ աչք մը կրնար դատել. եւ ուր զարմանալի բարեկարգութիւն մը կը տիրէր անձանօթ բոլորովին երկրին

բնակչաց. վրանները կանոնաւոր՝ ի կարգ շարուած էին, բանակին չորս կողմը խրամներ կը փորուէին եւ անոնցմէ պեղած հողը պարսպապէս ամուր պատնէշ մը կը կազմէր բանակին չորս կողմը. մեքենաներ կը բերուէին կարգաւ կը շարուէին յարմար դիրքերու դէմ՝ ուր պիտի գործադրուէին, եւ որ դիտելու արժանի էր գեղեցիկ եւ բազմաթիւ հեծելազօրաց խումբ մը կ'երեւար որոնց կէս մասը արաբացի ձիերէ կազմուած էր։ Եւ երբ Թորոս տեսնուեցաւ բարձր եւ ահիպարանոց ձիու մը վրայ՝ զինուորաց ուրախութեան աղաղակը բոլոր Անարզաբա կը թնդացնէր։

Իր աջ կողմէն բեհեղներով եւ ծիրանիներով զարդարուած, իշխանական պսակ ի գլուխ, ճերմակ ձիու մը վրայ առնաբար հեծած կուգար Եւփիմէ, եւ երկուքին քովէն երկու երիտասարդք ոսկեփայլ սաղաւարտներով եւ արծաթապատ վահաններով ճոխացեալ՝ նժոյգներու վրայ կը շահատակէին. սոնք էին Մլեհ եւ Ստեփանէ, որ իրենց եղբօր յաջող դալուստը լսելով, Հալապոյ Ամիրային ընծաներով եւ հինգ հարիւրի չափ հեծելազօրօք կուգային ուրախութեամբ իրենց եղբօրը դարձը վայելելու, որ Կիլիկիոյ դռները կը բանար յաղթապէս, այնչափ տարուան օտարին ծառայութենէն վերջ։ Այս երկու երիտասարդք ալ, իրենց եղբօրը կը նմանէին կերպարանօք եւ քաջութեամբ, եւ իրօք առիւծու կորիւններ էին. ամէն աչք զիրենք տեսնելուն միայն կրնար վկայել թէ մեծ պատերազմական զօրութիւն մը կը հասնէր Թորոսի։ Թէպէտ Թորոսի հեռատես աչքերը մէկէն կշռեցին զիրենք, օգտի եւ վնասու բաժինը

նշմարեցին վայրկենին, բայց դարձեալ միշտ անթափանցելի՝ եղբայրական սրտով եւ սիրով դրկեց՝ ընդունեցաւ զիրենք բոլոր բանակին առջեւ, ներկայացուց իր սիրասուն կնոջ՝ որ անկեղծ սրտով իբր եղբայր ընդունեց զիրենք, եւ ամէն սիրտ ուրախութեամբ լցուեցան եւ նոցա գալուստը տօնեցին։ Եւ որովհետեւ ժամ էր ելնելու ի Մամեստիոյ յԱնարզաբայ, բանակը արդէն ելած էր եւ հարազատք քիչ մը հանգչելէ վերջ՝ ելան նոյնպէս բանակին ետեւէն։

Երկայն տարիներու պարագաներ այս ճանրորդութեան մէջ կը պատմուէին, ծնողաց կորուստ՝ դժբաղդ եւ ուրախ օրեր՝ արկածներ կը յիշատակուէին։ Նոյն միջոցին Կոստանդին եւ Բարկէն զրահաւորք որ քովէ քով կը ձիավարէին, իրարու աչք մը նետեցին, Բարկէնի սպարտական բնութիւնը գոհ եղաւ ակնարկէն, բայց Կոստանդին

— Կը յիշես, Բարկէն, Կոստանդնուպոլսոյ մեր տեսութիւնը եւ քեզի ինչ որ պատահեցի, այս տղոց համար, ըսաւ. հիմա ես կը վախեմ թէ Իշխանին գլխուն սոնք մէյմէկ փուչէ պսակ լինին... Ստեփանէ անվնաս թերեւս՝ բայց պզտիկը Աստուած հեռի ընէ։ Իրաւ Բարկէն, առջի նայելուդ սոնք եղբայր են կերպարանօք, բայց նայէ դիտէ, Մլեհին աչքերուն մէջ բան մը կայ՝ որ մարդուս սիրտը կը ճմլէ եւ կը քստմնեցնէ. Պատասխան չ'ես տար։

— Եղբայր, ինչ զրուցեմ, քիչ մը կամաց խօսէ։

— Դու ալ լաւ մարդ ես, եղբայր, բերանդ չի բացուիր՝ բացուի ալ խրատ տալու համար միայն կը բացուի։

— Դու ալ լաւ մարդ ես, քաջ մարդ ես, ինձի

պէս վաթսունը կը գտնես քանի մը տարիէն, բայց բերանդ շարունակ կը բացուի՝ միշտ գանգատի համար կը բացուի։

— Հա՛, խօսք էր ըսածդ, թէ որ միշտ գանգատի համար կը բացուի իմ բերանը, քանի ամիս է մէկտեղ ենք, ՁԼ օր մը Թորոսի համար բան մը՝ խօսք մը լսեց քերնէս։

— Ես։

— Տէ՛, Ջրբ, զրուցէ նայիմ.

— Թէ որ կամաց խօսիս՝ չի պօռաս՝ կիրք չ'ելնես, կը զրուցեմ, ըսաւ Բաբկէն ծիծաղելով՝ եւ ձայնը աւելի ցածցնելով։

— Լա՛ւ, մոլիկ ըրէ։ Լամբրոնի առաջ՝ այն գիշերը մթոքդ է, երբ Իշխանիկը մարդիկը կապեց, դու կ'ուզէիր մեռցնել. . .

— Ես ինչ ըսի . . .

— Է՛հ. Թէ որ իմ ըսածս ասանկ արգիլես, ես խօսք մը չ'ունիմ։

— Կը լռեմ, զրուցէ՛։

— Անկից առաջ երկայն լերան ճանբան բռնել տուաւ Իշխանը, դու ալ գանգատողներուն առաջինն էիր . . . Է՛հ, համբերէ լմնցուցի։ Ամուսոյ բերդին առջեւ հասար չի հասար՝ «այս բերդը կ'առնուի» ձայնդ ճգոզ տղոց առջեւ դու էիր, միտքդ կուգայ, Իշխանը ասոնք գիտէ, բայց ես լաւ զինքը կը ճանչեմ, չի խօսիր, չի մռնար, եւ մարդկանց գործը միշտ բարի կողմը կուզէ մեկնել։

— Բեղի բան մը ըսա . . . . . .։ Մարդ գտանք հարցնելու, այդչափ որ խօսեցար ինչհակալ պէտք է լինիլ։

— Կոստանդին եղբայր, Իշխանը չի խօսիր, ես քեզի ըսի, բայց ամէն բան կը տեսնէ ու կը լսէ։ Քու քաջութիւնդ կը գովէ, միայն մէկ բանի մը սիրտը նեղացաւ, եւ ինձի յատկապէս ապսպրեց քեզի ըսել՝ թէ Սարգսին հետ լաւ վարուիս։

— Ես Սարգսին ինչ ըրի։

— Կամաց, եղբայր. հիմա կը ձգեմ կ'երթամ, ըսաւ Բաբկէն՝ ձին մէկդի քշելով։

— Մի նեղանար, Բաբկէն, ինձի անհամբեր կ'ըսեն, դու ինձմէ անհամբեր ես։ Ես Սարգսին ինչ եմ ըրեր՝ որ Իշխանին սիրտը նեղացեր է։

— Ես գիտեմ, դու մտածէ, անշուշտ կը գտնես։

— Երբ Իշխանը անոր տասը բերդ ալ տայ՝ իմ ինչ հոգս. միայն այնչափ ըսի, չ'եմ ուրանար, թէ մենք բոլոր Կիլիկիոյ ալ տիրենք, ժեմին չ'ժեմին պարգեւելով քաղաք ու բերդ՝ Իշխանի բնակութեան տեղ չ'պիտի մնայ։ Ինձի Բարձր բերդը տուաւ, քեզի Ամուսան, Սարգսին՝ Ասիւծը, խեղճուկ գիւղացւոյ մը տղուն բերդ մը տալ՝ ինձի առատաձեռնութիւն չ'երեւար, այլ շռայլութիւն։ Այս զրուցեր եմ, յանցանք մի ըրեր եմ։ Եղբայրները եկան. անոնց քինչ պիտի տայ. թէ որ Վահկայ մէկուն տայ՝ Մամեսիա ալ միւսին՝ ինք գետինը պիտի նստի։

— Այս խօսքերը Իշխանին իրեն կրնաս զրուցել։

— Ինչու պիտի չի զրուցեմ.

— Երբ դու այս խօսքերը կը կրկնես, ալ մի զրուցեր թէ Սարգսին ինչ ըրի. երբ անի ժեմին չ'ժեմին կարգը կը դնես, երբ գեղացւոյ տղայ լինելուն բերդ մը իրեն շատ կը տեսնես. Իշխանին առատաձեռնութեան վրայ չ'է քու կիրքդ. ուրիշ տեղ

վնտռէ դու անոր պատճառը։ Աստուած վկայ, ես Սարգսի առ Իշխանն ըրած ծառայութիւնը չ'եմ կըրնար մոռնալ։ ինչ որ տրուի իրեն՝ արժանաւոր է։ Մեր պարտքն ինչ է, Թորոս մենէ ինչ կ'ուզէ. սիրով վարուիլ իրարու հետ, ազգին ազատութեան եւ լաւութեան համար աշխատիլ. գոհ լինինք, եղբայր, մեր եւ ազգին վիճակէն, փառք տանք Աստուծոյ. փուճ խօսքերով ինչու իրար թունաւորենք. ես ծերացայ. դու ալ ծերանալու վրայ ես. քիչ մը հանդարտէ. խելօք եղիր. տղաքը որ կը հասնին շահելու նայէ. չի տեսար քանի անգամ Իշխանը մեր երկուքը ցուցնելով տղոց «Ասոնք մեր հայրերն են, ասոնք մեր խելօքներն են, մենք ասոնց խօսքը մտիկ ընելու ենք» ըսաւ. հիմա կ'ըլլի որ մենք անոնց սիրտը կոտրենք, կարծել տանք թէ մենք կը չարանանք եւ կը նախանձինք։

— Բարկէնի այս ճառին վրայ Կոստանդին տխրեցաւ՝ ձայնը քաշեց։ Եւ ինչպէս որ զրուցեցինք՝ զօրաց աղաղակը՝ իրենց զօրավարին ընդունելութեան համար, մեր երկու ընկերները իբրեւ քունէ մը արթնցուցին խմացնելով թէ Անարզարայ առջեւ հասեր էին։

Սարգիս սրամիտ եւ արթուն՝ ինչպէս որ հասկըցուցեր էր Թորոս իրեն նոյն կերպով ճիշտ բանակը ճակատեցուցեր էր բերդաքաղաքին պարիսպներուն դէմ, երեքի բաժնելով, իւրաքանչիւրին իրեն խրամները եւ պատնէշները որոշելով ու ցուցնելով, վրանները կանոնաւորեալ շարել տալով. վրան չ'եղածներուն՝ ծառերու ճիւղեր բերել տալու հրաման ընելով, որպէս զի տաղաւարներ չինուին, եւ ամենքը կանոնաւոր միակարգ եւ ոչ խառն ի խուռն անկարգ։

Երբ Մլեհ եւ Ստեփանէ՝ որ Տաճկաց զինուորական ծառայութեան մէջ անցուցեր էին իրենց օրերը՝ այս կանոնաւորութիւնը տեսան, զարմանօք Սարգսի մօտենալով, սկսան հարցնել թէ ուսկից ուսեր էր այսպէս բանակ զարնել տալ. իսկ նա ցուցնելով զԹորոս «Իշխանին հրամանաւն եւ կարգադրութեամբ ամեն բան ընել կուտամ» ըսաւ։ Իսկ Թորոս այն միջոցին հրաւիրելով զԵւփիմէ եւ Դիոնիս հանգչելու՝ իրեն պատրաստուած վրանին տակ, քաղքին շուրջը պատյա մը կ'ընէր թէ քաղաքը դիտելու եւ թէ բանակը զննելու համար, ամեն տեղ ինչ պակասութիւն կար Բարկէնի՝ Կոստանդնի եւ ուրիշ զօրավարաց կը ցուցնէր, համառօտ եւ ճիշդ խօսքերով։ Երբ իւր քննութիւնը լրացուց, եկաւ հանգչելու վրանին տակ։ Խօսեցաւ եղբայրը հետ դարձեալ, շատ մը հարցմունքներ ըրաւ Հալպոյու Ամիրայի՝ Նուրէտտինին վրայ, անոր բնաւորութեան՝ վարմունքին՝ զօրութեան՝ Տաճկաց պատերազմելու ընդհանուր կերպին վրայ։ Վերջը սեղանը պատրաստել հրամայեց, հրաւիրեց զամենքը որ նստին կերակուրի, յանձնելով Եւփիմէի պատուել իր նորեկ եղբայրները՝ որ դեռ հիւր էին քանի մը ժամու համար, եւ որ քիչ մը վերջը տնեցի պիտի լինէին բոլորովին. զինուորներուն հետ պատառ մը հաց կերաւ, եւ յետոյ ելաւ դարձեալ պատյա մ'ընելու, ամենուն տեղեկութիւն հարցնելով Անարզարայ վրայ, մանաւանդ անոնց՝ որ նոյն քաղաքացի էին. տեսաւ նաեւ մէկ քանի երիտասարդ ալ որ Սմբատի ծառայութեան մէջ գտնուած էին, անոնք առանձին հարց ու փորձ ըրաւ, եւ ինչ տեղեկութիւն որ կ'առնէր՝ ամենքն օգտակար հա-

մարելով, բան մը չէր արհամարհեր։ Երբ նորէն իւր վրանը եկաւ, տեսաւ որ անոնք իրենց կերակուրը կերած էին, սկսաւ Բաբիլէնի հարցմունքներ ընել Վահկայ բերդին նորոգութեանց վրայ՝ որուն համար ապսպրեր էր բոլորովին նոյնպէս ընել, ինչպէս իրեն հօրեղբօր եւ հօր ժամանակ. ու երբ խմացաւ թէ նոյնպէս կատարուեր է գոհ եղաւ եւ ամենքը արձակելով հանգչեցաւ քունի։

Թէպէտ հազիւ թէ ամիս մը եղած էր, բայց զինուոր եւ զօրավար ամենքը գիտէին իրենց Իշխանին արթուն սովորութիւնը, ուստի ամեն ոք գիշերապահ եւ գիշերայած իր պաշտօնը ճշդիւ կը կատարէր, վասն զի որոշ գիտէր թէ չի կարծած եւ չ'սպասած վայրկենին՝ զօրապետը ներկայ էր, խիստ եւ ներողամիտ միանգամայն որ գիտէր թէ երբ գործադրելու է պատիժ եւ վարձատրութիւն. ուստի ամենքը թէ կը վախէին եւ թէ կը սիրէին զինքը։

Երբ առաւօտ եղաւ, ամենքը տեսան զթորոս որ ոտքի վրայ էր, եւ Սարգսի միջոցաւ աղեղնաւորաց խմբի մը կը հրամայէր նետաձիգ լինել ի քաղաք։ Նետերուն վրայ թուղթեր կապել տուաւ որոնց վրայ գրուած էր. «Թէ որ կ'ուզէք պաշարման նեղութենէ եւ ձեր Իշխանին բռնութենէն ժամ առաջ փրկուիլ միացէք եւ բացէք դռները, մենք ձեզ ազատելու համար եկեր ենք, գիտցէք որ թշնամի չ'ենք այլ բարեկամ»։ Ս. յսպիսի հարիւրաւոր նետեր նետուեցան քաղքին մէջ. Սմբատ խմանալով խստիւ հրաման ըրաւ որ ժողովին եւ իրեն բերուին։

Երբ խուրձեր այս նետերէն կը բերէին եւ Իշխանին առջին կը լեցնէին, ինք կատաղութեամբ ակա-

ները կը կրճատէր ու կը հայհոյէր. «վատ, դաւաճան, մատնիչ,» բառերը բերնէն դուրս կը թափէին շարունակ. եւ իր բորբոքած փրփրած ժամանակը կ'սպառնար՝ կը հրամայէր կրակի տալ քաղաքը, Թորոսէն ալ՝ բնակիչներէն ալ վրէժ առնելու համար։ Ս. յսպիսի ժամանակ ոչ կինը, ոչ տղան, ոչ Սրբազանը եւ ոչ ոք չէր համարձակեր իրեն մօտենալու. ուստի ամենքը հեռու կը պտըտէին։ Նոյն միջոցին էր որ Մարգրիտ իր ծերուկ Մարտիրոս ծառային հետ քաղքին հիւանդաց պտըտելութենէն ետ կը դառնար, ձեռքն առած այն նետերէն մէկ հատ մը։ Իր ծանր եւ լուրջ դէմքը, որ ամեն ժպիրհ նայուածք կը խոնարհեցնէր, հրեշտակի կերպարանք մը ունէր երբ իր հօրը կատաղութեան վայրկեանները կ'արթընցնէր. ուստի երբ միջնաբերդը մտաւ եւ իր տեսակները երթալու տուն իր հօրը դռան ճայնը լսեց, ճանրան շեղեց եւ հօրը հովանոցն ուղղուեցաւ, ու ձեռքը նետը դէպ ի հայրը դնաց, որ զինքը տեսածին պէս, սկսաւ դառն դանդատներու ընդդէմ Թորոսի՝ ընդդէմ քաղաքացւոց՝ ընդդէմ բերդապահ զօրականաց՝ ընդդէմ իր ծառայից եւ նաեւ ընտանեաց։ Մարգրիտ ոտքանի մը պէս մտիկ կ'ընէր այս խօսքերը, եւ երբ հայրը իր բոլոր կատաղութեան ճարտասանութիւնը եւ շունչը հատուց ու լռեց, այն տեղն քովը մօտենալով ու կարեկից աչքով սկսաւ նայիլ դարձեալ առանց խօսելու։ Սմբատ վերջապէս կանչեց. «Զրուցէ, Մարգրիտ, զրուցէ, միթէ ես խրատուն չ'ունիմ այս անիծեալ քաղաքը այրելու.» Երկայն լռութիւն մը այս խօսքերուն յաջորդեց, եւ Իշխանը տեսնելով իր

զաւկին ձեռքը այն նետերէն՝ որ իր բարկութիւնը գրգռեր էին։

— Դու ալ այդ նետերը ձեռքդ կը պտըտցնես։

— Քաղաքը կ'երեւայ թէ ողողուած էր ասոնցմով որովհետեւ ես ալ հատ մը գտայ։

— Անիծեց քաղաք, հիմն ի վեր տապալելու արժանի. անիծեալ բնակիչք։

Այս խօսքերը դեռ բերանն էին, երբ աղմուկ եւ աղաղակ լսուեցաւ. ձայները վերը միջնաբերդն կը բարձրանային, եւ պարիսպներուն միայն մօտենալով կը տեսնուէր որ ժողովուրդը եւ պահապանները իրարու հետ կը կռուէին, անոնք ուզելով դռները բանալ եւ ասոնք արգիլել։ Ա՛լ կատարեալ մոլեգնելով Սմբատ զէնքերն առաւ, եւ առանց աղջկան ձայնին լսելը՝ դիմեց օգնելու իր զօրականաց որ ժողովրդեան բազմութեան դէմ կը մաքառէին։ Իշխանին տեսութիւնը փոխանակ հանդարտեցնելու, ալ աւելի զայրացուց ամբոխը. քարեր անձրեւի պէս կը տեղային, եւ միջնաբերդին դռնէն մինչեւ պարիսպները տուն տանիք չի կար որ զօրաց վրայ ուռնեցածը չի պարպէր, Իշխանը տեսնելով վտանգը ետ դառնալ կ'ուզէր, բայց անկարելի էր, շուարեալ մնացեր էր. իրաւ իր զօրքերը անգործ չ'էին կենար, արիւնը կը վազէր, բայց ինչ օգուտ որ մէկ ինկածին տեղ տասը քսան կը բուսնէր. վերջապէս ձայն մը ելաւ թէ ժողովուրդը կրցաւ դռներուն մէկուն տիրանալ՝ բանալ եւ թշնամին ներս խուժել. ուստի Սմբատ նոյն միջոցին գոնէ միջնաբերդը կ'ուզէր ինքզինքը նետել՝ բայց կարելի չ'էր. այս յուսահատ վայրկենին ձայն մը փրթաւ ժողովրդեան եւ զօրաց մէջ։

— Օրիորդն, օրիորդն պօռացին երկու կողմէն եւ լուութիւն մը տիրեց. քարի եւ նետի կարկուտը դադրեցաւ. Մարգրիտ երեւցաւ գլուխը բաց, անպատսպար. վազելով դնաց եւ ինք հօրը ձեռքէն բռնած իբրեւ վահան զինքը ծածկելով զօրքերն ալ ետեւէն՝ բերաւ մտուց միջնաբերդը եւ դռները դոցուեցան։ Ժամանակ էր, վասն զի միւս դռնէն Թորոսի զօրքերը գունդագունդ ներս կը խուժէին եւ քաղաքացւոց հետ եղբայրարար կը գրկուէին, եւ միջնաբերդին վրայէն տեսնողներուն յայտնի էր որ եթէ Մարգրիտ քանի մը վայրկեան ալ ուշանար՝ հայրը ողջ կամ մեռած թշնամեաց ձեռքն ինկած էր։

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

ԱՌԱՔԻՆՈՒԹԵԱՆ ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ

Այս առաքինութեան յաղթանակէն վերջը, ուր անզէն աղջկան մը երեւցթը գինաթափ ըրաւ պատերազմող ձեռքերն եւ իր հայրը կորստանէ ազատեց, Սմբատ փոխուեցաւ բոլորովին։ Իր հովանոցին մէջ նստած ոչ կը խօսէր՝ ոչ կ'ուտէր՝ ոչ կը խմէր. Տիկինը եւ Սրբազանը մէկ քանի մը ջանացին իր յամառ եւ անտարբեր լռութիւնը ընդմիջել, բայց ճար չ'եղաւ. ուստի Օրիորդին դիմեցին որ հօրը հետ խօսի, բայց ինչ խօսէր, այն չ'էին կրնար որոշել։

Իսկ թշնամին քաղքին ամեն կողմին տիրելէն վերջ, պատրաստութիւններ կը տեսնէր՝ հողասատնէշներ կը շինէր՝ ճանրաներ՝ տուներ՝ հաղորդակցութեան միջոցներ կ'ապահովէր, բերդականաց ձգողա-

կան զէնքերէն պաշտպանուելու համար, ինչ որ պէտք էր կ'ընէր եւ կը զարմանար թէ նոքա կենաց նշան ամենեւին չ'էին տար։

Եւ իրօք Իշխանին այն վիճակը ամենը լքոյց, պատճառը ոչ ոք չ'էր հասկնար, վարձկան զօրականք սկսած էին քրթմնջել, եւ վերը արդէն Տիկինն, նա մանաւանդ Սրբազանը, Իշխանին խելքին վրայ ցնորք մը նշմարելով լուութենէն, սկսած էին դաւադիր լինել կերպով մը տղան Բակուրա տեղը նստեցնել խորհելով, երբ նա որ մինչեւ այն օրը վտանգ մը տեսած չունէր, եւ իր հաճոյքներէն ու զուարճութիւններէն զատ բան մը չ'էր երեւակայեր՝ այս միջնաբերդին մէջ բանտեալ վիճակէն ազատելէ ուրիշ բան չ'էր մտածեր, ուստի իր այս թեթեւութիւնն ալ աւելի խայծ մ'էր Տիկին մօրը, տղուն անունով կառավարել։

Երբ Մարգրիտ այս վիճակը տեսաւ եւ գուշակեց, երբ կիսակատուր բառեր ամեն բան յայտնեցին եւ երեւակայեց թէ չարեաց չարագոյն վիճակ մը պիտի ծագի, որոշեց հօրը մօտենալ, եւ իր պարզութեամբ քովը նստելով սկսաւ հարցմունքներ ընել. թէ ինչու տխուր էր, թէ ինչու չ'էր խօսեր, թէ ինչու չ'էր ուտեր խմեր . . . եւ առանց ճանճրանալու այնչափ անուշ եւ այնչափ երկար խօսեցաւ եւ կրկնեց հարցմունքները, որ Սմբատ սկսաւ փոխուիլ, իր գեղին սեւեռող նայուածքն ու խլութիւնը անհետացաւ, սկսաւ իր աղջկան խօսքերուն ուշադրութիւն ընելն յայտնել, եւ վերջապէս իրրեւ քունէ մը ցնցուելով եւ արթննալով, պատասխանեց.

— Դու, Մարգրիտ, դու չէիր որ ըսիր թէ քաղաքացիք պիտի ապստամբին։

— Այո՛, հայր իմ, ըսաւ աղջիկը, հօրը աջն իր ձեռքերուն մէջ ամփոփելով փաղաքշանօք։

— Ապստամբեցան եւ քաղաքը մատնեցին։

— Այո՛, հայր իմ։

— Դու չ'էիր, որ ըսիր թէ այս վարձկան եւ սրիկայ զինուորները զիս պիտի մատնեն։

— Այո՛, հայր իմ։

— Ուրեմն ճար չի կայ, պէտք է սպասել այս վիճակին, պէտք է սպասել գերութեան, պէտք է սպասել աստանդական շրջելու ապաստանարան մը գտնելու համար. դու ըսիր՝ ուրեմն ասոնք պիտի լինին. դու գուշակեցիր՝ ուրեմն վերահաս է եւ պիտի հանդիպի. լաւ է ուրեմն մեռնիլ։

— Ինչու՞ համար դու այսպէս կը յուսահատիս, հայր իմ, ըսաւ Մարգրիտ՝ տեսնելով թէ իր նախատեսութիւնքը ինչչափ ճշգրտակար եղած էին հօրը, ես մարգարէութեան հոգւով չի զրուցեցի բան մը, այլ բոլոր իմ խօսքերս ըրած դիտողութեանցս վրայ երեւակայական դատումներ էին. դու թէ որ ուզես, ես հիմա, ես տկար աղջիկ մը՝ ամեն բան կարգի կը դնեմ, միայն հրաման տուր։

— Ի՞նչպէս կարգի կը դնես դու այս վիճակը՝ որ արդէն իր վախճանը գտած է։

— Հիմա Թորոսին քու կողմանէդ . . .

— Թորոսին իմ կողմանէս պատգամաւոր կամ նամակ չի կրնար երթալ եւ պէտք չէ երթայ։

— Բայց, հայր իմ.

— Հայր, մայր չի կայ. փուճ տեղ ինձի հետ մի խօսակցիր, զիս մի նեղեր. ամեն մարդ իր բաղդին պէտք է հետեւի. ինչ որ մինչեւ հիմա քու հօրդ

համար ըրիր՝ բաւական է, Աստուած քեզ օրհնէ ու վարձատրէ. ինչպէս որ դէջ՝ անպիտան եւ չարագործ ալ լինի մէկը, իր զաւկին համար՝ մանաւանդ երբ զաւակը այնչափ առաքինի է քեզի պէս, մէկ անգամուան համար երբ աղօթէ՝ Աստուած անոր ձայնը կը լսէ. ուստի նորէն կ'ըսեմ, ես ալ բան մը չ'ունիմ, ամեն բան լմնցած է ինձի համար, ոչ իշխանութիւն, ոչ կարողութիւն, ոչ հարստութիւն, ամեն բան կորան եւ անոնց հետքն անգամ չի մնաց. հոս անզգամութեան չափը լցուեցաւ, դու միայն մնացիր անարատ այս դարշութեանց մէջ, Աստուած քեզ վարձատրէ, Աստուած քու վերջդ բարին ընէ։

Եւ այս խօսքերը զրուցելուն Իշխանը ձեռքը զաւկին գլխուն դրած աչքերը արտասուալից երկինք վերուցած էր։

Տխուր եւ դառն սրտիւ մտիկ կ'ընէր այս խօսքերը Օրիորդը. երբ հայրը ոտքի վրայ ելաւ, հանդարտ էր բոլորովին եւ սկսաւ վեր վար շրջադայել, ու յանկարծ կենալով հրամայեց որ Վասիլ կանչեն, եւ երբ նա սոսկումով ներս մտաւ՝

— Գնա, ըսաւ, բոլոր բանտարկեալները հոս բեր հիմա։

Քանի մը վայրկեան վերջը քառասունի չափ անձինք իր առջեւ շարուեցան շղթայակապ։

— Ամենքն ասոնք ամբողջ ներկայ են, հարցուց Իշխանը, չի կա՞յ ոք պակաս։

— Ո՛չ, Տէր, պատասխանեց Վասիլի ռնդային ձայնը։

— Շուտ ասոնց շղթաները քակեցէք։

Եւ երբ հրամանը կատարուեցաւ։

— Գնացէք ձեր տունները, ազատ էք ասկից վերջը

դիս եւ իմ յիշատակս նզովելը՝ անիծելու եւ հայհոյելու, միայն չնորհակալ եղէք եւ օրհնեցէք այս աղջիկը. ինչ որ մինչեւ հիմա ապրեցաք եւ պիտի ապրիք՝ դիտցէք՝ ի չնորհս նորա է։ Տէ՛ր, մ'երեւաք աչքիս, գնացէք։

Այնպիսի դառնութեամբ զրուցուեցան այս խօսքերը՝ որ իրրեւ թէ՝ ինքնիրեն կը վախէր, որ կրնար զղջալ եւ հրամանը յետս կոչել։ Ուստի մարդիկն ալ զարմանքով եւ ահով դողով երբ միջնաբերդին դռնէն դուրս ելան, մեծ ծանրութիւն մը գնաց իրենց վրայէն։ Բայց այս ամեն եղելութեանց Մարգրիտ նստած ձեռք ձեռքի վրայ դրած կը մտածէր թէ ինչպէս կարելի էր այս քարսիրտ մարդուն սիրտը կակղեցնել. ուստի ելաւ վերջին ճիգ մ'ալ ընելու, վասն զի այս մարդը ինչ աստիճանի անզգամ ալ որ լիներ, իր հայրն էր, քովը մօտեցաւ.

— Սիրելի հայր իմ, ըսաւ, կը տեսնեմ թէ սոսկալի որոշմունք մը ունիս, բայց դու չ'ես մտածեր թէ ես քեզմէ զատ մէկը չ'ունիմ աշխարհիս վերայ, դու միայն իմ յոյսս եւ իմ պաշտպանս ես, ես առանց քեզի ինչ պիտի լինիմ։

Այս խօսքերով կը յուսար որ յուսահատ որոշմունքէ մը զինքն ետ կեցնէ, բայց Իշխանը այնչափ միամիտ չ'էր։

— Դու փուճ տեղ կը վախես, աղջիկս, ըսաւ, ես դեռ իմ վերջին որոշմունքս չ'եմ ըրած, եւ զքեզ ալ պաշտպանութեան կարօտ չ'եմ դաներ, վասն զի երէկ դու դիս պաշտպանեցիր, արդէն քու փափաքդ յայտնի է ինձի. դու միշտ մենաստան մը քաշուիլ կ'ուզէիր, մենք զքեզ արգիլեցինք մինչեւ այս օրս.

ուստի դու հանգիստ եղիր. բոլոր քաղաքը զքեզ կը պաշտպանէ եւ դու ուր որ ուզես կրնաս քաշուիլ։

Այս խօսքերը խստութեամբ գրուցուեցան. ուստի իմանալով Օրիորդը որ ճար չի կար, տխուր իր սենեակը քաշուեցաւ՝ Աստուծոյ յանձնելով ինքզինքը եւ երեք անմեղները, հարսը եւ իւր պզտի տղայքը, որ ուրիշներուն յանցանքը կը տուժէին։

Նոյն վիճակին՝ որ ինք հօրը հետ վերոյիշեալ խօսակցութիւնը կ'ընէր Տիկինը, տղան Բակուրա եւ Սրբազանը մէկտեղ կ'ինչնէին վարի մեծ դաւիթը՝ ուր զինուորաց խումբը կը կենային։ Քանի մը ճրագներ եւ քանի մը կանթեղ տկար եւ տխուր լոյս մը կը ձգէին. ուստի երբ այս մեր երեք անձինքը սանդուխին վերը կեցան, բոլոր խումբը հոն ժողվուեցան իմանալու համար թէ ինչ կը նշանակէր այս անսովոր այցելութիւնը։

Սրբազանը սկսաւ տխուր ձայնով մը վիճակին ծանրութիւնը նկարագրել, վերջը հոն բերաւ խօսքը թէ ինչպէս Իշխանը յուսահատ՝ բոլորովին հակասական հրամաններ կուտար. երկուան դատապարտածները այսօր կ'արձակէր, թէ ինչպէս փոխանակ պատերազմի պատրաստութեան կամ բանաղնացութեան՝ մունջ եւ համր եղած՝ հարցմունքներուն նաեւ պատասխան չէր տար, եւ թէ ինչպէս Օրիորդն անգամ իրմէ զոհացուցիչ պատասխան մը չէր կրցած առնուլ... Ուստի, աւելցուց Սրբազանը, թէ այսպիսի պարագայի մէջ Տիկինը եւ ինք եւ Օրիորդը աղաչեր էին Բակուրա Իշխանազունը՝ որ յանձն առնու կառավարութիւնը այսպիսի ծանր պարագայի մէջ, որպէս զի քաղաքն անիշխանութեան չի մատնուի։

— Մենք, Իշխանը միայն մեզի Տէր կը ճանաչենք, ուր է, թող գայ, ըսաւ ձայն մը։

— Մենք ձեզի հաւատարմութիւն չ'ունինք, աղաղակեց ուրիշ մը։

— Օրիորդը թող գայ, այն խօսի, ըսաւ մէկ ուրիշ ձայն մ'ալ։

— Անոր միայն վստահութիւն ունինք։

— Օրիորդը, Օրիորդը կ'ուզենք, սկսան գոչել խառն ձայներու բազմութիւն մը։

— Դուք ալ մեզի պէս անպիտան էք. անպիտաններ, անզգամներ։ Եւ ձայները կը բարձրանային ու դաւիթը կը թնդար. մեր երեք անձանց վիճակը վտանգաւոր էր. ետ դառնալ եւ սանդուխներէն վեր փախչիլ անկարելի էր, գազանի մը կռնակը դարձնելն յայտնի է թէ յիմարութիւն է։ Երեք անձինքն՝ որ ինքզինքնին ծուղակի մէջ ձգեցին՝ բոլորովին չփութեցան. եւ յիրաւի ամենէն քաջ մարդիկն նաեւ այդ արիւնալի եւ գազանային աչքերը որ տեսնէին, կարելի չէր սրսկում զիրենք չի պատեր։ Տիկինը իւր բոլոր հնարիմացութիւնը ժողվելով նշան ըրաւ որ կ'ուզէր խօսիլ. բայց հազիւ թէ փոքրիկ լռութիւն մը կ'սկսէր՝ աղաղակները դարձեալ կը բարձրանային եւ անհնար կը լինէր խօսք լսեցնել. այս տագնապին մէջ էին, երբ յանկարծ ճերմակ գիշերազգեստ հագած՝ մազերը կռնակն ի վար թափած երեւցաւ Մարգրիտ, որ խառնակ աղաղակներէն կարծելով թէ միջնաբերդն ալ առնուեր էր, մէկ ձեռքը ճրագ՝ միւսով եղբօրը փոքրիկ տղան գրկած դէպ ի սանդուխը կը վազէր, հարսն ալ միւս տղան գիրկը իրեն կը հետեւէր. երբ զինքը տեսան այս կէս գազան

զինուորները, պատկառանաց լռութիւն մը տիրեց, եւ Տիկինը սիրտ առնելով, «Եկ աղջիկս, եկ, մեր զինուորները քեզ կ'ուզեն որ խօսիս, եւ հանդարտին» կանչեց։ Եւ իրեքն ալ մէկէն դէպ՝ անոր կ'ելնէին սանդուխներէն ապահովուելու համար։

— Ապրի Օրիորդը, կեցցէ Օրիորդը, կը կանչէին զինուորները մէկ բերան։

Այս խառնակութեան եւ աղաղակներուն մէջ մայրը աղջկանը խմացուց քանի մը խօսքով թէ ինչէն էր այս գրգռութիւնը, եւ թէ ինք միայն կրնար այս մղեցին զօրականը հանդարտեցնել։ Ուստի Մարգրիտ առաջ անցնելով սանդուխներէն քանի մը ոտք իջաւ՝ միշտ տղան գիրկը, ձեռքով նշանացի ըրաւ որ լռեն։

Գեղեցկութիւն, երիտասարդութիւն եւ առաքինութեան դրոշմ կնկան ճակտի վրայ՝ այնպիսի աղդեցութիւն ունի մարդկանց, որ անոնց գազանները նաեւ անկից ազատ չեն. ուստի շուտ մը լռութիւնը տիրեց եւ Օրիորդը այսպէս խօսեցաւ.

— Ձեզմէ շատերը՝ իմ տղայութիւնս գիտեն, կան մէջերնէդ մարդիկ որ ես իրրեւ հայր ճանչցեր եմ, եւ որոնց պաշտպանութիւնը վայելեր եմ զանազան ուխտադնացութեանց մէջ. մէկ յարկի տակ բնակեալ՝ ամենքնիդ իբրեւ եղբայր ճանչեր էի մինչեւ այսօր, եւ այնպէս կը յուսայի թէ մեր այս թշուառ վայրկեաններուն, մէկ սիրտ՝ մէկ հոգի՝ մեր ցաւերը պիտի չ'աւելցնէք, եւ այս վիճակէն ելնելու համար ինչ կերպով որ կարելի է ճարը մէկտեղ միաբան պիտի հոգանք։ Այս բարկացայտ աղաղակները՝ որ դիս այս վիճակիս մէջ դուրս ճգեցին սենեկէս, այս անմեղ տղայոց արցունքը՝ որ դիս շփոթեցին, ինձ այնպէս

կարծել տուին թէ թշնամին առեր է այս մեր վերջի ապաստանն ալ, եւ մեզ դերութենէ զատ ուրիշ բան չէ մնացեր։ Իսկ հիմա կը տեսնեմ թէ մենք մեր տանը մէջ խռովութիւն կը հանենք, զիրար կ'ուզենք հարուածել. մի կարծէք թէ այսպէս մէջերնէս մէկը օգուտ կրնայ քաղել. պէտք է ամենքս լաւ ըմբռնենք թէ մեր մէջէն նա որ հիմա վազէ այս դուռը բանալու եւ ներս հրաւիրէ թշնամին, էն արհամարհը ինքն է նորա աչքին. մատնութեան պէս անարգ ինչ կայ աշխարհիս վրայ, ով մէջերնէս Ցուդայի անունը եւ բաժինը կ'ուզէ ժառանգել։ Ոչ ոք։ Այս աղաղակները՝ այս կիրքը նաեւ մեզի ինչ դէշ հետեւանքներ պիտի բերեն։ Հանդարտինք, եղբարք իմ, ձեր մէջէն կը տեսնեմ ես քանի մը խոհեմ ծերեր, անոնց խորհուրդ հարցուցէք, անոնք իբրեւ հայր յարգեցէք, անոնց խօսքը մտիկ ըրէք, բանի մը թէ կը փափաքիք՝ անոնցմով մեզի խմացուցէք. Իշխանը՝ իմ հայրս, գիտէք որ քիչ մը հիւանդ է, այսպիսի աղաղակներով իր վիճակը կը ծանրանայ, եւ դուք տիրասպան լինելու նախատինքն ու աղտը ձեր անուան վրայ կը դրոշմէք, զգուշացէք։

Այս խօսքերը լուրջ եւ տխուր դառնութեամբ մը զրուցուած, բեմի վրայէ տրուած քարոզի մը աւելի ազդեցութիւն ըրին այս աւազակաց վրայ, եւ այս մաքուր շրթունքներէն ելած խօսքերը իբրեւ թէ զանոնք մկրտեցին, հազիւ թէ մէկ երկու խենթուկներ «Կեցցէ Օրիորդը» պոռացին, «Լռութիւն» բառը ամեն բերնէ զանոնք պապանձեցուց, եւ մեր իշխանական ընտանիքը խաղաղութեամբ ելաւ իր սենեակները։ Մարգրիտ տղեկը յանձնեց հարսին, եւ

ինք առանց ուշադրութիւն ընելու մօրը՝ եղբօրը եւ Սրբազանին գովասանական անհամ խօսքերուն, որ վտանգէ ազատելուն ինչ գրուցածներն չէին գիտեր, ի դառն դուշակութեամբ հօրը հովանոցը ուղղուեցաւ, հազիւ թէ դրանը մօտեցաւ, իր ծեր եւ մունջ Մարտիրոսը տեսաւ որ անսովոր համարձակութեամբ «Օրիորդ, մի մտներ. Հոս ինչ բան ունիս» ըսելով կ'ուզէր զինք արգելուլ։ Այս արգելքը զինք իր համոզման մէջ հաստատելով՝ արգելքը վանեց եւ տախտին մօտեցաւ՝ ուր սովորաբար իր հայրը կը հանդչէր, եւ տեսաւ զնա տարածեալ՝ սուր մը սրտին դամուած՝ արիւնը որ առուակի պէս կը վազէր, հասկցաւ որ ամենբան լմնցեր էր. չոքեցաւ հոն բազմցին եղերքը, նայեցաւ այն աստեղազարդ երկնքին, իր մռքին աչքերը դեռ անդին աւելի բարձր ողորմութեան Աստուածը տեսան, որուն գթութիւնը անսահման է եւ անչափ, անոր աղօթեց, իր թշուառ հօրը ձեռքերուն վրայ դրաւ իր շրթունքները, իւր մաքուր եւ որդիական արցունքները որ արիւնը կը լուային, ինք կը հաւատար թէ ոճիրները նաեւ կը լուային երկինքը. եւ երբ աղօթքը լմնցուց եւ հովանոցին դռնէն դուրս ելաւ, տեսաւ զինուորաց ուրը տասը հատ ծերերը շարուած որ իրեն կ'սպասէին եւ ամենայն յարգանօք իրեն ըսին.

— Ո՜ աղնիւ Օրիորդ, Աստուած քեզ միխիթարութիւն տայ, ինք Տէրն ողորմի մեր Իշխանին հոգւոյն, մեր բոլոր զինուորակիցքը իրենց ցաւակցութիւնը քեզ կը յայտնեն զմեզ պատգամաւոր յուղարկելով եւ կը խնդրեն որ իրենց աղաչանաց մտիկ ընես եւ յանձն առնուս յաջորդ լինիլ հօրդ, քոյ իմաստութեամբ եւ առաքինութեամբ տնօրինես։ Իրենք յայտնի կ'իմացնեն թէ ոչ Տիկինը՝ ոչ Սրբազանը եւ ոչ քու եղբայրդ Բակուրա Իշխանը՝ կրնան ճանչել յաջորդ Իշխանին. իսկ եթէ դու յանձն չ'ես առնուր, այն ատեն իրենք գիտեն իրենց ընելիքը եւ անոր համար ալ առաջուց թողութիւն կ'ուզեն։

— Առանկ վայրկենի մը մէջ, գոնէ մինչեւ վաղն առաւօտ ինձի ժամանակ պէտք է տաք խորհրդածելու. ձեր այս առաջարկութիւնը գիտէք որչափ ծանր է, ամեն կարգ կանոն տակն ու վրայ կ'ընէ, եւ աշխարհք ինչ կը գրուցէ երբ ես իմ մէկ հատիկ եղբայրս զրկեմ ժառանգութենէ՝ հօրս դիակը դեռ հող չի մտած։ Խնդրեմ, այսպիսի բռնաւորական գործ մի ընէք, եւ նայինք թէ ոչ վերը՝ ոչ վարը բաժանմունք չ'լինի մէջերնիս. ձեզ իբրեւ հօր անունց իբրեւ եղբօր կ'աղաչեմ իմ այս խօսքերուս վրայ մտածել։

Առանց պատասխանելու ծերերը ելան գնացին, եւ Օրիորդը հաղիւ թէ իր սենեակը մտաւ, զարմացաւ տեսնելով հոն մայրը՝ եղբայրը եւ անբաժանելի Սրբազանը, որոնք սոսկումով պատած սկսան աղաչել իրեն որ յանձն առնու ամեն առաջարկութիւն՝ ամեն իշխանութիւն, միայն թէ զիրենք եւ իրենց կեանքը ազատէ այս կատաղի աւազակաց գնդին ձեռքէն, որ իրմէ զատ բանէ մը չ'էին ակնածեր, եւ որ վերը արդէն զվասիլ յօշ յօշ պատառելով սպաննած էին, իբրեւ լրտես եւ բանսարկու։ Իսկ երբ Օրիորդը իրենց պատմեց թէ ինք ինչպէս պայման դրած էր մինչեւ առաւօտ սպասելու, սկսան երեքը միաբերան լալ՝ ողբալ եւ կոծուիլ, մանա-

ւանդ Սրբազանը, թէ շատ գէշ բան եղած էր, եւ թէ շատ կարելի էր որ «Այդ անզգամ չարագործ-ները՝ որ ոչ Աստուծմէ կը վախենին եւ ոչ մարդկանէ կ'ամաչէին՝ դառնային գային եւ անկարծելի ոճրա-գործութեանց ճեռք զարնէին։»

Սենեկին դուռը բաց էր, երբ այս խօսքերը գրուց-ուեցան՝ Աւագին գլուխը ներս երկնցաւ նոյն վայր-կենին եւ իր երկու բոցի պէս աչքերը իւր սեւա-ցեալ երեսին վրայ փայլեցան նստողներուն աչքին. դաժան երեսով եւ սպառնալից ձայնով այս խօս-քերն արտասանեց։

— Օրիորդ, մեր գունդին կամքն այս է որ կամ հիմա յանձն առնուս ամեն իշխանութիւն, կամ թէ ոչ որոշ յայտնես եւ մենք գիտենք ընելիքնիս։

— Թէ որ միարան այդ որոշմունքը ունիք մէջեր-նիդ, թէ որ միաբան իմ ամեն հրամանաց պիտի հնազանդիք, ինչպէս հօրս միշտ կը հնազանդէիք՝ լաւ, կ'ընդունիմ. բայց թէ որ իմ անունիս քօղին տակ ամեն անկարգութիւն պիտի տիրէ, ես գիտեմ հօրս ետեւէն երթալու ճանբան։

— Մի վախեր, մենք ամենս կեցեր ենք, քու խօսքերդ Աստուածամոր խօսքի պէս պիտի ընդուն-ուին. հոգ մ'ըներ, Օրիորդ։

— Մենք կեցեր ենք հոս ամենքս, ըսին տասը ձայն՝ որ դուրսը կեցած էին եւ որոց ոմանց գլուխները կ'երեւար՝ ոչինչ պակաս ահարկու քան զԱւագինը։

— Հրամայէ ուրեմն, Իշխանուհիդ, ըսաւ Աւագ, որ երեւաս մեր զօրականին։

— Վայրկեան մը ինձի ժամանակ տուէք, ըսաւ խեղճ աղջիկը արցունքը սրբելով, եւ վրան սեւ

հագուստ մը ձգեց, ու ետքը միայն իր Մարտիրոսը առած ինչաւ վարի գաւիթը ուր բոլոր զինուորները ժողվուած իրեն կը սպասէին։

Հոն, Աւագ՝ Օրիորդին կողմանէ եղած պատաս-խանը հաղորդեց, այն ատեն գաւիթը թնդաց վասն զի «Կեցցէ մեր Իշխանուհին» բառերը երեք հարիւր բերան օրոտացին։ Օրիորդն ալ քանի մը բառով յորդորեց զիրենք որ երթան հանդչին եւ իրեն ալ ժամանակ տան որ կարենայ հանդարտիլ, եւ գիտնայ թէ ինչ պիտի ընէ։ Զինուորները իրենց խշտիները քաշուեցան։ Օրիորդը ծանր ծանր եւ մտախոհ կ'եր-թար իր սենեակը պարագաներուն դառնութեանը վրայ խորհրդածելով եւ առաջադրելով որ այս վիճա-կէն ազատած օրը իր փափաքած կուսանաց վանքը քաշուի անդանդաղ։ Միւս կողմէն կը կշռէր վիճակը կը տեսնէր թէ անկարելի էր դէմ դնել այսպիսի անկարգ աւազակներով Թորոսի պէս թշնամոյ մը առջեւ, ուստի կը մտածէր թէ ինչ դաշինքներով կարելի էր պատուով ազատել ընտանիքը, եւ այս խորհրդածութեամբ յուզեալ հագիւ թէ առաւօտ-եան դէմ մրափ մը առաւ իր անկողնին վրայ նստած եւ արշալուսին հետ արթնցաւ։

Առաւօտուն Սմբատայ մարմինը դիապատեցաւ, սենեկի մը մէջ դրուեցաւ Օրիորդին հրամանաւ։ Ընտանիքը ժողովքի կանչեց եւ անոնց միտքը հար-ցուց, բայց անոնք տեսաւ թէ ահաբեկեալ՝ ազա-տել միայն այն վիճակին կը փափաքէին եւ ամեն բան իրեն կը թողուին։ Ուստի առանց ժամանակ կորսնցնելու ձի մը պատրաստել՝ քանի մը ծեր զօրա-գլուխներուն իրեն հետեւիլ եւ միջնաբերդին դուռը

բանալ հրամայելով՝ ուզեց որ իմացնեն Թորոսի թէ պատգամաւոր պիտի գար խաղաղութիւն խօսելու։

Բոլորովին սեւեր հագած, սեւ ձիու մը վրայ հեծած, ախուր եւ դիմացը նայելով՝ մազերնին ճերմկցած արեւէն սեւցած զինուորներէ շրջապատեալ կ'երթար Իշխանուհին, եւ բոլոր քաղաքը՝ որ արդէն զինքը կը ճանչէին եւ կը յարգէին, գիտնալով թէ հօրը սգաւորն էր աւելի ակնածութիւն կը ցուցնէին. կանայք դռները եւ տանիքները կը լցուէին տեսնելու համար զինքը. «Աստուած զքեզ մխիթարէ, Աստուած զքեզ օրհնէ, Աստուած քեզի երկայն օրեր տայ» ձայները եռեւէն կը հասնէին։ Ոչ միայն զարմանալի էր Սմբատայ մահուան լուրին տարածուիլը բոլոր քաղքին մէջ, այլ նաեւ ժողովրդեան կրից ներողամիտ լռութիւնը որ թէպէտ լի էր ատելութեամբ նորա յիշատակին դէմ՝ այլ թշուառ եւ առաքինի աղջկան մը ականջին ծանր եւ նախատանաց բառ մը չի լսեցուց։ Երբ քաղքին դռնէն ելաւ Օրիորդը եւ բանակին մօտեցաւ, տեսաւ խումբ մը հետեւակ մարդիկ որ իրեն կ'ուղային, առաջնորդները խմացուցին թէ Իշխանը անձամբ կուգար զինքը դիմաւորելու. մէկէն Մարգրիտ իջաւ ձիէն։ Թորոս մտենալով եւ ողջունելով, կրկին կրկին հրաւիրեց դարձեալ ձի հեծնել մինչեւ վրանները. իսկ Օրիորդը հրաժարելով հետի կը քայլէր իրեն հետ լռութեամբ, մինչեւ որ հասան Իշխանական վրանը ուր Եւփիմէ եւս պատուով ընդունեցաւ զպատգամաբերը։

Մարգրիտ այն ընտրեալ եւ արտաքոյ կարգի բնաւորութիւններէն էր՝ որոնց լռութիւնը, նայուածքը, շարժմունքը նաեւ՝ կը խօսի եւ կ'արտայայտէ

հոգւոյն կատարելութիւնքը, եւ նոյն բնութեան վիճակեալ անձինք իրար շուտ կը հասկնան։ Այնպէս ալ հոս հիմա հանդիպեցաւ. Թորոս ու Եւփիմէ վայրկենին ճանչեցին Օրիորդին բարձր բնութիւնը՝ ինչպէս նա ալ զանոնք ճանչեց եւ դատեց։

Քանի մը վայրկեան լուռ կենալէն վերջ, Թորոս հարկ համարեցաւ խօսքը բանալու.

— Ազնիւ Իշխանուհի, ձեր այսպիսի պատգամաւորութիւնը պատիւ կը համարիմ, եւ կը փափաքիմ որ այնպիսի առաջարկութիւններ ընէք՝ որ առանց արեան կաթիլ մը թափելու կարենանք խաղաղութիւնը կնքել, եւ այս կռիւը՝ որ եղբայրասպան կրնայ համարուիլ՝ վերջացնենք։

— Ո՛վ մեծ Իշխան, պատասխանեց Մարգրիտ, ես պայման չ'եմ բերած. հոն՝ ներսը՝ ընտանիք մը կան, որ իրենց սուգին մէջ՝ դաշնադրաց պայմաններու վրայ մտածելու վիճակի մէջ չ'են. ձեր խնամութիւնը կրնայ երեւակայել՝ ես չ'եմ երկայնարաններ. ձեր վեհանձնութիւնը ինչ որ կամի՝ պատրաստ եմ ստորագրել, միայն թէ ձեր սրտէն՝ եւ ոչ մեր վարմունքէն՝ կը խնդրեմ որ թելադրիք։

— Ես ներսի միջնաբերդին ընտանեաց վիճակէն եւ սրտիս վեհանձնական թելադրութենէն աւելի առաքինութեան տիպար մ'ունիմ առջեւս, ուրեմն, նա հիմա թող հրամայէ եւ երաշխաւորէ որ ասկից վերջը մարդասիրութեան օրէնքներ միայն պիտի կառավարեն Անարզաբան, ես իմ ժառանգական բոլոր իրաւունքներէս կը հրաժարիմ, եւ բանակիս կը հրամայեմ հիմա այս վայրկեանիս ասկից հեռանալ։

— Այսչափ վեհանձնութեան եւ այսչափ մարդա-

սէր առաջարկութեան պէտք էր որ ես ուրախութեամբ յանձնառութիւն ցուցնէի, եւ դժբաղդաբար պիտի չի կարենամ. ովեմ՝ որու երաշխաւորութիւնը այնչափ արժէք ունենայ. թշուառ աղջիկ մը պատրաստ է սիրով եւ սրտանց աչխարհէս հրաժարելու եւ այս պաշտօնը միայն քանի մը անմեղ անձանց ապագային համար յանձն առած է։

— Բայց ես իմացայ թէ բոլոր զօրականաց եւ ընտանեաց միաբան ընկերութեամբ ձեզի կատարեալ յաջորդական իշխանութիւն տրուեր է եւ դուք ընդուներ էք։

— Այո՛, ընդուներ եմ, սրպէս զի ինչչափ որ կարելի է մարդկային արեան հեղեղներ կարենամ արգիլել եւ անկարգութիւններ տանձահարել. մի միայն ատոնց համար։

— Լաւ, իշխանազուն Օրիորդ, ես իմ պայմաններս զրուցեցի, ձեզի կը մնայ ձերիններն ինձ հաղորդել։

— Իմիններս չափաւոր են եւ գոհացուցիչ մեր վիճակին եւ մեր անցեալին համար. փոխարէն Անարզաբայ՝ մեր հայրենի Պապեռոնի դղեակը շնորհուի, ուր եղբայրս իր ընտանեօք եւ մայրս բնակին ու ապրին՝ իրենց ամեն ստացուածքը հոն փոխադրելու իրաւունք ունենալով։ Բ. մինչեւ ցայսօր հօրս ծառայող զինուորները իրաքանչիւրն իրենց աստիճանաւ ընդունուին ձեր բանակին մէջ ծառայելու պայմանաւ։

— Միայն բան մը մոռցաք. Ձեր անձին համար բան մը չ՝որոշեցիք։

— Շատոնց որոշուած էր վիճակս՝ թէ որ թշուառ հօրս կամքը արգելք չ՝լինէր. ուրեմն, հիմա Աստուած ինչ տնօրինած է՝ թող կատարուի։

Այս խօսակցութեան երկու հոգի միայն ներկայ էին. Եւփիմէ եւ Ստեփանէ։ Ամենն ալ այս աղնուական աղջկան պարզ համարձակութեան վրայ կը զարմանային. վասն զի իւր որոշմունքը յայտնի կ՝երեւար, եւ այդ չնչաչարհիկ ծաղկին թառամիլը տխրութեամբ կը լեցնէր զիրենք։

— Ճշդենք ամեն պայմանները, ըսաւ Թորոս։ Ա. Անարզաբայ միջնաբերդը ինձի պիտի յանձնուի։ Բ. Ես ձերայնոց՝ հոս մնալիկ՝ Պապեռոնի ամուր բերդը պիտի տամ, որու հիմա բանալիները ինձի բերուեցան։ Գ. Ձերայինք՝ իրաւունք ունիք ամեն ինչք եւ ստացուածք առնուլ եւ ելնել։ Դ. Ո՛վ որ ձեր հայրենի զինուորաց յանձն առնու իմ ծառայութեանս մտնել՝ իրաքանչիւր աստիճանաւ ընդունելի լինի։

— Ե . . . ըսաւ եւ կեցաւ Թորոս, առանց շարունակելու։ Օրիորդը ուշադրութեամբ սպասեց եւ երբ տեսաւ որ չ՝էր խօսեր՝ ըսաւ.

— Խիստ դաշինք մը կ՝երեւայ թէ ձեր վեհանձնութիւնը կ՝արգիլէ։

— Դուք դատեցէք։ Ե. Անարզաբա քաղքին կառավարութիւնը եւ եկամուտը Մարգրիտ Իշխանուհւոյն կը վերաբերի յաջորդաբար։

— Այս խօսքերը լսելուն, կարմրութիւն մը պատեց Օրիորդին երեսը եւ պատասխանեց.

— Ո՛վ մեծ Իշխան, ձեր հինգերորդ դաշինքը ձեր սրտին վեհանձնութեան արդիւնքն է, ես իրրեւ կատակ մը կը լսեմ. արդէն նա որ աչխարհք կը ձգէ առանձնութեան եւ Աստուծոյ համար՝ ոչ ժառանգութեան պէտք ունի եւ ոչ յաջորդութեան։ Դարձեալ ձեր մեծութիւնը պէտք է գիտնայ թէ

ես շատ ուշացայ հոս եւ սիրոս հանգիստ չէ, վասն զի հոս ինչ որ կը խոստանամ՝ չ'գիտեմ թէ ազատ պիտի լինիմ հոն բերդին մէջ գործադրելու։

— Աջի ըսածնուդ վրայ իրրեւ հին եւ բազմամեայ բարեկամ մը՝ կը խնդրեմ եւ կը պահանջեմ որ արտորնօք որոշմունք մը չ'ընէք. ես թէ որ անհոգանամ՝ ազատուելու եմ որ հոս ուրիշ մը կայ որուն ձեռքէն չ'էք կրնար ազատիլ. ըսաւ Թորոս Եւփիմէի նայելով՝ որ գլխով ըսածը կը հաստատէր. իսկ վերջի ըսածնիդ կը խնդրեմ մեկնել վասն զի չ'եմ կրնար հասկնալ։

Այն ատեն Մարգրիտ վրանին դրանը աչք մը ձգեց. Թորոս գինքը ապահովցուց թէ մէկը չի կար իրենց խօսքը մտիկ ընելու համար. ուստի Օրիորդը բերդապահ զօրականին նկարագիրը ըրաւ համառօտիւ եւ պատմեց թէ ինչպէս իր ներկայութիւնը միայն բոլոր գիշեր կրցեր էր գիրենք հանդարտեցընել։ Թէպէտ այս պատմութիւնը՝ իր գովասանութեան մասին շատ համառօտ էր, բայց իրերը եւ վիճակը այնչափ յայտնի էին որ ամենքը զարմանքով լեցուեցան եւ Թորոս որ բաւական սրամիտ էր մասին ամբողջը գտնելու համար, ուրքի վրայ ելաւ եւ ձեռքը տալով Օրիորդին՝

— Ի՞նչ պարագայի եւ ինչ վիճակի մէջ որ գտնուիք հիմա՝ վաղը եւ ապագային, կը խնդրեմ եւ պարտաւորութիւն կը ձգեմ ձեզ ինձի դիմել, եւ ես ձեռքս եկածը թէ որ չ'ընեմ յանցաւոր եմ առաջի Աստուծոյ։ Ահա եղբայրս Ստեփանէ եւ կինս Եւփիմէ վկայ լինին իմ երդմանս։ Արդէն ես հիմա քաղաքապահ զօրաց հրաման կ'ուղարկեմ որ ձեր ամեն

ակնարկութեանց հնազանդին իբրեւ ինձի։

— Թէ որ հրաման ընէք, ըսաւ եղբօրը՝ Ստեփանէ որ մինչեւ այն վայրկեանը բերանը չ'էր բացեր այլ խորին ուշադրութեամբ մտիկ կ'ընէր եղբօրը եւ Օրիորդին խօսակցութիւնը՝ ես ալ կ'ընկերանամ Իշխանուհւոյն եւ ինչ որ հարկ տեսնէ կը գործադրեմ։

— Շատ լաւ կը լինի, եղբայր իմ, միայն թէ ինք ինչ որ հրամայէ՝ այն մինակ իգործ դիր։

— Այո՝ այդպէս։

— Եւ ահա պատգամաւոր խումբը ճանբայ ելան, եւ Թորոս մէկ երկու անգամ յանձնարարելով Ստեփանէի զգոյշ լինիլ, եւ ընկերանալով նոցա մինչեւ բանակին մուտքը՝ ետ դարձաւ։

Ի՞նչ կը մտածես Եւփիմէ, ըսաւ Թորոս, Սմբատի պէս գաղանի մը այս հրեշտակ գաւկին. թէ որ բոլոր Անարգարայ բնակիչք եւ գործքերը չի վկայէին թէ իմաստութիւն եւ առաքինութիւն անձնաւորեալ է ի նմա՝ չ'էի հաւատար։

— Շատ լաւ եղաւ որ Ստեփանէ ներկայ էր այս խօսակցութեան, ըսաւ Եւփիմէ, ուրախ ժպիտով մը. թէ որ մեր երկուքին վրայ այնչափ ազդեցութիւն ըրաւ Օրիորդին հոգւոյն եւ դէմքին գեղեցկութիւնը, ինչ կը յուսաս Ստեփանէի վրայ։

— Թէ որ Ստեփանէ ուզէ, եւ Մարգրիտ յանձն առնու, տակից յարմար եւ օգտակար բան մը չ'եմ կրնար երեւակայել ու փափաքիլ. Ստեփանէ այն ատեն ապահով մերն է։

— Ինչ ըսել կ'ուզես չ'եմ հասկընար։

— Այն կ'ուզեմ ըսել որ իմ այս երկու եղբայրներս որոնց քաջութեան եւ կորովին համար կասկած ու-

նենալ կարելի չ'է, դժբաղդաբար մեզի հետ գերի չ'էին եկած Պոլիս, այլ ասատանդական, բարբարոսաց մէջ, զուրկ ամեն բարոյականէ՝ ամեն կրօնական սկզբունքէ՝ ամեն ուսմունքէ՝ ամեն բարի օրինակէ, իրենց փափուկ տարիները անցուցեր են սուր եւ նիզակ շարժելով՝ յալ ու ճախ շահատակելով եւ ամեն անզթութեանց՝ ոճիրներու մասնակցելով։ Մլեհի համար ես յոյս չ'ունիմ, վստահութիւն չ'ունիմ, ինք կորսուած երիտասարդ մ'է։ Ստեփանէի համար կը մտածէի, հիմա թէ որ այս դիտողութիւնդ ստուգի, այսպիսի կին մը ինչ որ իրեն կը պակսի՝ կը լեցնէ եւ ես այս ծանր գործիս մէջ, որուն դեռ սկիզբն ենք, աչ բաղուկս դատած կը լինիմ եւ դժուարութեան մը տեղ օգնութիւն մը կ'ունենամ։

— Դու անհոգ եղիր, այս գործը իմն է, եւ ես կը խոստանամ ի գլուխ հանել։

— Ինչ դիւրութիւն որ ուզես իմ կողմէս ամենայլ քեզի կուտամ. Անարզաբան արդէն ես Օրիորդին ժառանգութիւն համարեցի. դու կ'ուզես օժիտ համարէ՝ կ'ուզես սեփականութիւն. Ստեփանէ իրմով գերագոյն կին մը եւ դաստիարակ մը կ'ունենայ, եւ իր զաւկներուն ալ սքանչելի մայր մը։

— Ուրեմն անոնց ետեւէն ես ալ քաղաք կերթամ։

— Եւ իմ ելաւ Բաբկէնին հետ յԱնարզաբա երթալու, երբ Թորոս իր անբաւ զբաղմանց հետ սկսաւ պարապիլ։

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆՑ ԱՐԳԵԼՔՆԵՐԸ

Յարմար եւ ճիշդ ժամանակին հասաւ Մարգրիտ Անարզաբայ միջնաբերդը եւ իրեն կասկածները արդէն այդ սրիկայ եւ անզգամ գինուորաց համար շատ իրաւացի էին, վասն զի ոմանք մէջերնէն սկսած էին մտածել թէ կարելի չ'էր արդեօք Իշխանուհւոյն ընտանիքը պատանդ ունենալով ճեռուընին՝ Սմբատայ բոլոր ստացուածքը իրենց դրաւել եւ այնպէս իրենց օգտակար դաշինք մը դնելով յանձնել թշնամւոյն միջնաբերդը։ Սակայն իւր ներկայութիւնն ամեն այդ խորհուրդները հալածեց եւ ամեն զրդռութիւն հանդարտեցուց. առանց ժամանակ տալու միջնաբերդին դրանը տիրեց Ստեփանէ, եւ Ռուբինեան խաչի դրօշը սկսաւ ծածանիլ փոխանակ Յունական դրօշին, որ բոլորը քաղքին եւ բանակին ուրախութեան աղաղակը խմացուց Թորոսի։

Նոյն միջոցին էր որ Մարգրիտ կ'իմացնէր մօրը եւ եղբօրը թէ իրենց համար շնորհուած կար Պալեռան, եւ անոնք մեծ ուրախութեամբ ընդունեցին այս պայմանը եւ սկսան իրենց փոխադրութեան պատրաստութեան։ Միայն թէ երբ սրբազանը միջնաբերդէն դուրս ելաւ, քահանայ եւ ժողովուրդ միաբան դատախազ կայնեցան եւ խնդրեցին որ օրինաւորապէս դատուի եւ մինչեւ նոյն ժամանակ եպիսկոպոսարանը արգիլուի, եւ Թորոս հաւանեցաւ Կաթողիկոսին գրել ի Ծովք դղեակը՝ որպէսզի ժողո-

վերդեան արդար պահանջը կատարուի։ Մենք աւելորդ կը համարինք անարժան եւ գայթակղեցուցիչ եպիսկոպոսի մը վրայ դառնալ՝ որ ըստ իւր անառակութեան արժանեաց՝ վանքի մը մէջ ապաշխարելու դատապարտեցաւ. երանի թէ իր զղջումն ալ սրտանց լինէր՝ որպէս զի հանդերձեալ կենաց մէջ երկրորդ եւ մեծ դատապարտութենէ մը ազատ լինէր։

Իսկ Մարգարիտ որ որոշած էր՝ ոչ այլոց բռնադատութեամբ այլ իր կամօք եւ փափաքանօք հեռանալ յաշխարհէ, եւ չի գործած մեղքերուն համար ապաշխարել, պարտաւորեցաւ Եւփիմի ու Ստեփանէի աղաչանաց զիջանիլ, եւ քանի մը ամիս վերջը Անարզաբայ իշխանական պալատին մէջ իր պատկի հանդէսը կը կատարուէր լռելեայն՝ յուրախութիւն բոլոր քաղքին բնակչաց, որ տղայութենէն իր առաքինութեան եւ խնայութեան վրայ մեծ համարմունք ունէին եւ զինք կը սիրէին։ Աւելորդ է գրուցել թէ Թորոսի դուշակութիւնը իր եղբօրը վրայ բաւական կատարուեցաւ. Ստեփանէ իր կնոջ աղդեցութեամբ սիրելի եղաւ ժողովրդոց եւ եղբօրը՝ եւ շատ անգամ օգտակար գործիք նորա դիտաւորութեանց գործադրութեան։ Ընդ հակառակն Մլեհի խստերախ եւ վայրենի բնաւորութիւնն վտանգ մ'էր նորածին իշխանութեան։ Ինչչափ որ Թորոս արդարութեան եւ քաղցրութեան վրայ հիմնել կը ջանար իւր Տիրապետութիւնը, նոյնչափ Մլեհ ամբարհաւաճութեամբ եւ անխորհուրդ խստութեամբ կ'օտարացնէր սրտերը իրմէ, եւ եղբօրը բոլոր արթնութիւնն պէտք էր անոր բոլոր զառանցանքն ուղղելու համար։

Անարզաբայ առումը երկրին ամբողջութիւնը

մասամբ կ'ապահովէր. Թորոս հայրենի իշխանութեան կատարեալ տէրն լինելով, սկսաւ ներքին բարեկարգութեան. զինուորական կրթութիւնը ընդհանուր ըրաւ, այնպէս որ Տորոսարնակ ամէն Հայ՝ զինուոր էր տղայութենէ մինչեւ ի ծերութիւն. դատաւորական իշխանութեան եւ իրաւանց վրայ խստիւ կը հսկէր, ոչ միայն որ ի բնուստ անիրաւութեան թշնամի էր, այլ նաեւ անոր համար որ լաւ համոզուած էր թէ առանց արդարութեան ոչ եւ իցէ իշխանութիւն մեծ ու փոքր կը կործանի։ Ելեւմտական մատակարարութիւնը լաւ եւ խնայուն վիճակին մէջ դնելով, չափազանց ծախքերէ եւ չափազանց տուրքերէ կը զգուշանար եւ կը զգուշացնէր։ Կրօնասէր էր առանց կրօնամոլութեան, գիտէր յարգել կրօնքն ու եկեղեցին, չի շփոթելով նոցա հետ եկեղեցականին անկարգութիւնն ու տգիտութիւնը։ Ա.ինպիսի խառնաշփոթ եւ անիշխանութեան ժամանակի մէջ, ուր անկարելի էր ապահովութիւն, ամէն շրջակայ իշխանութեանց քով լրտեսներ կը հաստատէր, գիտնալու համար թէ ուսկից իրեն վտանգ կրնար հասնիլ կամ օգուտ. վասն զի ոչ խոստմունք, ոչ դաշնադրութիւն, ոչ երդմունք նշանակութիւն չ'ունէին ամենեւին. Բրիստոնեայ եւ Մահմետական իրենց օրինաց գրքերը խաբէութեան գործիք ըրած էին, դիւրութեամբ խաղաւանելու համար այլակրօնն ու կրօնակիցը. ընտանեաց եւ բարեկամաց մէջ դաւաճանութիւն օրէնք էր դարձած, անգթութիւն եւ մատնութիւն բնութիւն էր եղած։ Յոյն եւ Փռանգ, Հայ եւ Ասորի, Պարսիկ եւ Արաբ, Թիւրք եւ Թաթար, կատաղի պատերազմներ կը մղէին, երէկ զո-

բաւոր թագաւոր մը՝ վաղը մուրացկան մը՝ գերի մը՝ փախստական մը կրնար դառնալ. երէկ տկար կին մը՝ վաղը բերդերու, գիւղերու եւ քաղաքներու Տիրուհի կը լինէր, եւ այսպէս անհաստատ եւ անկայուն վիճակի մը դատապարտեալ էր ամեն ոք. հոս գերի ժողովուրդ մը՝ անդին ազատ էր եւ տէր. ճիշտ այս ժամանակին համար էր գուշակութիւնը՝ «Ցարիցեն ազգ ազգի վերայ եւ թագաւորութիւն ի թագաւորութեան վերայ.» Եւրոպա իր հրոնը Փոքր Ասիոյ եւ Պաղեստինու վրայ կը պարպէր, եւ Թաթարաց խուժանը կը յորդէր Կասպիականին եռեւէն. հին ազգութեանց արմատներ կը ցնցուէին. նոր ազգութիւնք կ'ընձիւղէին. քաղաքներ եւ ամրութիւնք կը տապալէին, նորերը անոնց տեղ կը բուսնէին։ Այս վիճակը կը տեսնէր Թորոս եւ կը մտածէր իր շինութեան հաստատ հիմ մը ձգել։

Ինք կը տեսնէր Կիլիկիա ուր ամեն ազգաց խառնուրդ մը կը բնակէր, Յոյն՝ Արաբ՝ Թիւրք՝ Հայ՝ Ասորի ցիր ու ցան իրենց որջերը շինած էին. Բիւզանդական կայսրութիւնը ինքզինքը տէր կ'անուանէր երկրին, թէպէտ շատ տարիներէ ի վեր իր իշխանութեան ոչ միայն հիմունքն խախտեալ էին՝ այլ նաեւ երեւոյթն անգամ կ'անհետանար. Արաբք առջի հարուածը տուած էին նոյն իշխանութեան, եւ անոնց տկարանալէն վերջը շարունակ պատերազմի դաշտ մը եղած էր երկիրը այս զանազան ժողովրդոց մէջ։ Իր ջանքն եղաւ՝ իր ազգը որ ցրուած էր ի Փոքր Ասիա, Ասորիս, ի Միջագետս եւ մինչեւ Յեգիպտոս, դաշնի հրաւիրակներով ժողվել ի Կիլիկիա եւ զօրացնել, մանաւանդ որ կը տեսնէր վտանգը որ ամեն

կողմէ իրեն կ'սպառնար, իր գլխով՝ հեռատես եւ խոհուն սրամտութիւնը շատ հեռու էր այն անհոգութենէն՝ որ եղած յաջողութեանց վրայ կը քնանայ եւ զուարճութեան ու թուլութեան կը մատնէ ինքզինքը։

Ուստի քանի մը ամսուան մէջ ոչ միայն իր հայրենական երկրին տէրն էր Թորոս, այլ երջանիկ՝ գոհ եւ զուարթ ժողովրդեան մը հայրն էր, նա որ երբեմն միայնակ իրրեւ հովիւ Սեւ լերան խորաբիտները այծերու հետ շրջիր էր հետի. հիմա շատ անգամ փոքրիկ բայց ընտիր գունդ մը առնլով բոլոր Տորոսի բերդերուն՝ աւաններուն՝ գիւղերուն անխոնջ այցելութիւն կ'ընէր, ամեն բան անձամբ կը տեսնէր, կը քննէր, ամեն տեղ յանկարծական վնասուց հանդէսներ կ'ընէր, դատաւորներու եւ իրաւարարներու վրայ տեղեկութիւն կ'առնուր, անիրաւները կը պատժէր, քաջերն ու առաքինիները կը վարձատրէր, աւերակները կը շինէր՝ կը բնակեցընէր. ամեն տեղ ժողովրդոց ապաստաններ կը պատրաստէր, եւ միանգամայն խստիւ կը պատուիրէր Թշնամի չի գրգռել՝ չի զարթուցանել այնպիսի ժամանակ եւ այնպիսի դրացնութեամբք՝ ուր բարեկամ դանել անհնարին էր, իսկ Թշնամին միշտ ինքնայորդոր ի պատրաստի։ Երբ իր անհամբեր եղբարքն եւ զորավարք կը ցուցնէին իրեն Կիլիկիոյ լայնարձակ դաշտերն լի հարստութեամբ անպատսպարան որս ամենայն յարձակմանց, երբ Մլեհ իրմէ կը խնդրէր ութը հազար զինուոր միայն տիրելու համար Տարսոնի եւ մինչեւ ի ծով՝ Թորոս անուշ ժպտով մը կը պատասխանէր։

— Ես քու քաջութեանդ վրայ վստահ եմ Մլեհ,

եւ կը հաւատամ որ դու աւելի պակաս զօրքով կրնաս յաղթել ոչ միայն Տարսոնի՝ այլ մինչեւ Սելեւկիոյ ալ տիրելու, եւ թէ որ չ'եմ ուզեր՝ միմիայն պատճառը այն է որ, հոս այս փոքրիկ զօրութեամբ յունական թէեւ վատթարացեալ՝ մեծատարած կայսրութեան դէմ պատերազմիլ եթէ անկարելի ալ չ'է շատ դժուարին է։ Ասոր փորձը մեր հայրը ունեցաւ երբեմն եւ մենք ալ իրեն հետ շղթաներու՝ դերութեան եւ օտարին ծառայութեան մատնուեցանք տարիներով։ Հիմա որ Աստուած մեզի ողորմեցաւ՝ մեր պարտքը մեր ժողովուրդը զօրացնել եւ ազէկ կառավարելն է։ Օգնենք իրարու, սիրենք մէկզմէկ, ըլլանք մէկ սիրտ մէկ հոգի, զօրացնենք՝ շատցընենք մեր ժողովուրդը, բնակինք լեռները ուր մեր ցուրտ երկրի բնիկ Հայը կորովի եւ քաջ կը լինի, օրը հեռու չ'է որ դաշտը մերինն է, գիտնանք համբերել եւ մեր փառասիրութիւնը չափաւորել։

Այս խօսքերուն պատասխան չէին տար Մլեհ եւ իր նմանիքը. այլ առանձին զանգատներ եւ լուտանքներ կը թափէին անոր դէմ՝ որ իբր թէ կորովի բազուկներ կը ջլատէր եւ եռանդուն սրտեր կը սառեցընէր իր խոհեմութեան քարոզներովն։

Շատ անգամ կը տեսնուէր Մլեհ Վահկայ բերդին մօտ փոքրիկ հովանոցի մը մէջ իր մտերիմներէն շրջապատեալ, խնջոյից եւ գինեբուռաց տուած ինքզինքն՝ որ եղբօրը դէմ կ'որոտար, մանաւանդ այն միջոցներուն երբ Թորոս օրերով իր քննութեանց կը պտըտէր։

— Տեսէք այս Իշխանաց Իշխանը որ սուրհանդակի պէս լեռնէ լեռ կը վազվզտէ. ինչ ընելու համար. հոս տասը քսան տուն գիւղացիներու հետ խօսելու համոզելու համար ճղճիմութեամբ, անդին դատաւորի մը վճիռն անիրաւ դտնելու համար, քիչ մը հեռուն ժայռ մը պարապով պատելու համար, եւ աւելի հեռուն եկեղեցի մը շինել տալու համար, եւ առանք ընողը այն մարդն է՝ որուն խիստ կերպարանքը, կամաց ձայնը եւ ծանր ծանր խօսակցութիւնը եւ ձեւը, իշխանաց՝ ազատաց՝ ազնուականաց եւ ինձի՝ իր հարազատ եղբօրն անգամ՝ սանձ մ'է ոչ թէ վիճելու այլ խօսելու նաեւ։ Ստեփանէին համար ինչ զրուցեմ. տղուն գլխուն այնպէս կախարդ կին մը հանեց, որ ոտքով ձեռքով կաշկանդեցաւ եւ եղբօրը կապիկը դարձաւ. ինչ որ զրուցես, ինչ որ առաջարկես, «Մեր մեծ եղբօրը պէտք է հարցընել, անոր հաւանութիւնը պէտք է առնել» կ'ըսէ, եւ կնկանը երեսը կը նայի. երես մը՝ ուր օր մը ժպիտ չ'է ծագած. լուրջ կերպարանք մը որ իրրեւ թէ միշտ Աստուծոյ սեղանին առջեւն է։ Ես՝ եղբայրը, ես՝ իր այնչափ տարուան ընկերը խնջոյքի մը գինքը չկրցի հրաւիրել, կինը հրաման չի տար, ինչ որ առաջարկես՝ մէկ մը աչքը կնկանը կը դարձնէ, բան մը կը հարցընես՝ կնկանը կը նայի. տանց կնկանը հրամանին ոչ կ'ուտէ, ոչ կը խմէ եւ ոչ Անարզարայ պարիսպներէն դուրս կ'ելնէ. . . . : Բայց մի կարծէք թէ կախարդը միայն յԱնարզարա է. չէ, կախարդին մեծը այս դիմացի մեր Վահկայ բերդը կը բնակի. այս Հայ—Հոռոմ կինը տեսա՞ք, որ միշտ կը ծիծաղի, միշտ անուշ կը խօսի, միշտ խօսքդ կատակի կը դարձընէ, միշտ հագուած սգուած ծիրանիներով բեհեզներով կը պտըտի, ճշմարիտ կախարդը նա է.

Աստուած վկայ, քանի անգամ ես կռիւ վնտռելու համար գացի, ծանր՝ խիստ խօսեցայ, նա կարծես թէ ոչ իրեն համար, ոչ երկանը համար էր խօսքերս՝ ժպտեցաւ, ծիծաղեցաւ, մրմնջեց, երգեց, վերջապէս յուսահատեցայ առի քալեցի։ Եղբարք, ես այս կեանքին չեմ սորված, նստէ, նստէ, նստէ, սպասէ որ Աստուած պատերազմ մը ղրկէ որ կռուիս։ Եթէ կարող ես գնա դեղ՝մը, երկու բարեկամիդ հետ՝ հանդիպիդ եկաւ՝ դառնուկ մը մորթել հրամայէ, երկրորդ օրը կ'իմանաս թէ ըուրը եւ հաշիւդ ալ մէկտեղ եղբօրդ հասեր է։ Ինչպէս կախարդ չըսեմ ես այս մարդկանց, անուշ անուշ առջի օրէն քեզի հետ կը խօսին, քոյր եղբայր կը լինին քեզի, հայրենի ժառանգութեան խօսք չ'են ըներ, հայրենի բերդ ահա կեցած է, նահապետական կեանքը գեղեցիկ է, Եղբայրներ մեկտեղ բնակիլն վայելուչ է սուրբին մէկն է ըսեր։ այս կախարդները՝ ստանային ալ, հրեշտակին ալ կարդալ կը սորվեցնեն։ պէտք եղածը առ ինչչափ ուզես իշխանական դանձէն, մի քաշուիր։ նոյն դանձը կը վճարէ հեծելազօրիդ թոշակն ու ռոճիկը։ բայց գինուորական ատեան մը կայ որ քու մարդիկդ կը դատէ՝ կը դատապարտէ՝ կը պատժէ առանց քեզի հարցնելու, շատ անգամ ոչինչ պատճառներու համար։ ալ անկից վերջը միտքդ դիր որ քու մարդիկդ քուկդ են։ Անարզարան Ստեփանէին որ տուին, այն յիմարն ալ կարծէ թէ իրենն է, օտարին՝ թշնամոյն աղջիկը տուին։ ։ ։ ըսէք թէ՝ առ քու բաժինդ, ուզէ։ դեղացիին աղուն ինչպէս բերդ մը տուին՝ քեզ ալ բան մը կուտան։ ։ ։ ծովասպասակին հաւասար եղիր։ դու՝ Ռուբէնի շա-

ռաւիղը։ Դու որ իշխան մ'ես, դու Ռուբէնի թոռը, պէտք եղաւ՝ հարկ եղաւ գեղացի մը յանդիմանել՝ պատժել՝ ծեծել։ երկրորդ օրը՝ Իշխան եղբօրդ քիթը կախ, ընքուիները քթին ծայրը ինչ կը տեսնես։ շաբաթ մը ժանիք կայ, ինչ բանի համար, խմանալու է, ուսկից, ժանտերես մ'ալ կայ, ծառայ մը մեր տղայութեան ատեն՝ հիմա բերդակալ Իշխան դարձած, անոր բերանը վնտռէ, քարէ մարդու բերան, չնորհք ընէ մէկ մ'որ խօսի՝ կ'իմանաս թէ մեծ յանցանքը ուրէ եղեր։ Ես Հալաղոս Ամիրային քով շատ մեծ մարդ էի, երբ ձիս կը հեծնէի կ'ելնէի, ամենքը կը դողային։ հոս արտի մը մէջ կոխես՝ անպիտան քոստոս գեղացի մը՝ «Հոս արտէ Իշխանս, անդիէն անցիր» կ'ըսէ։ քու գլուխդ այնչափ ցածէն ելած հրամանին չհնազանդիլն է, խուլ ըլլալ չի լսելն է։ ակռայ կը կրճատեցնէ եաեւէդ։ Այս է վիճակը, Աստուած համբերութիւն տայ ։ ։ ։ ամեն օր համբերութեան քարոզ մտիկ կ'ընենք ։ ։ ։ բայց թէ անոր Թորոս կ'ըսեն՝ ինձի ալ Մլեհ կ'ըսեն։ Օրը թէ մէկ մը հասնի ։ ։ ։

Այս ձեւով՝ այս կերպով խօսքեր միշտ անպակաս էին, Եւթիմէ անոնք կը լսէր, երբեմն Թորոսի կ'ելլէր մացընէր որ իրմէ առաջ խմացած արդէն՝ կը ժպտէր, անհոգ լինիլ կը յորդորէր, թէպէտ ինք ամենայն արթնութեամբ կը հսկէր, եւ այս տեսակ սպառնալեաց անհոգ ձեւանալով՝ ժողովրդեան հարատեւութեան մասին միայն խիստ կերպարանք մը կ'առնուր։

Իրաւ զոհէր Ստեփանէին, մանաւանդ երբ Մարգարիտ նորա գլխաւն վերեւն էր՝ կատարեալ Իշխան

էր նա. Անարզաբայ բնակիչք՝ որ Սմբատայ ժամանակ այնչափ հարստահարեալ էին՝ Կիլիկիոյ ամենէն երջանիկ ժողովուրդը կը համարուէին հիմա, գանգատ մը ամենեին չ'էր լսուեր, ոչ Իշխանին՝ ոչ դատաւորաց՝ ոչ հարկահանաց եւ ոչ եկեղեցականաց դէմ. վասն զի ժողովուրդը բողոքելու անձ մը ունէր պատրաստ. ամեն ոք եւ ամենէն ողորմելին մատնանիշ միջնաբերդը կը ցուցնէր, եւ «Տիկինը հոն է» կ'ըսէր, եւ այս սպառնալիքը ժողովուրդը անխտիր ամենուն կը դործածէր, բաւական էր թէ իրաւունք ունենալուն վրայ վստահ լինէր։ Եւ զաւեշտական մասը հոն էր՝ երբ միամիտ եւ տգէտ մարդ մը՝ սխալ համոզմամբ առանց իրաւունք ունենալու գիմէր Տիկնոջ, եւ նա երբ «Դու իրաւունք չ'ունիս» ըսելով ճանրէր, Մարգրտի անխաբեականութեան վրայ ընդհանուր այնպիսի համոզմունք մը կար՝ որ նոյն անձը պարզաբար կը խոստովանէր իր սխալմունքը, վասն զի «Տիկինն իրաւունք չ'ունիս» ըսեր էր։

Մարգրտի սիրտը միշտ կը տրոփէր՝ երբ տաղրը իրեն այցելութեան դար, վասն զի Թորոս սովորաբար տխրատանութիւն մը ունէր՝ գրեթէ միշտ՝ այն Հալէպէն Ստեփանէի հետ եկած հեծելազօրին անկարգութեանց համար։ Որ թէպէտ շատ փոխուած էին Տիկնոջ հսկողութենէն եւ Ստեփանէի խոստութենէն, բայց գրեթէ կատարեալ ազատութեան եւ անառակութեան սովրած մարդիկ՝ նեղ կը դտնէին Կիլիկիան, եւ Հալէպու յիշատակը՝ Եդիպտոսի սոխն ու սխտորն էր իրենց փափաքանաց։

Թորոսի գաղափարներն իր ընթերցմունքը նաեւ շատ փոխած էին զինուորութեան վրայ, եւ արեւելքի

մէջ ընդհանուր եղած սովորութիւնը՝ որ արեւմուտք նաեւ այն ժամանակը ընդունուած էր՝ բանակի զօրութիւն հեծելագնդին համարելու, ինք սկսած էր փոխել. հետեւակ զօրքը կրթութեամբ ու զինուք կը կատարելագործէր, որով իշխանաց զօրութիւնը կը տկարանար եւ իրենց դոռողութիւնը կ'ոչնչանար, բայց պատերազմ մը պէտք էր որ Թորոսի այս կարծիքը ապացուցանէր. իսկ նա համբերել գիտնալով, ամենուն հետ աղէկ վարուելով՝ միշտ աչքն արեւմուտք դարձուցած կ'սպասէր, ամիսները կը համրէր եւ ուրախութեամբ կը տեսնէր որ Կայսրը ձայն ձուն չ'ունէր, եւ գոհ էր նորա շատ զբաղած լինելուն Եւրոպիոյ կողմերը ընդդէմ Ունկարաց եւ Պուլղարաց։

ԳԼՈՒԽ Ի.

ԱՆԴՐՈՆԻԿՈՍ ԿԵՍԱՐ

Քանի մը տարիներ անցան, Տորոսի Հայը՝ Թորոսի լաւ խնամատարութեամբ եւ իմաստուն կառավարութեամբ երջանիկ վիճակի մէջ մտեր էր. քաղաք՝ գիւղ եւ խրճիթ ուրախութեան երգոց եւ նուագարանաց արձագանքներով լեռները կը զուարթացնէին։ Ռուբինեանց տունը գրեթէ մի եւ նոյն ժամանակին մեծ հրճուանք մը կը տոնէր. երկու ծնունդ ի միասին. Եւփիմէ աղջիկ մը՝ Մարգրիտ մանչ մը կը ծնէր՝ որ Ռուբէն անուանուեցաւ՝ եւ եռքը իր նախնեաց աթոռը նաեւ ժառանգեց։ Վահկա եւ Անարզաբա իրենց նորեկ հիւրերը կը տոնէին։ Ամուսայ բերդը հազիւ թէ լուրը հասաւ՝ Բարկէնի երեսը

խնդաց, որ ինչպէս գիտենք ցանցառ պատահար մ'էր, վասն զի Իշխանիկը աղջիկ մ'ունէր եւ ինք ալ սանուհի մը։ Ուրիշ ծեր մ'ալ՝ որ հպիւ թէ վահկայ բերդին մէջ լուս աչքով կը տեսնուէր, վասն զի օրն ի բուն Տորոսի ժայռերուն եւ բոյսերուն հետ զբաղած էր՝ հիմա օրրանի մը շուրջը զուարթադէմ կը պտըտէր փոքրիկ էակին վերաբերեալ նաժշտաց խորհուրդներ տալով։ Մէհ միայն կը մրմռար՝ կը գանգատէր Աստուծմէ՝ բաղդէն եւ կնոջմէն՝ որ իրեն զաւակ մը չէին տար, եւ թէ բոլոր բնութիւն դաւադիր էր իր երջանկութեան։

Նոյն միջոցին յաջող լուրեր նաեւ ամեն կողմէն կը հասնէին Թորոսի. Մասուտ Սուլդանն Իկոնիոյ եւ Միջագետաց, Նուրէտտին Սմիրայն Հալապու, Լատինաց Բրինձն Անտիոքայ, Տաճարական կրօնաւոր Ասպետաք Փրանգաց, եւ Հայոց մեծ կաթողիկոսն իր հայրենի ժառանգութեան մտնելուն ուրախակցութեան դեսպաններ կ'ուղարկէին, եւ խաղաղութեան դաշինքներ կ'առաջարկէին։ Հայ գաղթականներ խումբ խումբ կուգային կը դիմէին Տորոս, ոչ միայն ի Փոքր Ասիոյ եւ ի Միջագետաց, այլ մինչեւ յեգիպտոսէ հազարաւորք կը հասնէին։ Զանոնք տեղաւորելը միանգամայն բարեսիրել, զինուորական կրթութիւններին կատարելագործել՝ Թորոսի անխոնջ նախատեսութեան գործերն էին, վասն զի իր գործակալներն ի Կ. Պոլիս, կ'իմացնէին թէ Կայսրը իր աստուածաբանական սիրելի խնդիրներէն եւ արեւմտեան պատերազմներէն վայրիկ մը ոգի առնելով՝ ուշադրութիւնը ի Կիլիկիա կը դարձնէր. մանաւանդ որ ոչ միայն Յոյնք այլ նաեւ եղան Լատին ոմանք որ նա-

խանձոտ աչօք կը տեսնէին հայկական իշխանութեան վերածնութիւնը, գաղտնի գրգռութեամբ կը հրահրէին յունական իշխանութիւնը սանձահարել այս փոքրիկ ազգութիւնը՝ որու ապագայն իրենց կասկածի նիւթ մը կը լինէր։ Օրինակի համար կային քանի մը ամրոցներ որոնք Լեւոնի գերութեան ժամանակ Պերպերուժէն կայսրը առած էր ի Փռանգաց. հիմա երբ Թորոս անոնց տիրացաւ, Լատին իշխանք կը պահանջէին զանոնք յանուն Տաճարականաց, վասն զի անոնք հաւատոց համար եկած են պատերազմելու, կ'ըսէին. թէպէտ իրենք ամենքն ալ հաւատոց համար պատերազմելու եկած ալ լինելով, եւ ի Հայոց երբեմն օգնութիւն դատած եւ երբեմն օգնութիւն նոցա մատուցած, ժամանակին ամեն հարստահարութիւնքը Բրիստոնէից՝ մանաւանդ Հայոց վրայ ծանրաբեռնել չէին զգուշացած։ Ժամանակակից հեղինակ մը խստիւ կը նկարագրէ քսանեւհինգ երեսուն տարի առաջ անցած դիպուածները։ «Հոն, կը ցուցնէ նա, Փռանգ իշխաններ կը յարձակէին նախանձելով Հայ իշխանաց վրայ, որք փոքր զօրութեամբ Պարսից ձեռքէն առած էին շատ տեղուանք իրենց քաջութեամբ եւ բնակարան կերտած էին, աւելի քան զթուրքն կը նեղէին զանոնք ու տարիով պաշարելով իրենց բոլոր դաւառները ձեռքերնէն կ'առնուին, որոնցմէ ոմանք Ասղխարիպ Պիրի իշխանին պէս կը թողուին ամեն կալուածքնին եւ անճարեալ կ'երթային առ Իշխանն Հայոց Թորոս (հօրեղբայր մեր Թորոսին) յԱնարզաբայ. ինչպէս Տղայ Վասիլն Տէր Բեսնոյ որ կ'երթայր փախստական ի Կոստանդնուպոլիս ամենայն աղատօքն. ինչպէս Բա-

գարատ, այր քաջ, Տէր Արեւընդունի՝ որ հազիւ կը ճողոպրէր, ինչպէս Կոստանդին, Տէր Կառկուայ որ Սամուստատ բերդին մէջ ի կապանս կը մեռնէր, նաեւ շատեր կային գեղեցիկ իշխանք՝ որ ի բանտի չարչարանաց եւ կապանաց մէջ կը մեռնէին, եւ շատեր ալ կային որոնց աչքերը խաւարեցուցած էին, ձեռքերնին քթերնին եւ այլ անդամներնին կտրած եւ ի կախաղան սպաննած էին. անմեղ տղայոց հետ նաեւ խստութեամբ եւ չարչարանօք կը վարուէին։ Ս. յսպիսի անհամար անզգամութեամբք դանձեր ժողվելու համար, երկիրը բոլոր աւերակ կը դարձնէին. միշտ զրաղած էին, ոչ աշխատութեամբ՝ այլ նստած չարութիւն եւ նենգութիւն կը խորհէին, եւ ամեն չարեաց ճանապարհները կը սիրէին, բարեաց եւ երախտեաց մոռացողք լինելով։ Նոցա շատ անիրաւութիւնները կ'ուզէի գրել, բայց չի համարձակեցայ, վասն զի նոցա իշխանութեան ներքեւ էինք։» Ս. յսպէս կը խօսի Մատթէոս Ուռհայեցի։

Թորոս ասնք ամենքը կը ճանչէր. բայց իւր դրութիւնն էր յամառ եւ անդառնալի՝ խստութիւն չի բանեցնել, ժամանակին գիտնալ տեղի տալ եւ յարմարիլ, եւ իրեն դէմ թշնամի չի յարուցանել. վասն զի կը տեսնէր թէ ուշ կանուխ՝ օրը հեռի չէր, որ Կոստանդնուպոլսոյ վրայ ժողվուած սպառնալից ամպերն՝ փոթորկալից իրեն պիտի դիմէին։ Եւ իր տեսութիւնն ստուգուեցաւ, իմացաւ թէ այն Անդրոնիկոս Կեսարն՝ որ Հայոց ընդհանուր եւ Ռուբինեանց դէմ մասնաւոր ատելութեամբ լեցուն սիրտ մ'ունէր՝ զօրավար կարգեալ ի Մանուէլէ կը դիմէր բանակաւ ի Կիլիկիա։ Գիտէր նաեւ թէ մեծ բանա-

կի մը օգնականք միշտ անպակաս կը գտնուէին այնպիսի ժամանակի մէջ՝ ուր բարեկամութիւնը հզօրաց եւ յաղթողաց համար էր։ Ուստի բոլոր իր պատրաստութիւնքը տեսաւ, իր բերդերը, ամրոցներն ու լեռները զօրացուց, իր ընտանիքը ապահովեց, եւ զօրքերուն ընտիր ընտիր խումբերը միայն հետն առած եւ իր երկու եղբարքը՝ գնաց Մամեստիա սպասելթշնամւոյն, եւ հոնկից յագուրդտալու համար Մլեհ եղբօր անհամբերութեան որ միշտ անգործութենէն կը գանգատէր, կ'ուզարկէր զանի զօրավար հեծելոց՝ Ցունաց սահմանները յասպատակութիւն։ Տեսնելու էր այն ատեն զՄլեհ որ քանի մը տարի գրեթէ անգործ մնացած՝ ինչ գործունէութիւն ձեռք կ'առնուր, ինչ կողոպուտ եւ աւար կը հանէր երկրէն, միայն մէկ յանձնարարութիւն եղբօրը յիշելով՝ խնայել մարդկային կեանքին, անօգուտ անդթութեամբ պատերազմի դառն գործը աւելի չի դառնացնելով։ Ս. յսպէս կը հասնէր Մլեհ մինչեւ Տարսոնի պարիսպներուն տակ ազատութիւն գտած բազէի պէս, ուր իր առջեւէն՝ մերկ փախստականներ իր խստութեան համբաւը բերած էին եւ իր սպառնալիքը՝ «Թէ շնորհակալ լինին Հռոմք իր եղբօր հրամանաց, ապա թէ ոչ՝ ոչ ոք ի գերութենէ ազատ պիտի մնար իր ձեռքէն»։ Եւ թէպէտ Տարսոնի մէջ վեց եօթը հազար հոգի յառաջապահ խումբ մը կար պատրաստ Անդրոնիկոսի բանակին սպասող, բայց մէկը չէր համարձակեր դէմ ելնել այս երկու հազար եւ քիչ մը աւելի հեծելոց զնդին. ոչ զրդռութիւն, ոչ նամխատինք, ոչ շրջակայ գիւղերէն աւերմունք եւ ծուխ չի տուին յանդգնութիւն այս մոլեկան զօրավարին

դէմ դնելու։ Ուստի Մլեհ Տարսոնացւոյմէ յուսահատելով՝ յարձակեցաւ ի Լամբրոն վասն զի գիտէր թէ նորա Իշխանը Յունաց համակիր եւ նիզակակից էր. ինչ որ յամրութեանց դուրս գտաւ՝ ապականեց, անբաւ պաշար՝ արջառ՝ ոչխար եւ դրաստ բերաւ ի Մամեստիա աւելիով կատարելով Թորոսի հրամանը, որուն փափաքը զԱնդրոնիկոս սովով նաեւ նեղել էր։

Անդրոնիկոսի բնական կատաղութիւնը չափ չ'ունեցաւ երբ իմացաւ Մլեհի ըրածները, հաղարապատիկ վրէժ հանել ի Հայոց կը խոստանար՝ կ'երդնոյր եւ առանց դադրելու կը քշէր բանակը յառաջ. երկայն կ'երեւար իրեն ճանբան Տարսոնէ մինչեւ Մամեստիա՝ ուր լսեր էր թէ Թորոս կը բանակէր։ Արդէն իր տան երկու հազար զօրաց վրայ նոյնչափ մ'ալ աւելցեր էին նիզակակիցք, որոնց մէջ քանի մը հատ երեւելի Հայկազն իշխանք ալ կային, ոմանք հաւատարիմք յունական Կայսրութեան, ոմանք ի Թորոսէ եւ ոմանք իրենց բռնութեանց համար ժողովրդեան ապստամբութեամբ զրկուած իրենց կալուածներէն։

Իսկ Հայոց իշխանը իւր զօրք նստած ի Մամեստիա կ'սպասէր թշնամւոյն. իր հանդարտ եւ զուարթ երեսը մեծ վստահութիւն մ'էր իր զօրաց, եւ իբրեւ աւելիս ընդունեցաւ թշնամւոյն հասնելուն լուրը։

Բայց զօրապետաց եւ դնդապետաց զարմանքը բոլորովին այլայլութեան դարձաւ, եւ Մլեհինը կատաղութեան, երբ առ ժամայն զամենքը խորհուրդի հրաւիրելով, հրամայեց Բարկէնի առնուլ իրեն լաւ թարգման մը, եւ երթալ Յունաց բանակը առ Անդրոնիկոս Կեսար՝ խաղաղութիւն խնդրելու,

ըսելով. «Մենք ալ Կայսեր ծառայքն ենք, միայն կը խնդրենք որ նա հաճի մեզի հետ բարեսրտութեամբ վարուիլ. ինչպէս մենք մեր հայրենի ժառանգական երկրին սահմաններէն դուրս չ'ելանք եւ թէպէտ դիւրին էր Տարսոնի նաեւ տիրանալ՝ բայց չուզեցինք որպէս զի Կայսեր իրաւացի բարկութիւնը չի շարժենք. ուստի ինչ արդար խաղաղութեան պայմաններ որ ունի՝ առաջարկէ, եւ անօգուտ արիւն եւ աւերմունք չի բերենք այս երկրին վրայ»։

Իսկ Բարկէնն այս խօսքերը լսելուն թէպէտ սառեցաւ վայրկեան մը, բայց որովհետեւ լաւ կը հանէր զԹորոս եւ գիտէր անոր քաջութեան չափը ու միանգամայն խոհեմութիւնը, դանդաղ քայլ մը առաւ երթալու՝ թէպէտ ակամայն իր երեսին վրայ նկարուած էր եւ կը մտածէր թէ արդեօք սխալ հասկցաւ, երբ տեսաւ թէ Իշխանը խօսք մը չ'աւելցներ՝ եւ հրամայուածը կատարելու։

Բայց ապուշ սառնութիւնը որ ընդհանուր էր՝ անհետացաւ, եւ ընդհակառակն բարբաջ մը սկսեր էր յաջորդել ամենուն սրտին մէջ. արդէն Մլեհի երեսները կարմրցան եւ աչքերը արիւն լցուեցան, եւ Թորոս անոր սրտին տրոփը քովէն դրեթէ կը լսէր. միայն ինքն կայր անխռով եւ սկսաւ խօսիլ.

«Ո՛վ իմ քաջ նիզակակիցքս, կը զարմանաք իմ այս դեսպանութեանս վրայ, եւ կարելի է որ ձեր մէջէն ոմանք, եւ թերեւս ամենքդ ալ բարկութեամբ եւ դառնութեամբ կը լսուիք լսելով այս իմ խոնարհական լեզուս, եւ ես թէ որ իմ սրտիս ձայնը լսէի ոչերէք այդ խօսքերը թշնամւոյ մը՝ եւ այսպիսի անզգամ թշնամւոյ մը սիրտ ընէի. բայց ով որ ժողովրդոց

առաջնորդ եւ իշխան է, պէտք է մարդկանց, Աստուծոյ եւ իր խղճմտանքին առջեւ լաւ քննէ ամեն բան եւ արդարութիւն գործէ։ Մենք մարդկային արեան ամեն մէկ կաթիլին համար պատասխան պիտի տանք Աստուծոյ. անոր համար մեր փառասիրութիւնն ու մեր ամբարտաւանութիւնը պէտք չէ որ մեզի առաջնորդ առնունք, այլ մեր ազգին օգուտը։ Ես ձեզի յայտնի կը խոստովանիմ թէ Հայ ազգին օգուտը կը պահանջէ որ Յունաց հետ եղբայրաբար երթանք, անոնց նիզակակից լինինք ընդդէմ այն թշնամեաց որ զմեզ կը շրջապատեն եւ օր աւուր կը զօրանան. Յունաց կայսրութիւնը թէ որ ճանչէր իր օգուտը՝ փոխանակ զմեզ նեղելու զմեզ կը զօրացնէր եւ պատնէշ մը զմեզ կը կանգնէր այն ամեն այլակրօնից դէմ որ մեծ ծովու պէս կը դիզուին՝ կը բարձրանան եւ զինքն ալ պիտի ողողեն։ Ես իբր Քրիստոնէ եւ իբր հեռատես իշխան պարտաւոր էի այս դեսպանութիւնն ընելու, եւ խաղաղութեան սկիզբ մ'ընելով զօրաւոր դաշնակցութիւն մը հաստատելու ջանալ ի մէջ երեք Քրիստոնեայ ազգաց՝ որ միաբան կրնային թուք մը կազմել ընդդէմ այլակրօնութեան, մինչդեռ հիմա ընդհակառակն բաժանեալ ատելութեամբ պիտի կործանին եւ անհետ պիտի լինին։ Պէտք էր Քրիստոնէից՝ նոյն իսկ Մահմետականաց օրինակին հետեւիլ(¹), որ իրենց մէջ ծագած պատերազմներու մէջ իրենց կրօնապետք ամեն ջանք կ'ընեն խաղաղութիւն հաստատելու եւ արիւնը դադրեցնելու։ Երբ յամոթ եւ ի նախատինս Քրիստոնէութեան մերայինք չնչին եւ մտաց անհաս խնդիրներու համար

(¹) «Մի՛ անայր առներ զտուն Մուրմանաց»։ ԳՐԻԳՈՐ ԵՐԷՑ. 520

արեանց դետերու պատճառ կը լինին . . . ։ Բայց դուք ինչու գայթակղեցաք, ինչու զայրացաք, դուք թշնամին չէք ճանչեր, դուք Անդրոնիկոս չ'էք տեսեր, ես տեսեր եմ. ես պատերազմեր եմ իրեն դէմ, եւ մեր մէջ ամենէն աղէկ զինքը ճանչցող մէկը թէ որ կայ եւ սուր սուրի եկած է իր հետ, նա է որ հիմա իրրեւ դեսպան խաղաղութեան. գնաց իրեն հետ խօսելու։ Անդրոնիկոս ոչ միայն խաղաղութիւն պիտի չընդունի, այլ մեր խոնարհական դեսպանութիւնը մեր տկարութեան նշան պիտի համարի, եւ մենք անպարտ կը մնանք Աստուծոյ առջեւ այն արիւնէն որ պիտի թափի։ Բայց թէ որ անհաւատալին հաւատալի լինի եւ Յոյնք չնորհեն մեզի խաղաղութիւնն որ մենք կը խնդրենք, արդար եւ իրաւացի ասպարէզ մը կայ մեր առջեւ արեւելք ու հարաւ ընդարձակելու եւ զօրանալու համար եւ մեր թեղմ՝ անտէրունչ ազգը ժողվելու եւ գերութենէ ազատելու համար։ Ահա պատճառները որ զիս այս պատգամաւորութեան յորդորեցին, ով որ կամի բացատրութիւն մ'ուզել պատրաստ եմ տալու։»

Քանի որ խօսեցաւ Թորոս կիրքերը խաղաղեցան եւ նոյն ինքն Մլեհ հանդարտեցաւ, մանաւանդ երբ Թորոս Անդրոնիկոսի խաղաղութեան ընդունելութիւնը անկարելեաց կարգը դրաւ՝ զուարթութիւն մը եկաւ երեսին վրայ եւ ըսաւ.

— Բացատրութեան պէտք չունինք, երբ կը տեսնենք թէ այս դեսպանութիւնը նախատինք մը չի կրնար բերել մեր պատուոյն եւ մեր քաջութեան։

Ժողովքը ցրուեցաւ դարձեալ գումարուելու համար Բաբկէնի վերադարձին. երբ քաղքին դռները

բացուեցան, եւ ծեր զինուորը մտաւ եւ եկաւ կայ-
նեցաւ ատեանին մէջ, լուռ՝ ամենքը պըտուցեալ իրեն
կը նայէին եւ կ'սպասէին։

— Իշխանդ մեծ, ըսաւ Բաբիկէն, Հռոմէ մեզի
հետ խաղաղութիւն ընել չ'են ուզեր։

— Ի՞նչ կ'ըսեն, այն պատմէ մեզի, Բաբիկէն իշխան,
գրուցեց Թորոս։

— Որովհետեւ կ'ուզէք որ ձեզի պատմեմ եւ այն
Անդրոնիկոսին ըսածները կրկնեմ, լաւ լսեցէք։ Նախ
մեզ տարին վրան մը գոցեցին. իբր թէ անպիտան
գերիներ մնէինք, ինչ նախատական խօսքեր որ
ամեն ատեն սովորութիւններն է գրուցել Հայուն ան-
ձին ու հաւատքին՝ ականջնուս կը մրմռային վրանին
շուրջը. ետքը զմեզ առին Անդրոնիկոսի առջեւ հա-
նեցին, որ մեծ վրանի մը մէջ բարձր ուռած նստած,
մեր խոնարհ պատգամը մոռիկ ըրաւ, եւ անարգա-
նօք ու քամահրանօք այս խօսքերը գրուցեց. Գնա
գրուցէ ապստամբին՝ ապստամբին տղուն թէ՝
«Շղթաները որով քու հայրդ կապեցինք, մէկտեղ
ունիմք որ գքեզ ալ կապենք տանինք»։ Եւ ձեռամբ
ըրաւ որ զմեզ դուրս հանեն։ Մենք ալ բոլոր Յու-
նական բանակին հայհոյանքներն ու քրքիջները
ետեւնէս՝ հեծանք մեր ձիերն ու դարձանք։ Ահա մեր
գեսպանութեան բոլոր պատմութիւնը։

Եւ այս խօսքերն ըսելով զայրագին՝ նստաւ Բաբիկէն։

— Լսեցիք իշխանք, ըսաւ Թորոս, տեսնենք հիմա
Աստուած զմեզ պիտի խնդացնէ։ Ես նորա արդարու-
թեան մէջ հաւատացեր եմ, ինք վկայ է որ ես ջա-
նացի խնայել մարդկային արեան, Կայսրը եւ Անդ-
րոնիկոս չուզեցին. ընենք ուրեմն մեր պարտքը,

ցուցնենք թէ մեր հարց որդիքն եմք, եւ թէ դիւրին
չէ ամեն անգամ չղթայ անցնել Ռուբէնի թոռնե-
րուն վիզը եւ Հայուն հարեւերութեան հետ խաղալ։

Այս խօսքերը ըսաւ եւ ելաւ, ու ամենքը ցրուե-
ցան իրենց տեղը. ինք միայն պարսպին բարձր մէկ
կողմը Դիոնիսին դիտակը ձեռքը կը դիտէր կը նայէր
այդ բանակին՝ ուր խառնակութիւն եւ վատահու-
թիւն կը թագաւորէին. կը տեսնէր երաժիշտներ եւ
գուսաններ, կը տեսնէր զինուորաց հետ խառնակեաց
կանանց խումբեր, եւ ինքնիրեն կ'ըսէր. «Այդպիսի
անկարգ բանակ մը հիմա զօրաւոր յարձակմամբ մը
անկարելի է ցրուել, բայց աւելի ապահով միջոց-
ներ ինչու չի գործածենք, խնայենք մեր արեան,
սպասենք յարմար առթին, հեռու չէ անշուշտ։»

Երբ իջաւ պարսպէն, անմիջապէս կանչել տուաւ
Սարգիսը որուն յաջողակութեան եւ արթնութեան
վրայ մեծ հոմարմունք ունէր։

— Այս գիշեր պէտք է Անարզաբա երթալ։

— Լաւ, Իշխան։

— Ստեփանէի խնայնել թէ պահեստի գտնուած
բոլոր զօրքերը գումարելու եւ թշնամւոյն ճանբան
կտրելու խորհուրդը պէտք չէ ուշացնել, այլ մինչեւ
երեք օր պէտք է կատարել. վասն զի այս կնամարդ-
եայ յանձնառաստան բանակին համար չէ այն զգու-
շութիւնները, ինչ որ առաջ իրեն հետ որոշեր էինք։
Ուրեմն քեզ տեսնեմ, բարի յաջողումն։

Եւ ահա Սարգիս ելաւ Իշխանին քովէն, փոքրիկ
դուռը որ պարսպէն գետը կը հանէր հոն իջաւ, ջու-
երը շարժեցան եւ քիչ վերջը մութին մէջ կորովի ընթացքով կը հեռանար՝ կ'երթար Անարզաբայ ճանբան։

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.

«ՍԱՀՄԱՆՔ ՔԱՋԱՑ ՋԵՆՆ ԻՒՐԵԱՆՑ»

Անդրոնիկոս ալ ապահով էր յաղթութեան համար, միթէ ապստամբը չ'էր որ խոնարհաբար հպատակութիւն խոստանալով խաղաղութիւն կը խնդրէր, ուրեմն մինչեւ որ շղթաները դարձածելու ժամանակը հասնէր՝ փախստեան ճանբաները պէտք էր դոցել, խրամներ պեղել եւ պատնէշներ կանգնել քաղքին դռներուն առջեւ բաւական համարեցաւ, եւ տուաւ ինքզինքը զուարճութեան. երկու գիշեր իրարու վրայ գիներբուք՝ երգք եւ երաժշտութիւնք բանակին զբաղմունքն էին։ Իրաւ յունական բանակին մէջ կային անձինք որ ինչպէս Թորոսի խոնարհ պատգամաւորութեան վրայ կասկածանօք գլուխ շարժած էին, հիմա ալ այս անհոգ անառակութեան վրայ գլուխնին կը շարժէին դարձեալ. բայց ով կրնար կեսարու մը՝ կայսեր հօրեղբօրորդւոյ մը՝ ընդհանուր արեւելից սպարապետի մը համարձակիլ դրուցել թէ «Մի հաւատար այդ խոնարհութեան, վասն զի առիւծը երբեմն աւելի լաւ ծուղակը ձգելու համար իր որսը՝ կրնայ դերը փոխել եւ աղուէսի մորթը վրան առնուլ,» ով կրնար երեն զրուցել թէ «Այդ հանդէսները աւելի յարմար էին յաղթութենէն վերջը քան թէ առաջ.» ուստի խմաստունք կը լռէին, յիմարք եւ մեծապանծք կը խօսէին։

Իսկ Թորոս, երբ գիշերն հասաւ, յունական բանակին հակառակ կողման պարիսպը հրամայեց քանդել եւ հպիւ թէ գործը սկսաւ դիւրանալ, սոսկալի փոթորիկ մը ահա փրթաւ, որոտում՝ կայծակ՝

անձրեւ՝ կարկուտ իրար կը խառնուէին, ուժգին հովը ժայռեր կը կործանէր՝ վրաններ փետուրի պէս կը յափշտակէր, յունական բանակը շփոթած՝ անձրեւէն եւ տիղմէն շաղախեալ՝ շուարեալ մնացեր էր բոլոր գիշեր, թէպէտ Անդրոնիկոս իւր զուարճութիւնքն ու գիներբուքը ամենեւին չի դադրեցուց գիշերն ի բուն։ Արշալոյսը երեւցաւ, եւ Հայոց գնդերը աչխոյժ եւ կորովի՝ պարսպին պատառուածէն կիսաշրջան մ'ընելով դառհիւ կը յարձկէին Թշնամւոյն վրայ, որ անպատրաստ երբ Թշնամին դիմացը ի բանտ կը կարծէր՝ քովը կը գտնէր զայն սուրն ի կող մխելով։ Ա'լ պատերազմ չ'էր, այլ փախուստ մէկ կողմէն՝ կոտորած միւսէն. հոն Մլեհ իւր մղեգին հեծելազնդին հետ դաշտին տարածութեան մէջ անխնայ կոտորածը դեռ քիչ գտնելով՝ «Զարկէք տղաք, մի խնայէք,» կը գոռար, եւ իր օրինակն ալ սոսկալի էր. իսկ Թորոս տեսնելով իր պատրաստածն աւելիովն ի գլուխ եկած, կը յորդորէր իւր զինուորն ի դթութիւն եւ հպիւ թէ Յոյն եւ Հայ իշխաններէն կրցաւ մաս մը մահուանէ ազատել։ Իսկ Թշնամւոյն այն մասը որ փախստեան յառաջնթացն եղած էր եւ ազատութիւնն ապահով կը կարծէր, Ատանայի ճանբան բռնելով Ստեփանէի եւ Սարգսի խումբին հանդիպեցան որք առանց փոթորկին ուշ դնելու չորս հազարի չափ մարդ իրենց կ'ապասէին։ Փախստականաց մէջն էր Լամբրոնի իշխանը իր գնդով որ յուսահատ ջանք մ'ըրաւ պատուելու Հայոց խումբը եւ անցնելու իր ճանբան, բայց վրայ հասաւ սաստկութեամբ Ստեփանէ եւ այնպիսի նիզակի հարուած մը տուաւ որ թաւալգլորը ձիէն կործանելով

Օչին, վայրկենին զինաթափ եւ կալանաւոր եղաւ։ Այդ ահագին բանակէն հազիւ թէ կէս մասը ազատեցան, եւ բուն ազատեալք անոնք էին որ իրենց նաւերը կրցան մտնել, մնացեալք ամենքը կամ ջարդուեցան կամ գերի ընկան։ Իսկ բուն չարեաց սկզբնապատճառը եւ սա խեղճ ու խայտառակ պատերազմին հեղինակ եւ զօրագլուխ Կեսարն Անդրոնիկոս յանկարծ ի քունէ եւ ի գինւոյ սթափեալ հազիւ թէ ժամանակ գտած էր ինքզինքը իր ձիուն վրայ նետելու, եւ Անտիոքայ ճանբան բռնելու, բարեբաղդաբար իրեն համար, որով անվտանգ ազատեցաւ. թէպէտ Բարկէն ամեն բան թողած՝ զանիրայ կը փնտռէր կոտորածին մէջ, խոստանալով ինքնիրեն կիսկատար հարուած մը չի տալ անօրինին։

Իսկ Թորոս որ այս անգամ եւ ոչ սուրը պատեաներ, այլ արքունի՝ ամենայն պատրաստած, վասն զի վտանգ չի կար եւ ոչ ծանր պատերազմ, այլ ջարդ՝ կոտորած եւ աւար, այդ սպանդանոցին վրայ կեցած կը նայէր՝ կը խորհրդածէր մարդկային անմտութեան վրայ, որ խաղալիք քանի մը անպիտան, յիմար եւ թեթեւ գլուխներու, այդչափ ճապաղեաց տեղի կուտար։

Այս խորհրդածութեամբք ձգեց պատերազմին՝ մանաւանդ թէ կոտորածին դաշտը, մտաւ թշնամւոյն բանակը իւր անձնապահպանեաց խմբովը. գիշերուան փոթորիկը՝ եւ աւելի սատիկ առաւօտեան Հայ արշաւանաց փոթորիկը՝ ամեն բան խառնափնդոր եւ ողորմելի վիճակի մէջ կը ցուցնէր այդ բանակը, կիսակործան եւ կանգուն վրաններ՝ վահաններ՝ նիզակներ՝ սուրեր գետին փռուած՝ թամբեալ ձիեր ոտնկոպ

կը խխնջէին հեծեալներու սպասելով որք չի կային. այս տեսարանին վրայ ակնարկ մը ձգելով Թորոս, ակնարկ՝ ուր գոհութիւն եւ արհամարհանք հաւասար էին, մտաւ Անդրոնիկոսի վրանը որ գրեթէ պալատ մ'էր իւր ընդարձակութեամբ եւ բաժանմունքներով, իսկ հանդերձանաց հարստութեան՝ զեղխութեան եւ պերճանաց չափ չի կար. գորգեր՝ բեհեզեայ անկողիններ՝ ծիրանի վերմակներ՝ ոսկի եւ արծաթեայ զէնքեր՝ կանանց զարդարանք՝ երաժշտութեանց նուագարանք խառն ի խուռն դրուած էին, այնպէս որ արդի մեծ թատրոնի մը մթերանոցի կը նմանէր քան թէ սպարապետի մը վրան։ Թորոս ամենայն ինքնութիւնքը տեսնելով մեծ ուրախութիւն մ'ունեցաւ, ոչ թէ անոր համար որ իր գանձը պիտի երթայիր անոնք՝ ոչ, այլ անոր համար որ Հայ զինուորը զինուորական կանոնաց ու զօրագեղին հրամանաց հնազանդիլ սովրեր էր. յետադարձի փողը չի հնչած մէկը չ'էր համարձակեր աւարառութեան ձեռք զարնել, այլ թշնամին հալածելու միայն զբաղած էր։ Ուստի ինքն ալ ցուրտ նայուածք մը ձգելէն վերջ այս թուլամտութեան կոհուց վրայ, հետաքնին աչօք բան մը կը փնտռէր որ վերջապէս գտաւ, այսինքն բանակին դիւանական գրութիւնքը որ վայրկենին մատանիովը կնքեց եւ իւր ատենագրին յանձնեց։ Անկից վերջը հրաման տուաւ շուտ մը մեռելները թաղելու գործողութեան որպէս զի օդը չ'աղտոտի։ Նոյն միջոցին էր որ Ստեփանէի բանակն ալ գերիներով ծանրաբեռնեալ կը հասնէր՝ կը միանար իր բանակին. իսկ Մլեհի մոլեկան հեծելագունդը անհետ եղած էր բոլորովին, եւ իրօք մեծ բարեբաղդու-

թիւն մ'էր Հայ իշխանաց համար որ Ստեփանէի ձեռք ինկած էին, վասն զի Մլեհէն գթութիւն յուսալ անօգուտ էր, նա գիշերուան մութուն առանց կալանաւորի մը դարձաւ գոհ եւ արիւնաթաթախ։

Նոյն գիշերը զինուորը մաս մը Յունաց բանակեղը, մաս մը Մահմետիա անցուցին, թշնամւոյն զինուով եւ կերակրով զուարճացեալ եւ յղկացեալ, բայց միշտ գիշերապահ զգուշութեան օրէնքը խստիւ պահպանելով վասն զի Թորոս կը տեսնուէր յանկարծ ամեն բան անճամբ քննելով։ Բայց իրեն պրաղմունք նոյն գիշերը եղաւ բոլոր Անդրանիկոսի քով գտնուած թուղթերը հետախոյզ ընել։ Հոն կը տեսնէր չորս տարուան միջոցի մէջ քանի անգամ դրացիք որ բարեկամութիւն ձեւացընելով չնորհաւորութեան դեսպաններ ղրկած էին՝ իրեն դէմ որոգայթ լարած՝ Յունաց հետ գաղտնի դաշինք կը դնէին եւ կը հրաւիրէին պատերազմի։ Հոն կը տեսնուէր մանաւանդ Անտիոքայ իշխանին Ռընալտի եւ Տաճարականաց շահասիրութիւնը, որ երբէք ճնաս չէին տեսած՝ այլ օգուտ իւր իշխանութենէն։ Հոն զարմանքով կը գտնէր նաեւ Հաշիշենց պետին մէկ գիրը՝ որ յորդորեալ ի Յունաց սպաննել զԹորոս, լի նախատանօք կը պատասխանէր այսպիսի առաջարկութեան մը՝ յիշեցնելով թէ այդ Հայը երբէք անիրաւութիւն մը ըրած չ'էր ընդդէմ Մահմետականաց։ Հոն կը տեսնէր թէ իր եղբայրը Մլեհ՝ նշանակուած էր իրրեւ կարեւի գործիք մը իր կենաց եւ աթոռոյն դէմ. հոն կը գտնէր շատ մը գրգռութեան թղթերու օրինակներ ուղղեալ կայսերական կառավարութենէն առ Մահմետական իշխանս Մաղսուտ Սուլդան եւ Նուրիտ-

տին Ամիրայն իր նորածին իշխանութիւնը կործանելու համար։ Թէպէտ Թորոսի հանճարը՝ ասոնք ամենքը կը գուշակէր, բայց ուրիշ էր վկայներ եւ ստուգութիւններ ի ձեռին ունենալ. ուստի արշալուսոյ մօտ էր երբ պզտի քուն մը քաշեց եւ կանգնեցաւ, առոյգ եւ զուարթ՝ որովհետեւ իւր կորովի կազմուածքը շատ դիւրութեամբ կը տանէր ամեն տաժանմանց եւ փոքրիկ հանգստեամբ դիւրաւ կ'սթափէր։

Նախ առաջն կազմեց իւր զօրաւարաց, հոն գերիներուն համար նոցա կարծիքը քննեց, Մլեհ մէկէն առաջարկեց զամենքն յուղարկել Հալէպ եւ վաճառել վասն զի կ'ըսէր՝ այդ անպիտան ժողովուրդը Քրիստոնեայ պէտք չէ համարիլ։ Ամենքը Թորոսի կը նայէին եւ մարդ կարծիք չ'էր տար։ Ամն ատեն Թորոս մարդասիրութեան եւ Քրիստոնէութեան օրէնքները առաջ դրաւ, բացատրեց թէ չափաւորութեան օրէնքներն ինչչափ օգտակար էին, եւ թէ բաղդը ինչչափ անհաստատ էր. այս օրուան յաղթողը կրնար վաղը յաղթուիլ, եւ թէ Հալէպ այդ Քրիստոնէից ծախուելովը քանի ուրացութեան մեղք պիտի ծանրանար իրենց վրայ, ուստի կողոպտել եւ ճանրանին թողուլ որոշուեցաւ։ Իսկ Մլեհ իւր անհոգ ձեւով կ'ըսէր թէ իր խղճմտանքը թեթեւ էր, վասն զի ինք գերի մը նաեւ բերած չ'էր բանակը, եւ թէպէտ Ստեփանէ՝ կը յաւելոյր ծիծաղելով՝ իրեն պէս շարժած լինէր թշնամւոյն հետ՝ այս խնդիրը հիմա տեղի չ'էր կրնար ունենալ։ Ուստի հրաման եղաւ որ հասարակ զինուորը կապտեալ եւ կողոպտեալ ազատ երթան ուսկից որ եկած էին։ Խնդիրը կը մնար զլխաւորաց համար որ բերել տուաւ Թորոս, հոն Հայ եւ Յոյն

իշխանաց կապանքը արձկել հրամայեց, նստել տուաւ, եւ զուարթ կերպարանօք սկսաւ իրենց հետ այսպէս խօսիլ։

«Սկսից քանի մը օր առաջ գիտէք թէ մենք ձեզի խաղաղութիւն առաջարկեցինք խնարհաբար եւ դուք արհամարհանօք մերժեցիք, կ'երեւայ թէ սխալ խմացեր էիք մեր դիտաւորութիւնը, եւ կարծեցիք թէ վախն էր որ զմեզ խաղաղութեան կը յորդորէր. կը տեսնէք հիմա փորձով թէ մենք խաղաղութեան սիրով միայն շարժեցանք, վասն զի քանի տարի է որ ձեզի կ'սպասէինք եւ կը պատրաստուէինք, իսկ դուք պատերազմը խաղալիք համարելով, այսպէս խայտառակաբար յաղթուեցաք այսչափ մեծ բանակաւ։ Միայն կը ցաւինք որ հոս ձեր սպարապետը՝ փոխարքայն մէկտեղ չէ եւ յաղողեր է փախչիլ, հոգ չէ, թերեւս օր մը նորէն կուգայ եւ կը տեսնուինք։ Իսկ դուք որ մեծ իշխաններ էք եւ բերդերու՝ պալատներու եւ հարստութեան տեարք, եւ մենք որ աղքատ եւ միամիտ լեռնականներ ենք, դուք քաղաքակրթութեան վերջին նրբութեան էք հասած, իսկ մենք ասիական բարբարոսներ ենք ձեր աչքին. դուք Քրիստոնէական ուղղափառութիւնը ունիք իսկ մենք հերետիկոսութեան ենք ժառանգ, կ'ուզենք զձեզ ալ ձեր զօրաց պէս արձկել որ երթաք ձեր տունները, միայն օրէնք է որ փրկանք մը մեզի վճարէք, եւ որովհետեւ ձեր արժէքը մեզ դժուար է գտնել եւ գնահատել, ձեզ իւրաքանչիւրոցդ կը թողումք զրուցել թէ ինչ կ'արժէք՝ վճարել եւ երթալ ձեր ճանրան խաղաղութեամբ։

Հռոմ իշխանքը որ այսպիսի առաջարկութեան

երբէք չէին սպասեր, զարմանքով իրարու երես սկսան նայիլ չփոթած։ Լսուած չէր մինչեւ այն օրը թէ երբէք կալանաւոր ոք իր փրկանաց գինն որոշէ. պզտիկ արժէք մը տալ անձանց՝ իրենց մեծամտութեան կը դպչէր, գինը բարձր բռնել՝ յունական տմբարտաւանութիւնը դոհ կ'ընէր՝ բայց պէտք էր վճարել, ուստի դարձեալ փախուստ տալով առաջարկեցին որ ինք գին կարէ։ Իսկ Թորոս կերպը փոխելով՝ լի արհամարհանօք՝

— Եթէ բան մը արժէիք զձեզ չէի թողուր որ երթաք, ըսաւ. եւ դառնալով իւրայնոց. Տարէք այս իշխանները որ իրենց արժանեաց վրայ մտածեն, մենք բաւական զբաղմունք ունինք հիմա եւ պէտք չէ ժամանակ կորսնցնել։

Եւ երբ իշխանները դեռ վրանին դռնէն դուրս չէին ելած բոլորովին, ըսելի ձայնով աւելցուց.

— Այս օրուընէ տարին չի լցուած, պէտք է որ Հռոմ մը չի մնայ Կիլիկիոյ մէջ։ Պատրաստենք եղբարք, բանակը Տարսոնի վրայ։

Իրօք բանակը սկսաւ շարժիլ, մեծ էր ուրախութիւնը զօրականին, եւ քան զամենայն ոք մեծ էր ուրախութիւն Մլեհին։

Իսկ մեր կալանաւորքը տեսնելով թէ խնդիրը կը ծանրանար, վասն զի եթէ բանակը Տարսոնի վրայ երթար, Թորոս գտնել աւելի դժուարին պիտի լինէր, եւ ո դիտէ յաղողութիւնն ալ աւելի հալարտացնելով վերջը պայմանի զիջուցանել գնա աւելի դժուար, մանաւանդ որ կային այնպիսիք՝ որոնց իշխանութեան երկիրները Կիլիկիոյ մէջ լինելով՝ թերեւս իրենց ունեցածէն ալ պիտի զրկուէին, ուստի խնդրեցին իրա-

սարսոհ լինիլ եւ ծանր գիներ որոշելին խմացուցին։ Եւ շուտ մը իրենց ծառաներէն մարդիկ ղրկեցին Տարսոն՝ Լամբրոն՝ Կոռիկոս՝ Փայաս՝ Անտիոք եւ մինչեւ Կիպրոս, որ վրկանքը շուտով հասցնեն եւ եւ ժամ առաջ ազատին։

Նոյն միջոցին Ատանա քաղաքը Ստեփանէի մէկ փոքր ցոյցին վրայ անձնատուր կը լինէր եւ դռները կը բանար Թորոսի եղբօրը։ Իսկ Հայ յաղթութեան լուրը Կիլիկիայէն դուրս առջի տանողը՝ նոյն ինքն Անդրոնիկոս եղած էր, երբ իւր քանի մը մնացորդներով խայտառակաբար հազիւ կրցեր էր ճողոպրիլ Անտիոք։

Կալանաւորաց մէջ, ինչպէս գիտենք, գլխաւորն էր Օշին, Տէրն Լամբրոնի, զոր ամենեւին ուրիշ Հայ իշխանաց հետ չ'էր ուզած որոշել Թորոս ի Ցունաց, եւ անոնց կարգը դնելով զանոնք՝ միշտ այնպէս կը վարուէր որ իբրեւ թէ Հռոմ եղած լինէին ազգաւ եւ կրօնիւք։ Օշին հիմա վախէն ծանր փրկանք մը յանձն առած էր, եւ կ'սպասէր հասնելուն ի Լամբրոն, իւր անդրանկին հետ, վասն զի քառասուն հազար ոսկւոյ տուգանքին կէսը միայն առժամայն վճարել կարող էր եւ միւս կիսուն համար պատանդ պիտի թողուր տալն։ Այս պայմանաց համար ամենայն բանադնացութիւնք Բարկէնի միջնորդութեամբ կը լինէին, որուն յանձնուած էր բոլոր կալանաւորաց պահպանութիւնը։ Բանակը արդէն կը շարժէր երբ փրկանաց մեծագոյն մասը հասաւ, հրամայեց Թորոս բերել բոլոր Ցոյն իշխանները, բերել նոյնպէս անոնց ազատութեան գիները, եւ երբ ամեն դրամները համրուեցան եւ ճիշդ գտնուեցան՝

— Ազատ էք ուրեմն, գնացէք ձեր ճանրան։

Եւ դեռ անոնց ներկայութեան՝ հրաման տուաւ բաժնել զօրաց բոլոր այն ստակը, որ դանձ մ'էր, եւ երբ իշխանները զարմանք յայտնեցին այս հարցմամբ թէ՝

— Այդչափ ստակ ինչպէս կարելի էր այդ սինլքոր զօրականին բաժնել.

— Որպէս զի դարձեալ ձեզ եւ ձեր նմանիքը բռնեն ինձի բերեն, եղաւ Թորոսի պատասխանը։

Ալ սկսաւ Թորոս հայրենական սահմաններէն դուրս ելնել, Տարսոն խիստ պաշարմունքէ մը վերջը անձնատուր եղաւ. իր յաղթող բանակին առջեւ թեւը մինչեւ Կոռիկոս կը տարածուէր, ճամբը մինչեւ Ալեքսանդրիոյ ծոցը, որ անկից եւաքը Հայոց ծոց սկսաւ զրուցուիլ։ Իր զօրավարները ամենքը վարձատրեց, Մլեհ եղբօրը Կոռիկոսի բերդը իր սահմաններովը տուաւ յորդորելով որ ի բաց առեալ զՑոյնս լաւ վարուի ամենուն հետ։ Իսկ Փայասի ծովեզերեայ փոքրիկ բերդը Սարգսի յանձնեց յորդորելով որ երբեմն ծովասպատակութիւնն շարունակէ յոգուտ իրեն եւ ի վնաս թշնամեաց, միանգամայն Սարգսի արթնութենէն կը յուսար որ իր խռովայոյզ եղբօր կերպով մը դէտ կը լինի դրկից գտանելով, եւ նորա անճառնի շարժմունքներն իրեն կ'իմացնէ։

Բայց միշտ մոքէն չ'էր կրնար հանել այն դաղտնի նամակաց ընթերցմունքն՝ որ բոլոր իւր դրացեաց ոգին իրեն յայտնի կը պարզէր, ուստի պէտք էր զանոնք իրարմէ բաժնել։ Այն նամակները՝ յայտնի իրեն կ'իմացնէին թէ Անտիոքայ իշխանը խոստացեր էր Ցունաց օգնել, եւ կը գուշակէր թէ Անդրոնիկոսի ամբարտաւանութիւնն էր միայն պատճառ որ

այս օգնութիւնը տեղի չ'կը ունեցեր, եւ իրօք այն-
պէս էր։ Ուստի Թորոս երբ այս խորհրդածութեանց
վրայ կը, Տարսոն՝ ուր իր գործողութեանց կեդրոն
ըրած էր այն ժամանակին, ահա յանկարծ հին բարե-
կամ մը, ասպնջական մը՝ Բարսեղ վարդապետ,
առաջնորդ Կիլիկոսի Հայ վանուց՝ ներս կը մտնէր
Կոստանդնի հետ մէկտեղ։

— Ո՜հ, բաւ Թորոս խնդալով, ահա մեր հին
երկու սուրբ միանձունքը. ուր գտար, Հայր սուրբ,
քու հին միաբանդ, թէ ոչ նա դբեզ գտաւ, քանի
տարի է որ զմեզ մոռցար, մենք ալ զբեզ չի կրցանք
յիշել, ներէ, գիտես թէ Եւփիմէ միշտ զբեզ կը
զրուցէ։ Բայց տխուր կ'երեւիս՝ . . . խօսէ՝ ինչ ունիս։

— Մեծ Իշխան, մենք գիտէինք թէ դուք զմեզ
կը յիշէիք, վասն զի քանի անգամ Իշխանուհին թէ
մեր վանուց եւ թէ մեր կիսլարանակ Հայոց կարո-
տելոց համար օգնութիւն ղրկեց, իսկ ես քանի
անգամ ուզեցի գալ որպէս զի ձեր հզօր պաշտպա-
նութիւնը խնդրեմ մեր խեղճ ժողովրդոց համար,
բայց Յունաց չարութենէն արդիլուեցայ, տարի մ'էր
որ բանտն էի Նիգոսիա, վասն զի զմեզ իբրեւ հերե-
տիկոս չարչարել՝ հալածել սովորութիւն ըրին Կիպ-
րոսի Հռոմը, եւ ինչ որ մինչեւ հիմա յԱրաբացւոց
չի տեսանք ասոնցմէ կը տեսնենք, կրօնք՝ կեանք՝
ստացուածք՝ ամեն բան վտանգի մէջ է։ Ո՜ւմ դիմէի,
շիտիթած էի. ուխտ ըրի Աստուծոյ որ բանտէն ազա-
տած միջոցիս Կիլիկիա ձեզի դիմեմ, եւ ոսկի խաչ
մը՝ որ միայն մնացեր էր՝ կաշառք տալով բանտապա-
նին, ազատեցայ եւ վանք եկայ։ Իմ խեղճ վանքս,
դռները այրած, միաբանքս՝ ոմանք ցրուած լեռները

փախած, ոմանք սպաննուած, եկեղեցին պղծեալ,
սուրբ սպասք յափշտակեալ գտայ։ Թէ որ արաբացի
նաւ մը զիս հոս չի հանէր չ'եմ գիտեր ինչ մահ-
ուամբ ալ զիս պիտի սպաննէին այդ նզովեալ
ազգը. ահա իմ վիճակս. եթէ Կոստանդին իշխա-
նը, ինձի շնորհք չ'ընէր այս հագուստները ճարե-
լու՝ զիս մուրացկանի հագուստներով հիմա պիտի
տեսնէիք։

— Ցաւալի եւ անդարմանելի բան մը թէ կայ՝ միայն
մեռածներն են, Հայր սուրբ, որոնց ճար չ'եմ կրնար
ընել, իսկ մնացեալ ամենուն հնարքը դիւրին է,
փառք Աստուծոյ. դու հիմա քիչ մը հանգչէ, Հայր
սուրբս, քիչ մը հանդարտէ. ես բոլոր քու կորուստ-
ներուդ փոխարէն տասնապատիկը հատուցանել
կուտամ. Կոստանդին իշխան քեզի կ'ընկնի առնուլ
քու վանահայրդ, շինել տալ անոր ցուցակ մը բոլոր
իր կորուստներուն, եւ տանիլ զինքը, ամենայն քա-
ղաքավարութեամբ ու քաղցրութեամբ հոս՝ Տարսոնի
Յունաց արքեպիսկոպոսին, եւ ինձմէ բարեւ ընելով
յորդորել զինքը որ անոնց փոխարէնը տայ. վասն զի
ինչպէս օրէնք է որ սպասաւորը սեղանէն ուտէ. նոյն-
պէս արդար է որ հարուստ սեղանը կողոպտեալ
սեղանին բաժին հանէ։ Մենք Յունաց եկեղեցեաց
ամենեւին չի դպանք, բայց նոցա եկեղեցիները պէտք
է գոնէ մեր եկեղեցեաց վնասը տուժեն, երբ իրենց
կրօնակիցք զանոնք կը կողոպտեն։ Իսկ քու Կիպրա-
ցիքդ, հոգ մ'ըներ, Հայր սուրբ, իրենց պատիժը
կը գտնեն։

Վանահայրը եւ Կոստանդին ելան իրենց պաշտօնը
կատարելու։ Կրնան երեւակայել ընթերցողք թէ

Կոստանդին եւ թէ Հայր սուրբը քանիցս բազմապատկեցին իրենց կորուստները, եւ թէ ինչչափ ճուացուցին խեղճ արքեպիսկոպոսն, որ իր վիճակին աղքատութիւնը՝ պատերազմներու պատճառաւ իր եկամտից կորուստը, եւ թէ ջրհեղեղէն եւ Պօղոս առաքելոյն Տարսոնի քաղաքացի լինելէն ի վեր ինչչափ ՀԼաս կրած էր իւր եկեղեցին՝ զանոնք կը համբէր։ Բայց ոչ վեղարաւոր եւ ոչ անվեղար գլուխը այս իրաւաբանութեան ուշադրութիւն տալու փափկութիւնն ու թափանցկութիւնը չ'ունէին, մէկ կողմէն ապառաժի պէս անզգայ՝ իրենց պահանջմունքը կը նորոգէին եւ միւսէն զլանալու ամեն ջանք կ'ընէին, եւ այս խաչի՝ սկիհի՝ աւետարանի՝ պատերի՝ միանձանց ապրուստի եւ վանքի եկամտից առեւտրին մէջ՝ Կոստանդին՝ զինուոր մարդ՝ անհամբերութեամբ երբեմն կ'ելնէր, երբ արքեպիսկոպոսը եւ վանահայրը՝ թէպէտ ոսոխ՝ կը միանային զինքը նստեցնելու, խմացնելով գոնէ այս հրաւէրով թէ՝ եկեղեցականը գիտէ տեղի տալ միշտ, բայց ի վերջին կէտին։ Այսպէս նաեւ եղաւ հիմա, Յոյնը՝ որ Կիպրոս կողոպտեր էր Հայուն վանքը՝ Կիլիկիա կը տուժէր քառապատիկ. ոսկիները համրուեցան, արծաթներու կապոցները չինուեցան. Հայ կրօնաւորն ամենայն յարգանօք եւ խոնարհութեամբ իր Յոյն պետէն ի դասակարգութեան աջն առնլուն եւ օրհնութիւնը խնդրելուն՝ մօրուքն ի վար կը ծիծաղէր, եւ փոխարէն նորա բերանը երբ անուշ օրհնութիւն կը բղխէր՝ հազար դառն անէծք սրտին խորէն կը տեղացնէր, դժբաղդաբար Աւետարանի բարոյականին համար՝ անչափահասութեան քարոզն Քրիստոս հոն չ'էր որ չուա-

նեայ խարազանաւ այս իր երկու սիրելի աշակերտները լաւ մը դրոշմէր։

Կողոպուտն բեռնակրի շալակաւ բարձեալ՝ մեր Հայր սուրբը կը դառնար Թորոսի իր շնորհակալութիւնքն ընելու. եւ երբ իշխանական պալատին դրան մօտեցաւ՝ ոչ սպասաւորաց բազմութիւն, ոչ սպայից ելեւմուտ, ոչ սուրհանդակաց երթեւեկ՝ ոչինչ չ'էր երեւար. այլ խաղաղ լռութիւն մը կը տիրէր, եւ դրան քով լռիկ երկու զինուորներ սուր ի ձեռին կայնած էին։

— Կ'երեւայ թէ Իշխանը մեկնած պիտի լինի, ըսաւ Կոստանդին։

— Ո՞ւր, պատասխանեց Եկեղեցականը։

— Ո՛ գիտէ, այնպիսի մարդ մ'է որ դուլ դադար չ'գիտեր, մենք երբեմն իր հօրեղբօր վրայ կը զարմանայինք, բայց այս անցաւ զանի, լռիկ՝ անխօս կը մտածէ, երբ որոշէ՝ ալ դանդաղիլ դադրիլ չ'գիտէր, իր նպատակին կը վազէ, տեսնենք, իմանանք թէ ուր է։

Մտան պալատը եւ տեսան Բարկէն որ ձեռքերը ետին կապած կը շրջադայէր, եւ երբ այս մեր երկու բարեկամները եւ բեռնակիրը ետեւնուն տեսաւ որ կուգային, աննշմարելի ծիծաղ մը երեսին եկաւ, յիշելով այն Կիպրոսի Ս. Մակարայ թաքստեան տարտամ վիճակի օրերն, երբ նոր գերութենէ ազատած, սիրտ ի դող, ելից իրաց կ'սպասէին՝ անփորձ երիտասարդ Իշխան մը գլուխին ունենալով, որ յոյս կուտար իրաւ իրեն՝ Բարկէնի, բայց ո՞ կարծէր թէ այնչափ խոհեմութիւն այնչափ քաջութեան եւ նախատեսութեան հետ պիտի ընկերացնէր եւ բոլոր իր պապերուն ըրածը քանի մը տարուան

մէջ աւելիովը պիտի ընէր եւ գերազանցէր։

— Ո՛հ, Աստուած օգնական, Հայր սուրբ, բարի ես եկեր։

— Ողջոյն, Բարկէն հայրիկ, Աստուած պահապան, պատասխանեց Հայր սուրբը։

— Բայց Իշխանը ուր է, կը հարցնէր Կոստանդին։

— Իշխանը Փայտս գնաց։

— Փայտս գնաց։ Բայց քու Իշխանիկդ յիրաւի զարմանալի մարդ է, Բարկէն, յանկարծ կ'ելնէ. . .

— Իմ Իշխանիկիս ըրածը թագաւորները չ'են կրնար ընել, ես կ'ըսէի երբեմն թէ իր հօրեղբօր պէս թէ լինի՝ շատ է մեզի, բայց հիմա, հէ՛, ոչ հօրեղբայրը, ո՛չ հայրը, ոչ պապը . . . Լուսաւորչայ պէս մարդ է պիտի ըսեմ, թէ Աստուած չի բարկանայ. քանի՞ տարի է օր մը թեթեւ գործ մը չի տեսանք . . . Դու, ես, այս Հայր սուրբը իր կարգովը, Կաթողիկոսն իր սուրբ մեռոնով. Աստուած վկայ թող լինի, եղբայրասպան կը լինէր թէ որ Մլեհի խօսքերը օր մը միայն լսէր . . . բայց իմ Իշխանիկս ամեն բան կը լսէր, գիտէր, ձայն չ'էր հաներ, սուտ խուլ կը լինէր։ Օր մը՝ խոստովանանք թող մնայ, քանի մը ամիս կայ Իշխանուհին ինձ ըսաւ. «Բարկէն հայրիկ, կը զրուցեն թէ Մլեհ Իշխանը իր եղբայրը չի սիրեր եւ անոր դէմ երբեմն կիրքով կը խօսի եւ սպառնալիք ալ կ'ընէ, իրա՞ւ է, պէ՞տք է հաւատալ»։ Հաւատա Կոստանդին, մեր եղբայրութիւնը վկայ, պաղեցայ մնացի։ Իշխանուհին տեսնելով իմ շփոթութիւնս մէկէն վրայ բերաւ . . . շատ խելօք կին է. իրաւ որ մեր լեռներուն մէջ նմանը չի կայ։ «Ես չ'եմ հաւատար ինչ որ ըսեմ, Բարկէն հայրիկ, մարդիկ չարալեզու

են, խօսքերը ծուռ կը մեկնեն, վերադիր կ'ընեն. դու որ ամենուն հօր պէս ես, թէ որ օգտակար գտնես՝ խրատէ զինքը որ խոհեմ լինի. իրաւ, եղբայր են, բայց կրնայ մէջերնին պաղութիւն մտնել»։ Ես ահաւասիկ այս խօսքերէն, գիտէք թէ ամբոխը ինձի համար էր, Մլեհին բան զրուցել պարապ էր, բայց պարաք է ըսի, զրուցեմ՝ խղճմտանքէս ազատիմ. այս մտքին վրայ էի, մէկ մ'ալ Իշխանը ինձ օր մը յանկարծ երբ միանակ էինք, «Բարկէն հայրիկ, ըսաւ, քանի օր է դու միտքդ կը յոգնեցնես, գիտեմ Մլեհին հետ խօսիլ կուզես, կը պատրաստուիս շատ անգամ, կը տեսնեմ երբ Մլեհ իմ քովս գայ՝ ներս կը մտնես դուրս կ'ելնես, միշտ հոս կ'ուզես գտնուիլ. հոգ մ'ըներ, անոր սիրտը գէշութիւն չի կայ, նա որ զրուցէ չի գործադրեր. փուճ տեղ մի յոգներ, շատը գնաց քիչը մնաց. Մլեհ խենթ խելօք դուրս կուտայ, նորա ամեն պակասութիւնը անգործութենէ է. չափը լեցուեցաւ, քանի մը օրէն Մլեհ գոհ եւ երջանիկ պիտի լինի. դարձեալ կ'ըսեմ՝ հոգ մ'ըներ. ոչ մէկու բան մ'ըսեր»։ Իրօք մէկ մ'ալ լսեցինք թէ մեր վրայ Հռոմները պատերազմի կուգան. Մլեհ փոխուեցաւ, եղբօրը պէս ոչ մարդ կայր՝ ոչ Իշխան։ Հիմա գնա այս միջոցիս Մլեհ կը գտնես Կոսիկոսի դռնեբուն առջեւ՝ ծովեզրը նստած, օդին կը նետէ եւ եղբօրը դովասանութիւն կը կարդայ, ինչպէս ասկից քանի մը ամիս առաջ վահկայ հովանոցին մէջ նստած օդին կը նետէր՝ նղովք կը կարդար։ Մլեհին ինչ զարմանամ. Թորոսի կը զարմանամ, որ եղբօրը ամեն ատածը գիտէ, իմ մտքէս անցածը գիտէ, Հռոմի թագաւորին ընելիքը գիտէ . . . ան մարդպէտ է,

ինչ է, դու ըսէ Հայր սուրբ, դու որ շատ կարդացեր ես. բայց գիտցիր թէ մեր Իշխանիկը քեզմէ շատ կը կարդայ։

— Եղբայր, Հայր սուրբէն ինչ կ'ուզես, կանչեց Կոստանդին, թէ որ Մլեհ՝ որ Կոռիկոսի իշխան եղաւ՝ օղին կը խմէ եւ եղբօրը գովասանք կը կարդայ, օղին բերել տար մեզ ալ, տես թէ Հայր սուրբը ինչ օրհնութիւն պիտի կարդայ մեր Իշխանին. այս բեռը կը տեսնես, բոլոր արծաթ ու ոսկի է, բոլոր եկեղեցական սպաս ու դրամ է, նորա խրատով մէկին տեղ տասն առաւ հռոմ Եպիսկոպոսէն. տեսնէր խեղճ մարդը, մինչեւ մօրուքը քրտնեցաւ։ Տէ, օղին, օղին, օղին բերել տուր, ըսաւ Կոստանդին, եւ իւր աչագին հասակով տարածեցաւ գետին։

Եւ մեր երեք բարեկամները բոլորեցան սեղանի մը շուրջը, անցեալին՝ ներկային եւ ապագային վրայ խօսելով՝ մինչեւ քունը իրենց աչաց վրայ ծանրացաւ։ Բայց երբ Կոստանդին եւ Հայր սուրբը կը խորդային բոլոր գիշեր, Բարկէն՝ որու յանձնուած էր Տարանի կառավարութիւնը, երեք չորս պատոյտ ըրաւ նոյն միջոցին՝ պահապանաց հսկողութեան ուշ դնելով։

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.

ԱՆՏԻՈՔԱՅ ԲՐԻՆՁԸ

Իսկ Թորոս այս միջոցիս կը սուրար՝ կ'երթար տասն երկու հեծելօք միայն, ինչպէս իւր սովորութիւնն էր, հասնելու իր բանակին ճամբ թեւին՝ որ արդէն մինչեւ Փայաս տիրած էր, եւ հասած ի դրունս

Ասորւոց, եւ հոն իրեն կ'սպասէր։ Ոչ թէ ինք անցնելու միտք ունէր այն դրունքը, ոչ, վասն զի միտքը չ'էր դրած Անտիոքայ սահմանները կոխել՝ այլ միայն այնպէս կարծեցնել տալ Ռընալտայ. վասն զի իւր քաղաքագիտութիւնը շատ հեռի էր այն յանձնապատանութենէն որ բոլոր դրացիները իրեն դէմ կրնար հանել. իւր միտքը ցոյց մ'ընել եւ մտէն ճանաչել էր մարդ մը՝ որու յանդգնութեան եւ շահասիրութեան համբաւը իրեն ծանօթ էր, եւ որ յունական կայսրութենէն կ'ուզէր խոտորցնել։

Դեռ քիչ մը հանգիստ չ'առած՝ պատգամաւոր ղրկեց այս Անտիոքայ բրնձին, տեսութեան փափաք իրեն յայտնելով, ապահով էր որ յաղթող Իշխանի մը այսպէս առաջարկը սիրով պիտի ընդունուէր, ինչպէս եղաւ. երկու օրէն վերջը սուրհանդակը կը դառնար, եւ երկու Իշխանք ամենայն զգուշութեան պայմաններն պահելով, հարիւրական ձիաւոր գինուոր հետերնին առած, կիրճերուն վերեւը բլուր մը կը հասնէին՝ ուր վրան մը պատրաստուած էր։

Հոն երկուքն ալ ձիերնէն իջան՝ մտան պատրաստեալ վրանը մէյմէկ թարգման առած, թէպէտ երկուքն ալ բաւական յունարէն գիտէին իրարու միտք հասկնալու համար։

Սովորական քանի մը խօսքերէ վերջը, ուր Ռընալտ Թորոսի շնորհաւորութիւններ կ'ընէր իր յաղթութեանց վրայ, եւ թէ ինչպէս ախորժելի էր իրեն նման դրացի ունենալ քան զՅունաց կայսրութիւնը, որուն ոչ միայն մեծութիւնքը այլ խարերայ դրութիւնը սկզբունքը նաեւ բարեկամութեան ապահովութիւն չ'էին տար. Թորոս կարճեց խօսքը ըսելով

թէ՝ «Երկուքս ալ կը տեսնեմ թէ գործի մարդ ենք եւ մեր նպատակին կը դիմենք, այսինքն մեծ-նալ եւ ընդարձակիլ. ուրեմն բարեկամութեան եւ լաւ դրացնութեան վրայ ձայն չի բարձրացնենք, ոչ ես եւ ոչ դու այդ տեսակ խօսքերու չ'ենք հաւատար (եւ Ռընալտ սկսաւ ծիծաղիլ), ուրեմն մեր օգտին խորհուրդ հարցընենք, նայինք թէ ինչ պէտք է ընել շահաւոր լինելու համար։ Զիրար ջարդել, ինչ վաստակ կայ մեզի. դու թէ որ իմ լեռներս կոխես՝ աւարես՝ քանի մը բերդ յափշտակես՝ ինչ զարմանալի կարողութիւն պիտի քաղես. ես քու հողերուդ վրայ գամ, թէ որ յաջողիմ, ինչ աւար կը տանիմ։ Անոր համար վնտռենք տեղ մը ուր քիչ աշխատութեամբ մեծ օգուտ կրնայ քաղուիլ։»

Հոս Թորոս դադրեցաւ խօսելէ, եւ Ռընալտի աչքերը սկսան փայլիլ բոլոր իւր մթերեալ շահասիրութենէն գրգռեալ եւ անհամբեր՝

— Այդ տեղը, այդ տեղը անուանէ, կը գրուցէր։

— Այդ տեղը, ըսաւ Թորոս անհոգ ձեւով մը, այդ տեղը . . . դու ամեն միջոց ունիս այդ տեղն ելնելու եւ ես չ'ունիմ . . . բոլոր օգուտը քեզի պիտի լինի։

— Ընկերաբար ամենբանկ'ընենք, կը կարգադրենք։

— Լաւ, թէորոյ այդպէս յանձն առնուս, ահա տեղը, ըսաւ Թորոս մատնանիշ ծովուն անհունութիւնն ցուցնելով։

— Ո՞ւր, ծովուն վրայ, ինչ . . .։

— Կիպրոս. ահագին՝ հարուստ՝ անպատսպար՝ անդուռն կղզի մը, բայց ամենայն յարձակմանց։ Թէ որ ես նաւ ունենայի, ժամանակ ունենայի . . .

— Ես նաւ կը գտնեմ, հոգ մ'ըներ։

— Ես՝ չատ չատ՝ խումբ մը զօրք նիզակակից կրնամ տալ քեզ, թէ որ կը հաճիս։

— Ամենայն հաճութեամբ, մանաւանդ որ աւարը գտնողն իրաւունք ունի մասնակցելու։

— Երբ որ պատրաստ լինին նաւերդ՝ իմ գունդս ալ պատրաստ է իր զօրավարին հետ։

Երբ Թորոս տեսաւ իր մարդուն յափշտակութիւնը այս դիւրին եւ հարուստ աւարին վրայ, եւ խմացաւ թէ հարուածը տեղը գտաւ, վասն զի մարդը չ'էր կրնար հանդարտ տեղը նստիլ, ալ ոտք ելաւ, եւ պատշաճ հրաժարական ողջոյնն տալու ժամանակ, մէկ կողմն առնլով զինքը.

— Բայց, ըսաւ, պէտք չ'է մոռնալ որ զինուորը նաւ մտնելու ժամանակ նաեւ պիտի չ'գիտնայ թէ ուր կ'երթայ. եւ դու հիւր մ'ունիս, թերեւս բարեկամ մը, որ քու տունդ է եւ ամեն ըրածներդ կրնայ խմանալ. պէտք է արթուն կենաս իրմէ, որովհետեւ շատ խորամանկ եւ վտանգաւոր մարդ է։

— Կ'խմանամ, Անդրոնիկոսի համար կ'ըսես, թէ որ կ'ուզես՝ կապած քեզի ղրկեմ վաղը, իբր նշան դաշնակցութեան։

— Ոչ, անոր պէտք չ'ունիմ, բաւական է թէ հեռացնես զինքը. վտանգաւոր հիւր մ'է, ոչ միայն դրացեաց այլ եւ ասպնջականին համար։

— Հոգ մ'ըներ, դիւրին գործ մ'է այդ ինձի համար, ուր օր չ'եղած իմ նաւերս պատրաստ են արշաւանքի համար։

Եւ ահա մեր իշխանքն բաժնուեցան։ Թորոս կ'երթար Տարսոն իր երկիրը բարեկարգելու, իսկ Ռընալտ

իր զօրքերը պատրաստելու՝ որ շատ դժուարին չ'էր այնպիսի մարդկանց համար որ ուրիշ զբաղմունք մը չ'ունէին պատերազմէ զատ. եւ իրօք այս գործիս մէջ ամենայն զգուշութեամբ վարուեցաւ եւ դաղտնապահութեամբ։ Մլեհ իր հաղար հոգւոյ գնդովը մտաւ նաւ յԱլեքսանդրիոյ մեր Ս. Մակարի Հայր սուրբին հետ, եւ հեռացան Փառանդք իրենց Նիլակակից խմբովը։

Ի՛նչ որ պատմութիւնը զրուցած է, աւելորդ է հոս յիշել, վասն զի ամեն ազգի հեղինակք, Հոռոմք, Փառանդք եւ Հայք՝ միաբան են պատմելու թէ Կիպրոս ոչ երբէք այնպիսի բարբարոսական հարուած մը ընդունած էր եւ ոչ իսկ ի Սարակինոսաց։

Ա.յս մոլեգին գունդը որ հաղիւ թէ տկար դիմադրութիւն մը գտաւ խեղճ բնակչաց կողմէ, հուր՝ սուր՝ ի ձեռին կը վազէր կուտոյն ամեն կողմը, ոչ տարիք՝ ոչ սեռ՝ ոչ կրօնք՝ ոչ պատիւ չ'էր խնայեր. ամեն տուն՝ ամեն պալատ՝ ամեն եկեղեցի աւար եւ կողոպուտ ընելէն վերջը, մեծ ու պզտի՝ աշխարհական ու եկեղեցական կը համբէր կը դիզէր ծովերը, եւ այն ահագին բազմութիւնն՝ որովհետեւ կարելի չ'էր տանիլ մէկտեղ, պատուաւոր եկեղեցականք եւ իշխանազունք միայն կ'առնուր կը տանէր յԱնտիոք, որպէս զի ահագին փրկանաց դինը ամբողջ վճարուի։ Հոն Մլեհ խնայաւ թէ աւազակութեան եւ անզգամութեան արհեստին մէջ իրմէ յառաջադէմն ալ կար, Ռընալտ անտիոքացին. հոն տեսաւ թէ այն փառանդ զօրաց մէջ, եկեղեցական, Տաճարական, Ասպետք (զորս Փառերք Դամիլտոնայ կ'անուանեն Հայ պատմագիրք) շատ յարմար ընկերք էին իրեն թէ քաջութեան եւ թէ անզգամութեան մասին. եւ այն ատեն հակամիտեցաւ թէ օր մը անոնց կարգակից պիտի կարենար լինիլ։

Ի՛նչ մեծ տարբերութիւն կար Մլեհի եւ Ռընալտի գործողութեանց եւ Թորոսի զբաղմանց մէջ այն քանի մը ամիս ժամանակին մէջ։ Թորոս կը նորոգէր, կը շինէր, իր տիրած երկիրներուն մէջ ամեն ազգի ամեն կարգի անձանց ապահովութիւն կենաց եւ ստացուածոց կը հայթայթէր, աւարառուն եւ կաչառակուրծը խստիւ կը պատժէր, կողմնապահներով եւ բերդերով իր երկիրը կը ջանար ամրացընել ամեն յարձակմանց դէմ։ Մենք զրուցեցինք վերը թէ առջի օրէն ինչ փոյթ եւ ջանք ցուցուց զինուորութեան յառաջդիմութեան համար, եւ անոր շարունակութիւնն էր՝ որ երբ Ռուբինեանց տէրութիւնը շատ տկարացեր էր նաեւ, ամեն Հայ՝ զինուոր լինելուն համար դեռ երկրին կենպարանք մը կուտար։ «Հայերն ամենքը զինուոր էին, գրեթէ նոյնչափ վայրենի՝ որչափ իրենց լեռներն, ուր կը բնակէին, կ'ըսէ պատմիչ մը, եւ գրեթէ միշտ զէնքը ձեռուընին, եւ բոլոր պատմիչք զիրենք կը ցուցնեն արագ՝ դաշնակցութիւնք լուծելու ինչպէս կազմելու՝ միշտ իրենց շահուն համար»։ Իսկ ճանապարհորդ մը որ մեր Թորոսի եղբօրորդւոյն ժամանակ Հայոց թագաւորութեան երկիրներէն կ'անցնէր, այսպէս կ'ըսէ Կիլիկիոյ բնակչաց համար. «Երկիրը բնակեալ է ի Փրանգաց, ի Յունաց, յԱսորւոց, ի Թրքաց, ի Հայոց եւ յայլոց, բայց սակայն Հայերն են որ կը տիրեն։ Ա.յս Հայերը շատ կրօնասէր մարդիկ են եւ գերագոյն քրիստոնեայք»։

Այս զբաղմունքներուն հետ էր Թորոս. դուլ եւ դադար չ'ունէր, երկիրը կը պաշտէր անձամբ քննելու ամեն բան։ Այսպէս անգամ մ'ալ երբ Ռապան կ'երթար տասն երկու ձիաւորով եւ ջոկատ մը հետեւակօք, աւարառու Թրքաց խումբ մը գինք շրջապատեցին յանկարծ. իսկ նա անվեհեր՝ յաջ ու ձախ կատրելով երեք հազար հոգի՝ մնացածը կը հալածէր եւ ի չիք կը դարձնէր։

Իսկ յունական կայսրութիւնը երբ խմացաւ իր զօրավարին խայտառակ պարտութիւնը, եւ Կիլիկիոյ ամբողջ կորուստը, եւ Անտիոքայ իշխանին Հայոց մասնակցութեամբ Կիլրոսի չարաչար անցքը, որովհետեւ Կայսրը զբաղած էր պատերազմի Եւրոպիոյ մասին մէջ՝ դեսպան կ'ուղարկէր՝ դանձ կը խոստանար Իկոնիոյ Սուլդան Մաղսուտին որ Հայոց վրայ դիմէ եւ իւր վրէժը առնու։ Մաղսուտ ալ բարեպատեհ առիթ համարելով այս հրաւէրը, մեծ բանակ մը յարձակեցաւ ի Կիլիկիա, կարծէր անպատրաստ գտնել զԹորոս եւ զարմացաւ երբ քուն կարծած թշնամին դիմաց պատրաստ գտաւ ամուր դիրք մը բռնած եւ անխռով։

Մեծ բանակի մը առջեւ պզտի բանակ մը զարմացուց Սուլդանը, ուստի դեսպան ղրկեց խմացընելու թէ ինք թշնամութեան ոգի չ'ունէր ընդդէմ Հայոց իշխանին, այլ կ'ուզէր որ Հայք հնազանդին եւ ի Ցունաց առած քաղաքնին ետ դարձընեն։ Իսկ Թորոս քաղաքավար եւ անուշ լեզուաւ շահեց դեսպաններուն սիրտը, տարտամ պատասխաններ տուաւ. «Մեծազօր թագաւորաց հնազանդիլ մեզ նախատինք չէ, կ'ըսէր, բայց Ցունաց քաղաք դարձնել անհնար է»։

Սուլդանը մեծ օգուտ չի տեսնելով այս արշաւանքէն, ետ դարձաւ, Թորոսի աւելի իրաւունք տալով՝ քան Կայսեր։

Բայց տարի մը չ'եղած դարձեալ Ցունաց գրգռութեամբ աւելի մեծ պատրաստութեան ձեռք զարկաւ մտնելու ի Կիլիկիա։ Բայց ինք բանակը չի Հարժած երբ Կիլիկիոյ դռները ձեռք կ'առնէր, Թորոս իր լրտեսներէն խմացած, բոլոր իր բնակիչքը ապահոված, լերանց՝ ամրութեանց՝ բերդերու եւ բերդաքաղաքներու մէջ, եւ անոնց հսկողութիւնը Ստեփանէի յանձնած՝ բանակին մէկ մասը անոր հաւատալով, ինքը բանակին մեծ մասամբ ինքաւ լերանց դժուարին անցքերէն եւ ափափայներէն, Իկոնիոյ երկիրը սկսաւ աւարել՝ քանդել եւ կործանել։ Սուլդանը իւր երկրին պաշտպանութեան դիմեց եւ Թորոս իւր աւարաւն ու գերեաւ քաշուեցաւ իւր լեռները։ Մաղսուտ այս վնասակար պատերազմին վերջ տալ կը մտածէր խաղաղութեամբ՝ երբ Ցունաց Կայսեր դեսպանները հսան յորդորներով եւ մեծագոյն ընծայիւք. Կայսեր այս վերջին փասը անհերքելի էր, ուստի Մաղսուտ իր բանակը աւելի ստուարացուցեալ մտաւ ի Կիլիկիա ամենայն զօրութեամբ, բայց պարսպապատ քաղաքներ կը գտնէր եւ աւերակ գիւղեր, դաշտեր ապականեալ էին բոլորովիմբ, ոչ հունձք կար եւ ոչ արմտիք, եւ ոչ իսկ խոտ. ամառուան արեւը կը տոչորէր, մարդ եւ կենդանի կարեւորը չ'էին գտներ, ուր մնաց աւարն ու կողոպուտ։ Իսկ Իկոնիոյ եւ Սեբաստիոյ կողմերէն շարունակ սուրհանդակ սուրհանդակի վրայ կուգար խմացնելու զնասն ու կոտորածը՝ որ կը հասցընէր

Թորոս իր երկրին. գիւղեր, աւաններ աւերակ կը դառնային, երկիրը զուրկ ի զինուորաց կը հեծէր այս նոր տեսակ պատերազմին առջեւ։ Իսկ Սուլդանը առանց այս լուրերուն միտ դնելու, կը յառաջանար աւերակ երկրին մէջ, կը հասնէր, կ'ողողէր, կ'անցնէր բոլոր դաշտը, կը պաշարէր զՄամեստիա եւ զԱնարզարա։

Մամեստիա՝ յանձնած էր Թորոս երիտասարդի մը, որուն անունը Թոռնիկ էր, եւ որ լսելով Իշխանին գալուստն ու համբաւը՝ թողած էր իր Սասուն գաւառը, եկեր էր նորա զինուորութեան մտնելու. Թորոս շուտ մը տեսաւ եւ որոշեց նորա քաջութիւնն ու սրամտութիւնը, հարցուց ով լինիլը եւ իմացաւ թէ համբաւաւոր Սասունցի Թոռնկայ Թոռնիկ էր։ Ուստի այս կարեւոր քաղքին պաշտպանութիւնը երթալէն առաջ իրեն յանձնեց։ «Նայէ, քաջ տղայ, ըսաւ, ես ոչ միայն քեզի, այլ նաեւ պապուդ համբաւոյն կը յանձնեմ այս քաղաքս. բայց քաջ լինիլ բաւական չէ, քաջութեան հետ խոհեմութիւն ալ ունենալու է. մեռնիլ յիմարաբար անօգուտ տեղ քաջութիւն չէ. ես քեզի քաղաք մը կը յանձնեմ, լաւ միտդ դիր թէ քու դիակդ չէ որ կը փափաքիմ տեսնել, այլ իմ քաղաքս ողջ առողջ ինձի յանձնելդ կուզեմ։ Թոռնիկ որ քիչ կը խօսէր, «Աստուծով, Իշխան, քաղաքդ քեզ կը դարձնեմ,» պատասխանեց։

Թորոս Անարզարան կնկան մը յանձնեց, եւ կինը կը ճանչենք. Մարգրիտ պարզ, խոհեմ եւ միշտ գեղեցիկ, երբ իմացաւ թէ Թորոս կուգայ, ինքն միջնաբերդէն ի քաղաք զինքը դիմաւորելու, իսկ

Թորոս որ քիչ ժամանակ ունէր, ոտքի վրայ հարցին հարցմունքներ կ'ընէր. թէ բաւական բերդապահ ունէր, թէ բաւական երկար ժամանակի պաշար ունէր, եւ թէ քաղաքացւոց վրայ վստահ էր. երբ ամենուն համար ճիշդ ու գոհացուցիչ պատասխան առաւ, երբ իմացաւ ինչպէս կ'երեւակայէր թէ այդ իմաստուն կինը կարծածէն ալ աւելի պատրաստ էր եւ մանաւանդ թէ թեւը մտած կը տանէր կը ցուցնէր ցորենի շտեմարանները, զէնքերու մթերանոցները, զինուորներու եւ քաղաքացւոց խումբերը իրեն ակնարկութեան միայն կ'սպասէին։ Թորոս հրաժարական համբոյրը տալով իրեն, «Գիտես, Իշխանուհի, ըսաւ, որ Սահեմանէ ինչպէս զրաղած է, բոլոր Սեւ լերան բնակիչք ու ամրութիւնք իրեն յանձնեալ են, գիտես դարձեալ որ ես բանակին հետ կ'երթամ, բայց թշնամին կուգայ, եւ պէտք է դայ վասն զի իւր ճանբաները ազատ ձգուած են, դու՝ պէտք որ լինի՝ տարի մը պիտի պաշտպանես քաղաքդ, ես քու վրադ ապահով եմ, Աստուած հետդ լինի, նա քեզի օգնէ»։—«Աստուած որ զքեզ կը պահէ, զմեզ ալ քեզի կը պահէ» եղաւ Մարգրիտի պատասխանը։

Այս երկու քաղաքներն միանգամայն պաշարեց Սուլդանն, ոչ իւր բարաններն՝ ոչ սանդուխներն եւ ոչ նետաձգութիւնները չ'ազդեցին այս քաղաքացւոյ։ Երբ իրեն իմացուցին թէ Անարզարայ բերդակալը կին մ'էր, «Թէ որ սոսնց կանայք, կ'ըսէր, այսպէս կը պատերազմին, չ'ըսէք որ մարդիկն՝ որ մեր երկիրը արշաւած են՝ ոչ աւերակ այլ անապատ ուրեմն դարձուցին»։ Եւ կը ցաւէր մարդը որ Յունաց Կայսեր թելադրութեամբ այս անխոհեմ պատերազ-

մին ձեռք զարկեր էր, բայց ինչ ընէր, գոնէ պատ-
ուով պէտք էր ելներ այդ բաւղին մէջէն։ Արդէն
ձիերու հիւանդութիւն ինկած էր բանակին մէջ,
որոնք շարունակ կը սատկէին, զինուորը՝ որ բաւա-
կան պաշար չ'ունէր չ'էր կրնար բանակին մարմինէն
զատուիլ եւ հեռանալ, վասն զի աներեւոյթ թշնամի-
ներ ամեն ժայռի՝ ամեն ծառի ետեւէն զինք կը
վիրաւորէին ու կ'սպաննէին։ Ուստի Մաղուտ յու-
սահատած այս երկու քաղաքները առնէն, դնաց
պաշարեց զԹիլն Համանոյ, որ աւելի անառիկ էր
քան զնախայիշեալքն, եւ իր մէկ փեսայն՝ Եաղուպ
Մելիք անուանեալ՝ երեք հազար զինուորաց գունդով
մը զրկեց Անտիոքայ սահմանները արշաւել եւ աւերել.
այս ժամանակ մարդը յանդգնութեամբ երբ Անարզա-
բայէն անդին լերանց մէջ մնեցաւ անկասկած՝ յան-
կարծ զինքը շրջապատեալ գտաւ Ստեփանէի եւ Տա-
ճարական Ասպետաց խումբերէն. ինք եւ բոլոր իր
գունդը ի ծուղակի բռնուած՝ մինչեւ վերջինը
ջարդուեցան, հապա թէ մէկ քանի գուժարեր ազա-
տեցան։ Նոյն միջոցին անսովոր փոթորիկներ՝
փայլակներ՝ կայծակ՝ կարկուտ եւ անձրեւի հեղեղ-
ներ օրերով բանակը կը նեղէին Թիլն Համանոյ առջեւ.
եւ երբ այս կոտորածին լուրն ալ ելաւ, ալ սոսկումը
պատեց բանակը, զինուորին դանդաղը ապստամ-
բութիւն կ'սպառնար. Սուլդանը թողուց դնաց, եւ
այն մեծ բանակը ոչ թէ կանոնաւոր՝ այլ խառնա-
շբոթ փախստեամբ ցան ու ցիր եղաւ, թողլով իր
կահն ու կարասին եւ բոլոր իր ունեցածը։

Իսկ Թորոս՝ որ մինչեւ Սեբաստիոյ մօտերը քշած
էր իր բանակը, դիմադիր մէկը չի գտնալով համար-

ձակ ոտնակոխ ըրած էր բոլոր երկիրը, կը գտնար
մեծ տարաբաղդ եւ կը տեսնէր թէ իր բոլոր պատրաս-
տած յատակագիծը լիովին եւ իր կարծածէն աւելի
ի գլուխ ելաւ. փառք կուտար Աստուծոյ, վասն զի
թշնամւոյն տարը ոչ միայն բաւական եղաւ իւր
ժողովրդեան ազատը հանելու, այլ նաեւ առատապէս
վարձատրելու համար իր զինուորը։ Իսկ որ դիտելու
արժանի է պատմութեան մէջ, այն է թէ՝ իրարու
վրայ երկու մեծ թշնամեաց բանակներ կը հալէին՝
կ'անհետանային առջեւէն, առանց մեծ արիւնհե-
ղութեան իր զօրաց եւ առանց անդարմանելի
կորստեան ժողովրդոց։

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

ՄԱՂ ԵՒ ՍՈՒԳ

Ինչպէս տեսանք, բոլոր այս պատերազմներուն
միջոցին Մլեհի համար խօսք չի կար, մարդ մը որ
պատերազմ կը փնտուէր, կռիւ կ'երազէր, ինչ էր եղեր։
Թէպէտ եղբօրմէն հրաւէր դնացեր էր իրեն ամրացը-
նել Կոռիկոս. եւ բաւական բերդապահ թողլով մնա-
ցած զօրօք գալ մեծ բանակը. բայց նա յայտնի քէն
ըրած կամ վատ քաղաքականութեան մը հետեւելով
տեղէն չարժած չ'ունէր։

Մլեհ Կիպրոսի արշաւանքէն դառնալէն վերջը՝
Լատինաց հետ զարմանալի բարեկամութեամբ մը
կապուեցաւ. բայց որ Թորոսի ծանր էր լսել՝ այդ
անգութ արշաւանաց գովութիւնն էր զոր պանծա-
նօք կը յիշէր Մլեհ, եւ որու համար խստիւ պար-

տաւորեցաւ յանդիմանել զնա Թորոս, իմացնելով թէ թէպէտ ինք թերեւս առաջինը եղած էր այդ արշաւանքը երկնելու ի վրէժ Յունաց, բայց շատ զղջացեր էր եղածները լսելով եւ տեսնելով թէ երբէք չ'էր կրցեր երեւակայել թէ երկու քրիստոնեայ իշխանք այդ աստիճանի անգթութիւն գործէին խժարար, անօգուտ ոճիրներով իրենց եւ Ռուբինեան անունը աղտեղելով։

Այս յանդիմական խօսակցութենէն վերջը Մլեհ դադրեցուց եղբօրը հետ տեսութիւնքը, եւ առջինէն աւելի սկսաւ գանգատներ եւ սպառնալիք, եւ երբ գինին կը զեղնէր եւ գլուխը կ'ելնէր, այն ատեն համարձակ կը զրուցէր թէ «Հայրենի իշխանութիւնը պէտք էր երեքի բաժնել, եւ թէ Լեւոնի երկու զաւակները չ'էին ստեղծուած դերի լինելու համար մեծին, եւ թէ հին եւ զառամեալ աշխարհի սովորութիւնքը ներկայ ժամանակին օրէնք չ'էին կրնար լինիլ՝ որ մեծը բռնաբար իրրեւ հետին ստրուկ յանդիմանէր իր եղբարքը՝ որ ամենեւին իրմէ պակաս չ'էին ի քաջութենէ»։ Այս կերպ դուրս տալէն վերջ, ալ կ'սկսէր Կիպրոսի արշաւանաց անգթութեանց վրայ խօսիլ. «Թէ Յոյնք արժանի էին ամեն պատուհասից՝ որովք պատժուեցան ի Փռանգաց եւ ի Հայոց, եւ թէ նոքա որ խաղաղութեան ատեն Հայու վանք մը մտեր ամեն չարագործութիւն եւ մինչեւ սպանութիւն ըրեր էին խեղճ միանձանց վրայ, արժանի էր որ իրենց եկեղեցականք ալ ականջք եւ քիթք տուժէին փոխարէն։

Այս յորդաբանութիւնք թէպէտ Թորոսի ականջը կը հասնէին, ինք բաւական կը համարէր արթուն

միշտ հսկել, եւ խօսքերու համար միշտ սուտ խուլ կը լինէր, վասն զի գիտէր զանազանել ճոռոմաբանութիւնն ի գործադրութենէ։ Այս վիճակին մէջ էին երկուց եղբարց յարաբերութիւնքը՝ երբ յունական դրդռութեամբ եւ ոսկւով Մաղսուտ Սուլդանի հետ պատերազմը տեղի ունեցաւ եւ որ երկու տարի ամբողջ մատանջեց ու զբաղեցուց զԹորոս։ Բայց այս պատերազմին յաջող ելքը եւ Թորոսի փառքը՝ որ Հայն ու օտարը զարմացուցին՝ Մլեհի մեծ յուսահատութիւն պատճառեց եւ ամենքը զարմանքով տեսան որ օրին մէկը յանկարծ ամեն բան թողլով, իշխանութիւն՝ կին եւ երկիր ձգեց ելաւ գնաց Տաճարական կրօնաւոր ասպետ եղաւ։

Բայց Թորոսի պատերազմներէ հանգիստ չի կար, պէտք եղաւ Հալապոյ Նուրէտտին Սուլդանին դէմ յարձակիլ երբ իմացաւ թէ նա իրեն դէմ կը պատրաստուի, ուստի փութաց անոր դէմ յարձակելու վասն զի իմացեր էր թէ Յոյնք ալ իրեն դէմ կը պատրաստուէին։ Ուստի առանց ժամանակ կորսնցնելու մտաւ բոցի պէս Հալապոյ սահմանները, քանդեց՝ կործանեց ամրութիւններ, եւ մեծ յաղթութեամբ դարձաւ իր երկիրը, եւ իմանալով թէ Յունաց նաւատորմը բանակ կը բերէր իրեն դէմ ի Կիպրոսէ, ինքաւ ծովեզրը իր յաղթական զօրօք, հոն Միքայէլ Պրանոս Յունաց զօրավարին հետ զարնուեցաւ, խորտակեց նորա բանակը, եւ հաւիւ նա մնացորդովը մտաւ նաւերը եւ փախաւ։

Յոյնք հանդարտ չի կեցան։ Նոր բանակաւ մը նոր զօրավար մը՝ Անդրոնիկոս Եւփորպէն՝ Թորոսի վրայ հասաւ, եւ Տարսոնի մօտ Հայոց զօրաց հետ զար-

նուեցաւ. Թորոսի նիզակակից էին այս պատերազմին մէջ Փռանգաց գունդ մ'ալ, երեք հազար յունականք պատերազմի դաշտը ծածկեցին մեռելներով եւ իրենց զօրավարն չի կրնալով հանել իր զօրաց հետ նաւերով փախչելու՝ բռնուեցաւ Թորոսէ եւ Երուսաղէմի լատին Թագաւորին միջնորդութեամբ ազատեցաւ եւ դնաց Կոստանդնուպոլիս իր պարտութեան լուրերն անձամբ տանելու։

Իսկ Ստեփանէ այն միջոցին իր գովելի վարմունքին համար ի մեծ պատուոյ էր եղբօրը աչքին, եւ Մարգրիտի առնացի պաշտպանութիւնը՝ Անարզաբայ պաշարման ժամանակ իր անունը փառաւոր ըրեր էր նաեւ յաչս այլազգեաց։ Գերադոյն տարիներ էին անոնք, որ Եւփիմէ եւ Մարգրիտ իրրեւ քոյր սիրաւոր այցելութիւններ կատարին իրարու, միշտ միաբան խնամելով թշուառութիւնը իւր ամեն տեսակին մէջ։ Ով որ իրենց դիմէր ապահով էր պաշտպանութիւն գտնելու եւ այս երկու Տիկնայք իրենց դթած ձեռքով շատ ցաւեր սփոփեցին, շատ խստութիւններ մեղմացուցին։ Իրենց տուներն չէն էին յաջողութեանց պայծառ շրջին տակ. Եւփիմէ իր զեղեցիկ Գոհարն ունէր, զարմանալի պատուաստ փափկութեան եւ արիութեան, Մարգրիտ երկու կարիներ ունէր Ռուբէն եւ Լեւոն՝ որ պատերազմաց որոտմունքներու եւ զինուց ճիահիններու մէջ ծնած՝ անոնց մէջ պիտի մեծնային Ռուբինեանց աթոռը նստելու համար. վերջինը մանաւանդ՝ աւելի բարձրացնելու համար զայն։ Ինչպիսի խնամքներով այդ խնաստուն մայրը մեծցուց այդ երկու տղաքը. այդ հրաշունչ բնաւորութիւնը չափաւորելու համար՝

անոնց աշխոյժը սանձահարելու համար՝ ինչչափ իր մայրենի սիրտը խստացաւ, նա՝ որ վերջը ապագային մէջ Ռուբէնի իրրեւ փրկանք իր անձը կատարեց եւ պատանդ երթալ յանձն կ'առնուր օտար իշխանաց արքունիքը։

Եւփիմէի Գոհարին քով ուրիշ տղայ մը կար Հեթում անուն, ինչպէս գիտենք պատանդ Թորոսի արքունեաց մէջ՝ որդի Լամբրոնի իշխանին. իրրեւ տան զաւակ, հոն մկրտեցաւ, հոն սնաւ, հոն դաստիարակեցաւ, եւ քանի որ Եւփիմէի մայրենի ձեռքը զինքը խնամեց, տղան որբութիւն չ'իմացաւ, վասն զի այս կնկան բնաւորութեան մէջ կար գրաւել յինքն մեծի եւ պզտիկի սիրտ, իր յանդիմանութիւնն նաեւ իր խստութեան մէջ այնպիսի քաղցրութեան երակ իր խստութեան մէջ՝ որ դիմացինին սիրտը կը շարժէր եւ ոչ երբէք կը վիրաւորէր։ Զարմանալի բնութիւն մ'էր, փառք՝ մեծութիւն՝ զարդարանք՝ ուրախութիւն կը սիրէր Եւփիմէ, բայց ասոնք ամենքը միայն իր անձին համար չ'էր սիրեր, այլ ուրիշներուն հաղորդելու համար այնչափ դհութիւն կ'զգար որ եսութիւնը իրեն համար չ'էր։ Երբ Թորոս իր իշխանութիւնը մէկ կողմէն մինչեւ Խաւրեա եւ Փռիւգեա եւ միւսէն մինչեւ Եփրատ գրեթէ կը տարածէր, եւ ամեն տեղ իրրեւ հսկող վերատեսուչ քան թէ իշխան կ'արշաւէր արագ եւ սրընթաց՝ շատ պարզ էր վարմունքը. ընդհակառակն Եւփիմէ երբ Վահկայ բերդէն Տարսոն կ'իջնէր, կամ Անարզաբայ այցելութեան կ'երթար, կը սիրէր իր գեղեցկութիւնն զարդարել՝ ականակուռ եւ մարգարտայեռ իշխանական պակն ի գլուխ ոսկեթել բեհեզներու եւ ծիրանիներու պերճանօք

փայլել, եւ նոյնպէս զարդարուն տիկնանց եւ արծաթաղէն զօրաց խումբերէ շրջապատեալ իր ուղեղնացութիւնքն ընել. եւ որ քաղաք որ իջնէր ժողովուրդք կը խռնէին տեսնելու եւ ողջունելու իւր գեղեցիկ կերպարանքը ուր զուարթութիւն կը փայլէր, եւ ուրախ կը լինէին վասն զի իրենց ալ զուարթութիւն եւ հանդէսներ կը բերէր։

Ինը տարին կատարուեցաւ, բաղդը ամեն կողմէ Թորոսի կը խնդար, ամեն բան յաջող եղեր էր իրեն. շրջակայ իշխանք մեծ եւ փոքր կը յարգէին եւ կ'ակնածէին այս իշխանութենէն որ հազիւ թէ ճանչցուած՝ միշտ յաղթող եւ երջանիկ կ'ելնէր ամեն վտանգէ։ Երջանկութիւնը իր տան մէջ դրած էր իր բոյնը. ոչ որ իր ծանր զբաղմանց վերջը տեսնէր զինքը հոն իր կնոջ՝ իր զաւկին՝ իր բարեկամաց եւ ի պարագայից շրջապատեալ, այդ լուրջ եւ ահիւծասիրտ մարդը քաղցր եւ հանդարտ խօսելով եւ կատակելով, չափաւոր միշտ իր բոլոր կրքերուն մէջ, երանի կուտար իրեն։

Բայց ամենքը գիտեն, եւ հին առակ է թէ բաղդը յաղթողդ է, թէ երջանկութիւնը անցաւոր է. այս օրուան ծիծաղին վաղը արցունք կը յաջորդէ, այս օրուան ուրախութեան վաղը տխրութիւն, այս օրուան փայլուն պերճանաց վաղը սեւ սուգ։

Դարուն հասեր էր, բնութիւնը կը ծիծաղէր, ծաղիկները կը բանային, թռչունները կ'աւետէին, Եւփիմէ որ Տորոսի լեռները կը սիրէր, ջուրերուն ժայռերն ի վար կարկաջը եւ ճերմակ զով փրփուրը կ'ախորժէր, վահկա երթալու միտք կը ցուցնէր եւ պատրաստութիւն կը տեսնէր։ Ուղեւորութեան

նախընթաց գիշերն էր՝ երբ քիչ մը տկար լինելն յայտնեց եւ իր սենեակները քաշուեցաւ։ Հազիւ թէ քիչ մը ժամանակ անցաւ, եւ երբ Թորոս քովը գնաց ձայնը եւ երեսին գոյնը այնչափ փոխուած գտաւ որ սաստիկ այլայլեցաւ եւ Դիոնիսին իմաց տալ հրամայեց։ Իսկ ծերբժիշկը երբ եկաւ եւ հիւանդը տեսաւ պաղեցաւ՝ արձան կտրեցաւ։ Այս տեսարանը աւելի շփոթեց զԹորոս, մէկ կողմը առաւ քաշեց քովի սենեակը,

— Դիոնիս, ըսաւ, ինչու՞ շփոթեցար, մեծ է վտանգը։

— Վտանգ, պատասխանեց ծերը դառնութեամբ ձեռքերը երկինք տարածելով, երանի թէ վտանգ լինէր. . . մահ . . . ծնկուընները ճկեցան, եւ հազիւ թէ ժամանակ ունեցաւ Թորոս զինքը բռնելու եւ նստեցնելու, քանի մը շունչ առաւ, մեծ հառաչանք մը հանեց եւ ոգին էր որ տուաւ։

Այս տեսարանէն ահաբեկ, ներս վազեց Թորոս, Եւփիմէի ձեռքը բռնեց, պաղ էր սառի պէս։

— Շատ հիւանդ եմ, սիրելի Իշխանս, վախնամ այս հիւանդութիւնը զիս պիտի սպաննէ, ըսաւ խեղճ կինը. ուր է Դիոնիս, ուր է Գոհարս . . . ես ձեռքս կ'ուզէի Հեթումին հետ ամուսնացնել . . .

— Հիմա կուգայ, կ'ըսէր Թորոս եւ կը ջանար զինք քաջալերել. բայց նա հազիւ թէ մէկ երկու խօսք կրցաւ զրուցել եւ թմրութեան մը մէջ ինկաւ որուն սոսկալի քրտինք մը յաջորդեց. հրաման ըրաւ Իշխանը, որ բժիշկ մը գտնեն, բայց երբ եկաւ բժիշկը, դուրսը ծերու մը դիակ գտաւ եւ ներսը երիտասարդ կին մը որ վերջի շունչը կուտար։

Մենք չենք կրնար նկարագրել այդ մարդուն

ցաւը, որուն երեսը դրսուանց տխրութիւն մը միայն կար, միայն թէ այդ տխրութիւնը մինչեւ վերջին օրը նոյն կենքն անխախտ պահեց նոյն չափով։ Արեւը միշտ արեւ էր, բայց շամանդաղի թեթեւ քող մը պատած էր նորա երկինքը, չ'ունէր պայծառութիւնը որ ամենուն կը ծիծաղի։ Մխիթարութիւն մը կար աղգին բաղդին հետ իրեն համար, տղայ մը՝ Գոհար մը որ շատ անգամ երբ հայրը տաժանելի ընթացքը կատարած իւր վահկայ պատշգամը կորովի մարմնոյն եւ բազմաշխատ գլխուն հանգիստ կուտար, այն ատեն կուգար ցաթկաելով ծնկուբներուն վրայ կը նստէր, իր գանգրահեր գլուխը կը դնէր կուրծքին, իր փափուկ ձեռքերով նորա մօրուքը կը փայփայէր, լուսալիր քաղցր աչքերը նորա խորունկ աչքերուն կը յառէր, իր գողտրիկ ձայնը՝ սրտին եւ տարիքին պարզութենէն բղխած անոր ակնջին անուշ խօսքեր կը մրմնջէր, ահա այն ատեն վայրկեան մը՝ վայրկեան մը զուարթութեան պայծառութիւնը կուգար, բայց ամպը հոն էր։ Մտածութիւնը միայն՝ թէ ուրիշ սիրելի անձի մը հետ երբեմն կը բաժնէր այդ երջանկութիւնը՝ ուրիշի մը որ չի կար՝ ուրիշի մը որ իր սրտին կէսն էր՝ ուրիշի մը որու ոչ միայն զինքն եւ իր յաջողութիւնքը այլ նաեւ իր ազգը մասամբ պարտաւոր էր, տխուր ամպը այն զուարթութիւնը կը հալածէր, աչքերը ակամայ կը դառնային դէպ ի Դրազարկ ուր Եւփիմէ իր եղբօրը քով կը ննջէր, եւ այն լոյն կուրծքէն մեծ շունչեր կ'ելնէին փոխանակ հառաչանաց, եւ Գոհար այն ալ կ'որոշէր եւ կը հարցնէր.

— Ինչու, հայրիկ, այսպէս մեծ շունչեր կ'առնես։

Դժուար էր այդ հարցմունքին պատասխանել, այլ պէտք էր խոյս տալ, բայց ուր. ամեն օր՝ ամեն վայրկեան երբ զբաղմունք գինք կը թողուին, այսպիսի տեսարաններ կը նորոգուէին, մինչեւ որ ժամանակը՝ որ յիշատակ չի մոցներ այն մոքերուն՝ որ յիշողութիւն ունին, այլ կը տկարացնէ, բթացուց այդ ցաւերը, մանաւանդ որ Եւփիմեայ մահը ուրիշ դժբաղդութեանց նախաշաւիղն էր, ինչպէս պիտի տեսնենք։

ԳԼՈՒԽ ԻԴ.

ԿԻՌ ՄԱՆՈՒԷԼ ԿԱՅՍՐԸ

Թորոս լաւ խելամուտ էր թէ խաղաղութիւն միայն եւ երկարատեւ խաղաղութիւն մը կրնար Ռուբինեանց աթոռը ամրացնել եւ Կիլիկիա ապաստանարան ընել Հայ ազգութեան. ուստի երբ ամեն բան կարգադրեց, ջանաց նաեւ ուսմունքը տարածել իր երկրին մէջ. ուստի վանքերը շատցուց, վասն զի նոքա միայն էին այն ժամանակը՝ միջոց գիտութեանց ծաւալման. ով կ'ուզէր ուսանիլ՝ վանք մը կը դիմէր, վասն զի ուսումնարան եւ վանք այն ատեն մի եւ նոյն նշանակութիւնն ունէին, ոչ միայն յարեւելս այլ եւ յարեւմուտս։

Թէպէտ սիրաը դառնութեամբ լեցուն կնոջը մահուան՝ Մլեհ եղբօրը յիմար ձեռնարկութեանց համար, բայց դարձեալ Թորոս անպողոպղ բնաւորութեան տէր՝ բարեկարգութեանց կ'աշխատէր, ամեն իր այցելութիւնքը կ'ընէր երկիրը բարւոք վիճակի մէջ պահելու համար։ Եւ երբ յոգնած՝ փոխստեան տեղ մը փնտռէր

կ'երթար կը քաշուէր Տարսոն, իր սեւ մաղձին քաղաքը, այն սենեկին մէջ՝ այն անկողնին քով ժամեր օրեր կ'անցնէր, անցեալին վրայ տխուր խորհրդածելով։ Սակայն ճիշտ նոյն օրերուն մէկն էր, երբ յանկարծ լատին ուխտաւոր մը իրեն ներկայացաւ գոյժ տալով թէ Մանուէլ կայսրը ընաիր զօրաց խմբով մը իր վրայ կուգար։

Թորոս՝ թէպէտ անվեհեր քաջ մարդ էր եւ բոլոր իր պատմութիւնն ալ կը վկայէ, բայց անխախտ սկզբունքներ ալ ունէր. պատերազմի բաղդը վտանգի չի դնել՝ երբ կարելի էր առանց իր զօրաց կորուստին թշնամին վտանգել՝ մաշել՝ տկարացընել եւ սովամահ ընել կը նախադասէր, եւ ասոր համար ալ տաք գլուխ երիտասարդ զօրավարներ՝ որոնց առաջինն էին Մլեհ եւ Ստեփանէ՝ զինքը կը բանբասէին. դարձեալ երբ կարելի էր բանագնացութեամբ եւ քիչ վնասով եւ ի հարկին խոնարհական ցոյցերով խաղաղութիւնը ծախու առնուլ եւ վտանգը հեռացնել աւելի կ'ընտրէր, քան թէ իր ազգին եւ իր անձին բաղդը կորստեանվիճը դահավիժելուվիճակիմէջ ձգել։

Իսկ այս անգամ առանց չփոթելու՝ այլայլեցաւ, նախ՝ ինք որ միշտ իր թշնամեաց ամեն շարժմունքը կ'իմանար, այս անգամ թշնամւոյն ձեռք խնալու վտանգին մէջ էր, պատճառը չ'էր կրնար մեկնել, վասն զի իր կոստանդնուպոլսոյ լրտեսը՝ որ Կայսեր ըուրը իրեն կը հասցնէր՝ դիպուածով մը արդիլուած էր խմացնելէն։ Երկրորդ՝ Կայսրը շատ զգուշութեամբ վարուեցաւ իր արշաւանաց մէջ եւ փոքր դնդով մը իր վրայ կուգար, եւ Թորոս այս չ'էր կրնար երեւակայել։ Ուստի այն դրութիւնը դործածել

մտածեց որ Մաղսուտ Սուլդանին դէմ ալ դործածեր էր քանի մը տարի առաջ յաջողութեամբ։

Բայց դժբաղդաբար չ'էր պատրաստեր ժողովուրդը, ժամանակ չի կար ամեն բան աւարտելու եւ լեռները քաշուելու. բայց պէտք էր շարժիլ, ուստի Թոդոս Տարսոն եւ ամեն տեղ հրամաններ դրկեց որ լեռները ամրանան. Մարգրիտ իր դաւակներով հրաման ընդունեց քաշուիլ Լերանց ամրութիւնքը. Թոռնիկ միայն խնդրեց Թորոսէն ինալ եւ պաշտպանել զՄամեստիա։ Իսկ ինք զօրօք կը հասնէր՝ կը քաջալերէր ժողովուրդքը՝ կը հասկցնէր թէ փոթորիկը կ'անցնի եւ երկար չի կրնար տեւել։ Ամենուն մը ժամանակի մէջ մարդ եւ կենդանի Տորոսի լեռները կը ծածկէին՝ երբ Յունաց բանակն ալ դաշտավայրը կը ծածկէր։ Տարսոն՝ Ատանա՝ Անարզաբա՝ քիչ ժամանակի մէջ թշնամւոյն ձեռք անցան. իսկ Մամեստիա Կայսրն ինք անձամբ պաշարեց, ձմեռ մը ու ամառ մը աշխատեցաւ մինչեւ կրցաւ առնել Թոռնիկայ ձեռքէն, որ դիմադրութիւնն երբ անկարելի դտաւ, չուանով պարիսպներէն իջաւ դիշերանց եւ դետին մէջէն երկար տեղ ըղալով ազատեցաւ թշնամեաց ձեռքէն եւ հասաւ դտաւ Թորոսի խումբերը Սեւ լեռներուն մէջ։ Երբ զԹոռնիկ տեսաւ Իշխանը, «Հա՛հ, ըսաւ, իրենց վերջի ընելիքն ալ ըրին Յոյնք եւ իրենց դաշնակիցքը. ա՛լ թէ որ կ'ուզեն թող դան զմեզ հոս դտնելու»։ Եւ իրօք Կայսեր դաշնակիցքը կը շատնային. Լատինք՝ Երուսաղէմի Թագաւորէն սկսեալ՝ որ նոր փեսայ ալ եղած էր Կայսեր, Տաճարականաց մեծաւորէն սկսեալ իրենց բոլոր պարոններով, բրինձներով եւ կոմսերով կը

լցուէին՝ կը խնդէին Յունաց կայսեր բանակը որ Մամեստիա արքունիք ըրած էր իրեն. հոն ահա նոր տեսարան մը վատութեան՝ սիրտ ունեցող ամեն մարդ քստմնեցուց. վասն զի ի տես ամենեցուն «Ներկայացաւ Անտիոքայ իշխանն Ռընալտ վատ եւ խղճալի կերպարանօք. վասն զի ոչ միայն Յունաց առջեւ յանցաւոր էր, այլ եւ իր քաղաքացւոց եւ անոնց պատրիարքին զոր անարգանօք չարչարեր էր, եկեղեցւոյ ապասները կողոպտելու համար, ուստի հիմա անճար եւ անկոյս ճգնաւորի զգեստ հագած, գլխիրաց եւ բոպիկ, վիզը չուան ձգած, ինքզինք մահապարտ վճռած բոլոր Մամեստիոյ մէջ պտըտելէն ետեւ, եկաւ ընկաւ Կայսեր ոտքը՝ մերկ սուր մը մատուցանելով անոր, իբր թէ թոյլ կուտար որ ըստ արժանւոյն գլուխը կտրուի. գունդ մը կրօնաւորաց ալ նոյնպէս գլխիրաց եւ բոպիկ ի ծունկ ընկած Կայսեր գթութեան կ'ապաւինէին։ Բուական սեպեց նա այդքան խայտառակութիւնը, եւ թողութիւն տուաւ, պահանջելով որ Անտիոքացիք ընդունին յոյն պատրիարք մ'ալ եւ երբ Կայսրն ուզէ՝ խաչին գունդ մը օգնական զրկաց»։

Իսկ Կայսրը ժողով կ'ընէր զօրականաց եւ իշխանաց որ զԹորոս նուաճեն եւ չուտով՝ վասն զի բանակն արդէն նեղն էր ի կերակրոյ, կենդանիք ի սովոյ եւ ի հիւանդութեանց կը հատնէին, ուստի ժամ մը առաջ պէտք էր այս աներեւոյթ ապստամբը նուաճել։ Հոն՝ որոնք որ փորձը առած էին Տարսոն եւ անոր բնակչաց դժուարութեանց հասկցուցին Կայսեր թէ շատ դժուար եւ վտանգաւոր էր այդ լեռներուն մէջ պատերազմիլ արթուն թշնամւոյ մը

հետ՝ որ իրենց կ'ոտասէր, եւ թէ ընդհակառակն շատ դիւրին էր ի հնազանդութիւն բերել զԹորոս, երբ բանաւոր եւ պատուաւոր դաշինքներ իրեն առաջարկէին, եւ Երուսաղէմի թագաւորն (Պալտուին Գ.) յանձնառու եղաւ բանագնացութեան մտնել Հայոց իշխանին հետ։

Ուստի թագաւորն ինք անձամբ ի խնդիր եկաւ Թորոսի, եւ Կայսեր պայմանները կ'առաջարկէր, որոնց ամենէն ծանրը անձամբ ներկայանալն էր ի Մամեստիա ի հնազանդութիւն Կայսեր, եւ անոր փոխարէն Կայսրը զինք կ'ընդունէր իբրեւ Իշխան կուսակալ Կիլիկիոյ, միմիայն Անարզարա պահելով իրեն։ Յանձն առաւ Թորոս եւ եկաւ Մամեստիա Իշխանաբար՝ ոչ իբրեւ Ռընալտ, եւ այնպէս ներկայացաւ Կայսեր որ ցուրտ ընդունելութիւն մ'ըրաւ իրեն, անշուշտ յիշելով Կոստանդնուպոլսոյ կալանաւորը։ Բայց կէս ճանրան ենացող մարդ չէր Թորոս, յանկարծ իմացան օր մը բանակը թէ Հայը թողեր գնացեր է, եւ երբ այս գործողութիւնը ոմանք չարադուշակ կը մեկնէին՝ տեսան թէ Հայը ցորենօք արջառօք եւ ոչխարօք լեցուց բանակը, եւ գրաստի ու ձիան նուազութեան առատութիւն յաջողեց։ Արդէն Կայսրը իր խմաստուն եւ կորովի կերպին հաւնած էր, իսկ այս վերջին գործողութեամբ բոլորովին իրեն յարեցաւ եւ անուանեց զնա Պանսեփաստոս եւ ոսկեկնիք հրովարտակաւ Իշխանութեան մէջ հաստատեց։

Անկից վերջը Մանուէլ Կայսրը եկաւ բանակաւը ի Կիլիկիայ եւ մտաւ յԱնտիոք եւ անկից Հալէպու վրայ արշաւելու եկաւ ընդդէմ Նուրէտտինի, բոլոր

այն կողմի Քրիստոնէից յոյս տալով զիրենք աղա-
տելու ի Մահմետականաց։ Բայց դանդաղութիւնք՝
դեգերմունք՝ բանագնացութիւնք՝ թոյլ պատերազ-
մունք յայտնի կ'ընէին թէ Բիւզանդական կայսրու-
թիւնը ուրիշ դիտաւորութիւն չ'ունէր այլ եթէ
«Բաժանել զամենքը տիրելու համար»։ Երբ բանակը
Հալէպու մօտեցաւ, սուրհանդակ մը հասաւ Կայսեր
ի Կոստանդնուպօլսոյ՝ որ զինք արտորնօք յետս կը
կոչէր, ուստի առանց միտ դնելու Երուսաղէմի Թա-
գաւորին եւ քրիստոնեայ իշխանաց աղաչանաց՝ որ
երեք օր գոնէ ուշացնել կը խնդրէին յետադարձը՝
խաղաղութեան դաշինք կնքեց Սուլդանին հետ եւ
ետ դառնալու հրաման տուաւ բանակին։ Ամենքը
մեծ տխրութեամբ պաշարուեցան, բայց անոնք միայն
որ Բիւզանդական կայսրութեան քաղաքագիտու-
թեան տեղեակ չէին կամ անոր դաւաճանութիւնքը
յիշելու չափ խելք չունէին։ Ուստի երբ Կայսեր բա-
նակը Կիլիկիա հասաւ եւ Անարզարայ մօտեցաւ,
Թորոս որ յիշողութիւն ունէր եւ գիտէր թէ մինչեւ
ուր կրնայ հասնիլ յունական հաւատարմութիւնը,
յանկարծ իր զօրքերը առաւ եւ Վահկայ քաշուեցաւ,
Կայսրն ալ իր ճանբան շարունակեց եւ գնաց, զօրաց
մէկ մասը ճանբաները ցանելով։

Ինչպէս գրուցեր էր Թորոս իր ժողովրդեան եւ
իր զօրաց, փոթորիկն անցաւ անհետացաւ Կայսեր
հետ, թէպէտ երկու տարուց ժամանակ ծանրացաւ
Կիլիկիոյ վրայ։ Խաղաղութիւն եկաւ ժողովրդեան
եւ դաշտավայրն բոլոր ծածկեցաւ հասկերօք, որթն
ծանրացաւ ողկուզօք, ուրախութեան ձայներ սկսան
դարձեալ լսուիլ, եւ Հայոց իշխանը որ խաղաղու-

թիւն կը սիրէր՝ վասն զի գիտէր ժողովրդեան օգտա-
կարը՝ դաշինքները կը յարգէր, վասն զի անոնցմով
միայն կարելի է տէրութեանց սահմանները ապա-
հովել. շարունակ իր Ստեփանէ եղբօր հետ վէճի
առիթ կ'ունենար, եւ այս իրեն սրտին ցաւ էր։

Այս քաջ բայց անխոհեմ եղբայրը՝ շարունակ միտքը
դրած առանձին իրեն իշխանութիւն մը հաստատել,
Քեռնոյ եւ Մարաշու կողմերը յարձակմունքներ
կ'ընէր. եւ միշտ գանգատներու առիթներ կուտար,
իրեն պէս թեթեւամիտ եկեղեցականաց խորհրդոց
լսելով ոչ միայն դաշանց՝ այլ եւ երդմանց կը դրժէր։
Եւ այսպէս առիթ եղաւ անգամ մը պատերազմի
ի մէջ Թորոսի եւ Նուրէտտինի, եւ երբ Թորոս հաշ-
տութիւն խօսեցաւ Նուրէտտինի հետ Ստեփանէի
կամաց դէմ, սկսաւ եղբօրը դէմ մեքենայել, որով
Իշխանը պարտաւորեցաւ բանտել զնա առ ժամանակ
մի եւ վերջը արձակել եւ դարձեալ իբրեւ եղբօր հետը
վարուիլ, համոզելով զինքը թէ այդ ճանբով չէր որ
իշխանութիւն մը կը կազմուէր։ Եւ իր օրինակը
ցոյց կուտար թէ ինչպէս իրեն դիրքին էր զՅոյները
հալածել ի Կիլիկիայ, բայց ինքն կ'ուզէր յարգել
դաշինքները եւ առժամանակեայ իշխանութեան
հետք մը թողուլ Յունաց ի գոհութիւն, քանի որ
առիթ չէին տար իրեն դժգոհութեան եւ դաշինք-
ներն լուծելու։

Բայց անխոհեմ բնաւորութիւնք ոչ բարեկամու-
թեան եւ ոչ թշնամութեան մէջ չափ չունին եւ
կշիռ։ Ստեփանէ Յունաց հետ ընտանութիւնը շատ-
ցուց, եւ մտերմաբար սկսաւ կապուիլ Անդրոնիկոս
Եւփորպէնի հետ, որ Կայսեր ազգական եւ տեղակալն

էր ի Կիլիկիա, եւ որ ճաշի հրաւիրելով զՍտեփանէ, Հանուս բերդը եռացեալ ջրոյ կաթսայի մը մէջ գինքն սպաննել տուաւ։ Այս անգութ մահուան լուրը երբ տարածուեցաւ Կիլիկիա, բարկութեան եւ վրէժխնդրութեան կրակը բորբոքեցաւ եւ Թորոս որ իւր զօրօք Ցունաց վրայ կը քայլէր, յանկարծ իր քովը տեսաւ քինաւորեալ Մլեհն որ խումբ մը կատաղի զօրօք մէջտեղ ելեր էր եղբօրը մահուան վրէժը լուծելու։ Ցունաց կոտորածը սաստիկ եղաւ, տասն հազար հոգի կոտրուեցաւ կ'ըսեն պատմիչք Անարզարան եւ դեռ ինչ բերդ եւ ամրոց որ մնացած էին Կիլիկիա ամենն ալ առնուեցան իրենցմէ, եւ Ջարդը դեռ պիտի շարունակէր թէ որ Երուսաղէմի թագաւորը միջնորդ չ'ելնէր դադրեցնելու համար այս անգութ կոտորածը։

Իսկ Ստեփանէի մարմինը տարին եղբարքը եւ թաղեցին յՍրբայաղնի վանքը, եւ անմխիթար տիկինն Մարգրիտ՝ գնաց քաշուեցաւ ի Պապեռան իր եղբօր բերդը իր զաւակօք։

ԳԼՈՒԽ ԻԵ.

ԼԱՄԲՐՈՆԻ ՀԱՐՍԸ

Թորոս Եւփիմէի վերջին կամքը կատարելու մտադիր էր միշտ, Հեթում որ իր աջին առջեւ կը մեծնար՝ յարմար փեսայ մը կերեւէր. հայ գիտնական վարդապետ մը եւ յոյն ուսումնական մարդ մը կ'աշխատէին գլուխը հարստացնելու գիտութեամբ, եւ զինավարժութեան համար Բարձրբերդի Կոստանդինն էր կարգեալ յիշխանէն զինք մարզելու։ Իսկ

ինք Թորոս կը խօսէր երբեմն հետը, զանազան նիւթերու համար հարցմունքներ կ'ընէր, եւ առանց իր սխալ կարծիքները ուղղելու՝ խնամտուն հարցմունքներով տղուն իրեն ուղղել կուտար նոյն սխալները։ Բայց դժբաղդաբար կը տեսնէր թէ ընտանեկան հոգին որ յունական էր՝ խոր արմատ ձգած էր դարձեալ նորա սրտին մէջ, դատխարակութիւն եւ ուղղափառութեան զօրութիւն հազիւ կրնային հակակշիռ մը կազմել այն կաթին հետ ջամբեալ գաղափարաց հետ որք Լամբրոնի իշխանքը ազգային շրջանէն դուրս կը հանէին եւ յունական համակրութեանց կողմն կը ձգէին։

Միւս կողմէն Գոհար՝ թէպէտ փոքր բայց ինչպէս գիտուած է որ աղջկունք կանխահաս են մտաց կարողութիւններով, ամենեւին ետ չ'էր մնար Հեթումէն, եւ բնական բերմունքով հետաքրքիր բնաւորութիւնը շարունակ հարցմունքներով գոհ ընել կ'ուզէր։ Եւ որ զարմանալին է, հօրը պատասխանները զինք աւելի գոհ կ'ընէին՝ երբ իր վարժապետաց պատասխաններն մութ էին իրեն համար։ Ուստի տղաք երկուքն ալ օր աւուր մեծնալով թէպէտ թարմ հասակնուն մէջ՝ յարմար սեպեց Թորոս իրենց հարսնիքը կատարել ի Մամեստիա որ իր առաջին յաղթութեանց եւ Եւփիմէի ուրախ զուարթ յիշատակներով լեցուն էր. եւ որովհետեւ Օշին իր փրկանաց գինն չ'էր կրցած վճարել, այն ալ իր մէկ հատիկ զաւակին օժիտն համարեց արքայաբար, եւ հոնկից հարսն ու փեսան ուղեւորեցան ի Լամբրոն։

Լամբրոնի տեարք, միշտ կայսեր հաւատարմութեան գրաչակակիրք լինելով առանձնաբար յորդոց

յորդի, այս Ռուբէնի փափուկ շառաւիղը, յանկարծ բոլորովին օտար երկրի՝ օտար կլիմայի տակ վոխադրուած բոյս մը դարձաւ, ամեն բան՝ ամեն գաղափար՝ ամեն խօսակցութիւն նոր էին իրեն համար. ինչ որ յարգել սովրեր էր իր հայրենի տունը՝ հոս արհամարհեալ կը տեսնէր, ինչ որ հոն սուրբ էր՝ հոս ծաղրելի էր։ Բայց որ իւր սրտին ամեն բանէ առաջ ծանր կը թուէր, այն էր որ պարզ համարձակութիւնը՝ որ հայրենի տան մէջ սովորական էր, հոս բոլորովին ընդհակառակն սանձահարեալ կը տեսնէր. հոս անմեղ ծիծաղը նաեւ գաղտնի պէտք էր լինիլ, վասն զի խոժոռ երեսներ կային որ տխրութիւնը իրենց շուրջ օրէնք ըրած էին։ Այս բերդիս մէջ նոր հարսին ամեն շարժմունք՝ ամեն խօսք քննութեան եւ յանդիմանութեան առիթ մ'էր։ Փեսան պէտք էր լինիլ իր մի միայն ապաստանարանն ու սրտակիցը, բայց նա ալ ինքզինքն հոս աւելի ճնշեալ կը գտնէր քան թէ Վահկայ բերդը ուր աւելի համարձակ եւ ընտանի էր Թորոսի՝ քան իւր հօր Օշնի հետ։ Կը հանդիպէր նաեւ երբեմն որ Լամբրոնի դղեկին մէջ ծանր եւ նախատական ակնարկութիւններ կը լինէին Թորոսի եւ Ռուբինեանց յիշատակին, որ հարսին սիրտը ծանր կը վիրաւորէին, բայց նա թէպէտ թարմ հասակի մէջ՝ իբրեւ անզգայ չ'իմանալու կը զարնէր։ Այսպէս տխուր կ'անցնէին իրեն համար ամիսները, երբ մեծ պատրաստութիւնք իրեն իմացուցին թէ ի Լամբրոն Թորոսի այցելութիւնը կը սպասուի։ Հօրը տեսութիւնը ձմեռուան տխուր օրերու ճառագայթ մը եղաւ խեղճ աղջկան համար, թէպէտ արարողութիւնք կ'արգիլէին զաւկին նոյն

համակրութիւնն ունենալ հօրն հետ ինչ որ առաջ. բայց Թորոս՝ որ Բիւզանդական կայսրութեան արարողութիւնքն աւրըշակեր էր բոլոր Կիլիկիա տակն ու վրայ ընելով, այդպիսի պառաւական կապերու առջեւ չ'էր կրնար սանձահարիլ. ուստի աղջիկը առաւ քովը, խօսեցաւ ամենուն առջեւ անտարբեր եւ երթալու ատեն առանձին սենեկի մը դրան մէջ կենալով՝ որպէս զի ամենքը զինքը տեսնեն բայց ձայնը չի լսեն, «Զաւակս, ուրախ եղիր, զուարթ եղիր, հայրդ գքեզ չ'է մոռցեր, եւ չի կրնար մոռնալ» ըսաւ եւ գնաց։ Որովհետեւ առջի նայուածքը ըսեր էր Թորոսի թէ իր աղջիկը երջանիկ չ'էր։

Թորոս Լամբրոնի իշխանաց յունամոլութենէն գոհ չ'էր, բայց իր մեծ սիրտն մարդկային ակարութեանց բաժինն հանել եւ ներել գիտէր. գիտէր թէ անոնք ամեն բան ի կայսերաց ստացեալ, բնական էր իրենց հաւատարմութիւնն, բայց չ'էր կրնար ներել ամեն օր իր անձին եւ իր պետութեան դէմ նիւթուած որոգայթներուն որ ազգին դէմ մատնութիւն կը համարէր. գիտէր թէ Մաղսուտ Սուլդանին եւ Կայսեր բանագնացութեանց գործիք շատ անգամ եղած էին թէպէտ առանց երեւալու. գիտէր թէ Ռընալտի իրեն դէմ գրգռութեան դարձեալ գործիք եղած էին, թէպէտ Ռընալտի խօսքերուն հաւատարմութիւն չ'ունէր։ Իսկ Կայսեր իր վրայ յարձակման ժամանակ յայտնի իրենց գունդերով հոն էին Լամբրոնացիք, թէպէտ բոլոր այս գործողութեանց ատեն իրենց հեթու�պատանդ էր իր քով։ Իսկ հիմա նոր ի ձեռին ունէր առ Նուրէտտին գրուած թղթեր գրգռելու համար զանի իրեն դէմ,

եւ այս՝ իր մէկ հատիկ աղջիկը իրենց զաւակին հետ հարսնացնելէն վերջ։ Ուստի այս անգամ ալ արհամարհելու պատրաստ էր այս փոքրիկ եւ անարդ բանսարկութիւնները, բայց իր զաւակին տխուր տեսութիւնը, այն զաւակին որ մօրը սիրելի յիշատակին գրաւականն էր, իր սիրտը դառնութեամբ լցուց եւ երդուաւ որ այդ Լամբրոնի ամբարտաւան դաւաճանութիւնը խորտակէ եւ չ'ուշացնէ։

Բայց իբրեւ շրջահայեաց մարդ պէտք էր նախ զաւակը անոնց ճիրաններէն ազատել, վասն զի իւր կամքը եւ միամտութեամբ անոնց պատանդը ազատեր եւ իրենը պատանդ տուեր էր, ոչ միայն իր Եւփիմէին վերջին նուիրական կամքը կատարելու՝ այլ նաեւ ընդհանուր եղած քաղաքականութեան կանոնով որ խնամութեամբ զինաթափ ընել կը կարծէ թշնամին եւ բարեկամական կապով կը միացնէ։ Ուստի իր պատերազմական մտքերը չի յայտնած աղջիկը ազատելու հնարք մը մտածեց։

Հօրը այցելութենէն վերջը, Գոհար իբր յանցաւոր մը մնաց եւ ամեն աչք թէպէտ զգուշաւոր բայց երկդիմի ակնարկ մը իրեն կը ձգէին։ Շահանդուխտ՝ իր կեսուրը՝ թէպէտ լաւ սիրտ ունէր, բայց կռուելու չափ այն բնական դարձած ատելութեան դէմ որ ունէին կեսուրք իրենց հարսերուն, բարձր սիրտ չ'ունէր, ուստի կամ նայուածքով մը՝ կամ բառով մը խեղճին սիրտը կը թունաւորէր։ Իր հեթումը՝ ինչպէս ըսինք որ միակ մխիթարութիւն պիտի լինէր՝ շատ հեռու էր այն սիրտը ունենալէն որ հատակէն աւելի վեր գտնուելով, այսպիսի դիրքի մէջ պաշտպանութեան վահան կը լինի։

Երբ այսպէս գիշեր մը՝ ընթրիքէն վերջը՝ ուր խիստ ակնարկութիւններ կը լինէին իր հօրը դէմ եւ հօրեղբօրը Ստեփանէի անունը տրուեցաւ անարժան կերպով, Գոհար երբ ինքզինքը՝ մանաւանդ թէ արցունքները կը զսպէր, կեսուրը հարսին դառնալով եւ չափաւորեալ խոտութեամբ,

— Զաւակս, ըսաւ, դու դեռ տղայ ես, այն օրէն որ աղջիկ մը հարս կը լինի, ալ իր տունը եւ անոր պարագայքը ոչ միայն պէտք է մոռնայ՝ այլ պէտք է ուրանայ. այս այլայլութիւնդ ալ մեծ ամօթ է։

Գոհար պատասխան չի տալով, թաշկինակը երեսին եւ աչքերուն վրայ սեղմելով հազիւ իր սենեակները ինքզինքը ձգեց, եւ հոն քիչ մը հեկեկալէն վերջը իր պատուհաններուն վրայ բացուած փոքրիկ ծաղիկներու պարտէզը ելաւ. նոր լուսնին աղուտ լուսաւորութեամբ շարժմունք մը եւ ստուեր մը տեսաւ, եւ երբ սոսկումով ետ պիտի փախչէր,

— Ո՛վ իշխանուհի, ըսաւ ստուերը, հօրդ՝ Թորոս իշխանին կողմէն կուգամ քեզի։

Հօրը անունը լսելուն պէս, խեղճ աղջկան սոսկումին տեղ յոյս մը երեսին ծագեցաւ։

— Հո՞րս կողմէն։

— Այո, հօրդ հրամանն է, որ վաղը կէս օրին ճիշտ երբ կերակուրի լիջնեն ամենքը՝ դու նոյն միջոցին բերդին վերի դուռը ելնես, եւ նշան այս թուղթը տուաւ, զրուցեց եւ զարմանալի արագութեամբ վանդակին եղերքը բռնելով այն պատին ահագին բարձրութենէն սկսաւ վար իջնել։ Իբր թէ սանդուխ մը դրուած լինէր։ Գոհար շփոթած այս գործողութենէն թուղթը ձեռքը ծռեցաւ եւ կը նայէր պատանեւոյն

որ կ'ինչեր անխռով, մինչեւ որ վար հասնիլը տեսաւ։ Այն ատեն սիրտը հանգստանալով թուղթը ձեռքը ներս մտաւ եւ կանթեղին մօտենալով այս բառերը կարդաց. «Մտիկ ըրէ, եւ լռէ. — Թորոս.» —«Հօրս ստորագրութիւնն է. ուրեմն «վաղը կէս օրին՝ ճիշտ կերակուրի ժամանակ՝ բերդին վերի դուռը» պէտք է ելնել... ահ, իմ սիրելի հայրիկս դիս չէ մոռցեր. իմացեր է որ ես հոս մարտիրոս կը լինիմ... Եւ ինք ինձի ըսաւ. «Հայրդ զքեզ չէ մոռցեր եւ չի կրնար մոռնալ...» բայց Հեթում... դիս կը սիրէ, այո՛ կը սիրէ, բայց իմ հօրս պէս հայր մը պէտք էր ունենալ... իմ խեղճ մայրս թէ որ ողջ լինէր հիմա, եւ խմնար իմ հոս քաշածս... Ինչ պիտի ընէր, իմ հօրս պիտի զրուցէր եւ թերեւս այդ պատանին որ այս պատէն վար իջաւ մոդէսի պէս՝ ամիս մը առաջ պիտի բերէր հօրս հրամանը... բայց ինչ պիտի ընեմ ես... անշուշտ մարդիկ պիտի գան եւ դիս պիտի ազատեն... բայց Հեթում... Հօրս հրամանն է, պէտք է լռեմ եւ մտիկ ընեմ... Նա ամեն բան գիտէ՝ ամեն բան կը տեսնէ՝ ամեն բան կը մտածէ. միթէ Բաբկէն հայրիկ ինձ այնպէս չէ՞ր ըսեր միշտ... ո՜հ պատուական ծերունին... Ես երբ հոս հարս կուգայի ինչչափ լացաւ. ես անոր լալը մօրս մեռած օրը տեսայ անգամ մ'ալ, եւ երբ հարսնութեանս քովը գնացի զարդարուած եւ ուրախութենէս կը թռչտէի... տեսայ որ աչքերը կըսրբէր. մօրուքը ձեռքովը կը շոյէր, հոս կը դարձնէր աչքերը, հոն կը դարձնէր, չփոթած էր խեղճ ծերուկը։ Դու ուրախ չ'ես, Բաբկէն հայրիկ, ինչ ունիս, ըսի, իմ հարս ըլլալը չ'էիր ուզեր. Ո՜հ, ինչպէս կրնայի չ'ուզել

Գոհարիկս, ըսաւ, միայն զրուցէ՛, աղաչէ հօրդ, Լամբրոն մ'երթար, մեր քովը կեցիր իշխանուհիս։ Եւ այս խօսքերը ըսելով՝ ալ որոշ տեսայ որ արցունքը ջուրի պէս աչքերէն կը վազէր. ես ալ կը զգուշանայի որ արցունքը իմ հագուստներուս վրայ բիծ չի ձգէ... Երանի՜ թէ իմանայի այն արցունքներուն զօրութիւնը, եւ հիմա սիրտս վէրքերով չ'էր բծաւորեր... Բաբկէն միայն դիս կը սիրէ եղեր, Բաբկէն միայն իմ վրաս լացաւ... հայրս չի լացաւ... բայց հայրս չ'էր գիտեր թէ ես խեղճ պիտի լինիմ ասոնց ձեռքը, նա որ ամեն բան գիտէ... Այո՛ ամեն բան գիտէ... ով իրեն զրուցեց թէ ես թշուառ եմ... ես իրեն բան մը չի զրուցեցի, չ'էի կրնար ալ զրուցել, ամեն աչք վրաս կը նայէին... Թուղթ մը չի գրեցի, ուրիշներու ձեռք կրնար անցնիլ... բայց ասոնք ինչո՞ւ մեզ չ'են սիրեր... իմ խեղճ հօրեղբայրս ինչ ըրեր է ասոնց... ամենքը լացին անոր մահուան վրայ՝ բաց ի հօրմէս... բայց նա չի լար... աչքերը գոց կը նստի երբ տխուր է... երբ որ հօրս երթամ ամեն բան պիտի ըսեմ... բայց Հեթում տխուր էր, անոնց կամակից չ'էր,... այն ալ կը զրուցեմ, ալ հերիք եղաւ... նայեցէք կուգա՞յ... այսչափ ժամանակ եղաւ, գիտէ որ տխուր եմ... ես սա թուղթը պատռեմ... ահա մարդու ձեռք ընկնելու վտանգն ալ չի կայ...»

Երբ դուռը բացուեցաւ՝ Հեթումին տխուր դէմքը տեսնուեցաւ, որ իր հարսին քովն եկաւ որ նոյնպէս կախ երես քինաւորեալ գլուխը վեր չ'էր վերցներ. իսկ Հեթում տեսնելով նորա կերպարանքը սկսաւ դանդաղիլ թէ բնական էր որ Լամբրոնի մէջ մեծ սէր

մը պէտք չէր յուսալ Ռուբինեանց վրայ, թէ երկու թշնամի ընտանիք պէտք էր սպասել որ կամաց կամաց մոռնան բոլորովին իրենց ատելութիւնը, ուստի մինչեւ այն ժամանակ պէտք էր սպասել եւ կամաւոր սուտ խուլ լինիլ ու չիմանալ . . . :

— Լաւ, ըսաւ Գոհար դառնութեամբ, դու ալ ուրեմն իրաւունք կուտաս այն անգութ նախատանաց, միայն պէտք է յիշես թէ երբ դու Վահկայ էիր, իմ հայրս եւ իմ խեղճ մայրս քեզի հետ այսպէս չի վարուեցան, եւ մէկ ծանր բառ մը քու ծնողացդ եւ թէ քուկիններուդ համար չէի լսած ոչ իրենցմէ եւ ոչ ծառայից մէկուն բերնէն. ես զքեզ երկար ժամանակ եղբայրս դիտէի, եւ կը կարծէի թէ մեր տունը քեզի հետ ինչպէս վարուեցան, հոս ալ ինձի նոյն վարմունքը կըսպասէր . . . ափսոս, ափսո՛ս, հազար ափսոս :

Եւ այս խօսքերէն վերջը, ալ արցունք չի կար, այլ անկիւն մը քաշուեցաւ լի դառնութեամբ եւ քուն ձեւացաւ: Իսկ Հեթում չփոթած այս յանդիմանութեան վրայ, եւ ժամանակէն սպասելով (ինչպէս իր սկզբունքն էր) փոթորկին անցնիլը, մնաւ յանկիւնին եւ քիչ մը ատենէն հանգիստ քուն եղաւ : Այս քունը ալ աւելի զայրացուց տղայ կինը՝ որ ինքնիրեն կ'ըսէր. եթէ զիս սրտանց սիրէր անշուշտ զիս կ'ամաչէր, ինչ կենամ, որու համար կենամ այս դղեակը, ուր միայն խոժոռ երես եւ տխուր խօսքեր կան . . . Բարկէն հայրիկ իրաւունք ունէր . . . բայց երկտասարդ տարիքի մէջ տխրութիւնն ալ քուն կը բերէ. քիչ քիչ քունը՝ ճշմարիտ քունը իր աչքերն ալ ծոցեց, եւ երբ արթնցաւ առաւօտ էր :

Գոհար անհամբերութիւն մ'ունէր նոյն օրը, եւ ոչ ոք բուն պատճառը չէր կրնար երեւակայել. արդէն Հեթում իր հարսին խոժոռ կերպարանքը չի տեսնելու համար որսի երթալ եւ հեռանալ միմիայն դարման համարեցաւ վիճակին: Ուստի նա ալ բանի մը հետ չի կրնալով զբաղիլ, կէս օրին սպասելով ծաղկոցը կը պտտէր, եւ առանց խմանալու շատ մը ծաղկներ կը փեթթէր, եւ յակամայս աչքը հորիզոնին վրայ բան մը կը փնտռէր, իրօք ալ կէսօրը մօտ էր երբ լերան կողմը երկու երեք ձիաւոր տեսաւ ճերմակ վերարկուներու փաթթուած որ դէպ ի բերդին ճանրան կ'ինջնէին. սիրտը սկսաւ տրոփել, նոյն միջոցին ճաշի համար ձայն տրուեցաւ, թէպէտ անսանձ փափաք կ'զգար սանդուխներն ի վար վազելու՝ բայց ինքզինքը սանձեց, եւ անհոգ ու տխուր ձեւով մը աջ կողմը սեղանատան դրան առջեւ կեցաւ, աչք մը նետեց, դեռ մէկը չէր իջեր, դարձաւ դէպ ի ձախը որ դղեկին վերի դուռն էր եւ ուր նարնջի եւ նուռի ծառերը շուքերնին ձգած էին, ծեր դռնապան մը գաւազան ի ձեռին նստած էր, երբ Տիրուհին տեսաւ ոտք ելաւ, իսկ նա առանց խօսելու դրանը մօտեցաւ՝ գլուխը դուրս հանեց, եւ տեսաւ որ իր նշմարած երեք հեծելոց ձիերուն գլուխները դրան առջեւ երկնցան :

— Բարկէն հայրիկ, դու ես, ըսաւ Գոհար :

— Ես եմ Իշխանուհիս, պատասխանեց ծերը :

Եւ այս միջոցիս երկու կորովի բազուկներ զինք բարձրացուցին Բարկէնին ձիուն վրայ դրին, եւ Բարկէն թէպէտ եօթանասունը անցած՝ աջ թեւով աղջիկը գրկած եւ ձին մտրակելով կը սլանար

դէպ ի Տարսոն առանց գլուխը ետին դարձնելու, իսկ ծեր դռնապանը՝ որ այս տեսարանը տեսաւ եւ ջանաց ձայն հանելու՝ այնպիսի բռնցի հարուած մը ընդունեցաւ կուրծքին, որ կռնակն ի վար գլորեցաւ. եւ երիտասարդը որ յսկան քթթել իջեր ձիէն՝ զԳոհար Բարկէնի գիրկը եւ հարուածը խեղճ դռնապանին տուեր էր, քրքիջ ծիծաղով դարձեալ ցատկեց ձիուն վրայ եւ սկսաւ քշել ամեն արագութեամբ հասնելու համար Բարկէնի ձիուն՝ որուն փոշին միայն կ'երեւէր, եւ իրօք անկարելի էր այդ նժոյգին հասնիլ թէ որ ծերը իր ընկերներուն հասնելու ժամանակ տալու համար չի թուլացնէր իր ընթացքը։

— Հանգիստ ես, զաւակս, հարցուց ծերը։

— Փառք Աստուծոյ, հանգիստ եմ եւ շատ ուրախ եմ, Բարկէն հայրիկ, կ'ըսէր Գոհար ձախ ձեռքով որ աղատ էր Բարկէնի մօրուքին թելերը մէկդի ընելով, որ աչքերը կը մանէին. բայց զրուցէ ինձի, աղատեցանք Լամբրոնէն։

— Ան հոգ մի ըներ. այս ձիուս հասնող ձի չի կայ Կիլիկիոյ մէջ, Թոռնիկ այս ձին գողնալու համար մինչեւ Սղերդ գնաց։

— Բայց կուգան, Բարկէն հայրիկ։

— Մեր տղաքն են, Տիրուհիս, դու հոգ մ'ըներ, հիմա Իշխանն ալ ուր որ է՝ կը հասնի։

Հաղիւ թէ քառորդ մը տեղ ձիավարեցին, ամպի պէս փոշի մը երեւցաւ առջեւնէն, եւ գունդ մը ձիաւոր փոթորկի պէս կուգար։ Բարկէնի ձին սկսաւ խրնջել եւ դափր հատանել։

—Ահա Իշխանն է, ըսաւ Բարկէն, Կրակ մեզի աւետիս կուտայ

Կրակն ինչ է, ըսաւ Գոհար։

— Կրակն այս մեր կարմիր ձին է. որ բոցի պէս կ'երթայ՝ որ ամեն բան կ'իմանայ՝ որ կը խօսի՝ կ'իմացնէ, անխելք մարդիկներէն շատ խելօք է, քեզ բերելու համար այս օր ինձ տուաւ հայրդ։

Եւ իրօք Թորոսն էր որ անձամբ կուգար դիմաւորելու աղջիկը, եւ երբ մօտեցան իջաւ ձիէն՝ առաւ նստեցուց զնա պատրաստ ձիու մը վրայ, կռնակը լոդիկ մը եւ գլխուն բեհեղեայ քօղը տուաւ, եւ ծանր ծանր հասան Տարսոն։

Թէպէտ շատ պարզ եւ դիւրին եղաւ Գոհարի Լամբրոնէ ազատութիւնը, բայց դարձեալ բաւական ցնցուած էր խեղճ աղջիկը, որ մէկ երկու օր մը փոքրիկ ջղային անհանգստութիւն մ'ունեցաւ, եւ որ շատ մտատանջեց զԹորոս որ չ'էր կրնար մտքէն հեռացնել այդ քաղքին մէջ նորա մօրը դժբաղդ վախճանը. ուստի երբ զաւակը քիչ մը աղէկ գտաւ ինքզինք, մէկէն խումբ մը պահապան զօրօք յանձնեց Բարկէնի տանիլ Վահկայ։

Իսկ Լամբրոնի բերդէն հանուած խնդրակները հաղիւ թէ երեկոյին կոր գլուխ կը դառնային իմացընելու թէ իրենց հարսը Տարսոն մտած էր իր հօր հետ եւ բաղմութեամբ ձիաւորաց։

ԳԼՈՒԽ ԻԶ.

ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ՀՐԵՇՏԱԿԸ

Լամբրոն անառիկ անուն ունէր, ուստի Թորոս գիտէր թէ անոր տեարքը կրնային իրեն դէմ խիզախել. բայց ան ալ լաւ գիտէր թէ դուրսէ օգնու-

թիւն մը չի կար իրենց տեղաց մը, քանի որ յունական զօրութիւնը այն աստիճանի խոնարհեցաւ իրեն առջեւ որ Երուսաղէմի թագաւորին միջնորդութեան դիմեցին յոյն կուսակալք դադրեցնելու հայ սուրին հարուածը իրենց ժողովրդոց վրայէն. ուստի երբ ամեն կողմը տեսաւ թէ Օշինի օգնութիւն չի կայ ուստեք, իր բոլոր զօրութեամբ յարձակեցաւ Լամբրոնի վրայ։

Մեզ այս եղբայրասպան պատերազմին վրայ խօսիլ ծանր է. պատերազմ՝ ուր հայ արիւն հայ ձեռքերէ թափուեցաւ, եւ ուր վերջապէս Լամբրոնի տէրը պարտաւորեցաւ իր պարիսպներուն ապաւինիլ, եւ երբ բանագնացութեանց ուղեց սկսիլ յաղթողին բարկութիւնն իջեցնելու, Թորոս ձիու վրայ ընդունեց պատգամաւորը, որ եկեր էր խաղաղութիւն խնդրելու, եւ շրջապատեալ այն իր զօրավարաց եւ ասպետաց խումբէն որ գրեթէ քսան երկայն պատերազմաց տարիներու տակ ծերացեր էին, ծանր ուշադրութիւն մը տալէն վերջը պատգամաւորին ըսաւ խստութեամբ։

— Քու տէրդ ինձմէ խաղաղութիւն կը խնդրէ եւ չ'ամչնար, իսկ ես որ հիմա որոշած եմ որ ուխտադրուժ՝ խարդախ մարդկանց հետ դաշնադրութեան չի մտնեմ, երբ գիտեմ թէ վաղը պարագայն որ ներէ դաշինքնին պիտի տանէ՝ երդմունքնին ոտնակոխ պիտի ընեն։ Ուստի դնա՝ զրուցէ քու տիրոջդ, եթէ ազատութեան կը փափաքի՝ դռները բանալէ եւ Լամբրոն ինձի յանձնելէ ուրիշ ճար չի կայ, այն տեղն զինքը թող կուտամ. կ'ուզէ երթայ Կոստանդնուպօլիս՝ կ'ուզէ Իկոնիա՝ կ'ուզէ Հալէպ, այն ամեն

մայրաքաղաքները ուր գրեթէ քսան տարի է ինձի դէմ թշնամի կը փնտռէ, ամեն թշնամիներուս լրտեսութիւն կ'ընէ, ամենքը ինձի դէմ կը գրգռէ։ Քու տէրդ Թորոսը կը տեսնէ, շատ կը սխալի. ես իրեն առջի օրէն երբ այս ճանրաներէն կ'անցնէի փախստական երիտասարդ՝ իմ շղթաներէս հազիւ ազատած՝ ազգին շղթաները կուգայի խորտակել եւ առաջին խոչնդոտն զինք կը գտնէի. այն օրէն ես իրեն ազգ ըրի՝ զրուցեցի թէ փառք փնտռելու չ'էի եկած, այլ իմ ազգիս խեղճութեան ճար ճարակ ընելու. ինք չի հասկցաւ, վասն զի ինք ազգութիւն ինչ է, հայութիւն ինչ է չ'գիտէր. պէտք էր տեսնել եւ հասկնալ թէ Թորոս բան մը չ'է, այլ իր ետին Հայութիւնը՝ այս ամենքը որ կը տեսնես եւ այն ամենքը որ Մասիսի ստորոտէն բոլոր աշխարհքիս վրայ ցան եւ ցիր կը տարածուին, օտարին բռնութեանց՝ հարըստահարութեանց տակ կը հեծեն, որոնց կրօնքը՝ անունը՝ կեանքը եւ ստացուածքը վտանգի մէջ են, այն ամենքը այսօր իմ կռնակս կեցած են, եւ պէտք է զրուցեմ թէ հիմա այս վայրկենիս այս Հայութիւնը որ քու տէրդ չի ճանչեր եւ որուն համար ես կեանքս՝ արիւնս եւ ամեն ունեցածս կը զոհեմ, յիս՝ այս խեղճ Թորոսին վրայ կը կայանայ։ Եւ քու տէրդ չ'ամչնար. ինչ, ամչնալ, ինչ է ամօթ . . . Աստուածմէ չի վախեր այս Տորոսի ապաստանարանը կործանելու, որ այնչափ հալածեալ՝ միմիայն ապաւէն գտաւ Ուրբէն իմ նախահայրս, եւ որ ես նոյն Աստուծոյն կարողութեամբ նորէն ի հիմանց եւ աւելի ընդարձակ կը կառուցանեմ։ Նա ինքն Աստուած վկայ, որ ես անպարտ եմ հայու արիւն թափելէն, եւ քու

տերդ լաւ գիտէ որ այդ արիւնը խնայելու համար իր զաւակը ինձի զաւակ ընել ուզեցի, որպէս զի թշնամութիւն վերնայ մեր մէջէն, բայց ինք չ'ուզեց. ուրեմն թող պատիժը քաշէ, ես չ'եմ կրնար իմ ազգիս անունը՝ պատիւը լամբրոնական վատութեան զոհել. նայէ, տես այս թուղթերը որ նոր ձեռքս կը հանին, որ իր մատնութեանց անժխտելի վկայք են, եւ որ Կոռիկոսի առջեւէն ձերբակալ սուրհանդակի մը վրայէն ձեռք են ինկած. այս թուղթերը թէ իր մատնութեան վկայք են եւ թէ ինձ ինչ որ արդէն գիտէի թէ ինք յունական օգնութենէն յոյս պէտք չ'է ունենայ երկայն ատեն, ուստի թող գիտնայ թէ ահա վրանս կը զարնեմ այս Լամբրոնի դռներուն առաջը, եւ այն ատեն պիտի վերնայ երբ այդ մատնտու բերդին քարերը հիմն ի վեր տապալին։ Ահա իմ պատասխանս, եւ վերջին պատասխանս։

Եւ ձին մտրակեց իր հրամանները տալու որ սաստկացնեն պաշարմունքը, եւ իրօք վրանը հոն բերդին դիմացն էր. հոն կը տեսնուէին ամեն գործքեր, հոնկից Կիլիկիոյ կառավարութեան ամեն հրամաններ կը մեկնէին, եւ անառիկ բերդը որ առաջ սպառնալիքը արհամարհել ձեւացուց. սկսաւ իր բաղդին վրայ տարակուսիլ, վասն զի տիսոն անգամ մը կը տեսնէր որ պաշարող զօրքերը կը փոխուէին՝ նորերը կուգային եւ հիները իրենց տուները կ'երթային։ Իսկ յարձակմամբ գլուխ ելնել թշնամին վանել անկարելի էր, ուստի երբ ամիսները անցան, տարին սկսաւ մօտենալ, խեղճութիւնը բերդին մէջ սկսաւ տիրել, բերդապահ զօրականք սկսան գաղտնի գանգատիլ, Օշին ալ սկսաւ մտածել, երկրորդ պատգամաւորութիւն մը յուղարկեց որուն գլուխը իր տղան Հեթումը դրաւ։ Բայց այս առջինէն դժբաղդ եղաւ, վասն զի յառաջապահ զօրաց պատուէր կար ամեն պատգամաւորութիւն ետ դարձնել եւ Իշխանին առջեւ չի հանել։

Ուստի Օշին երբ կը մտածէր տխուր այս վիճակին վրայ եւ յանդուգն գործողութեամբ մը վերջ տալ որոշած էր, Շահանդուխտ իրեն մօտենալով ըսաւ.

— Յուսահատ տխուր մտածելն օգուտ չ'ունի, ինձի յանձնէ եւ ես ձարը կը տեսնեմ այս վիճակին։

— Ով քեզ կ'արգիլէ, ըսաւ Օշին, ըրէ ինչ որ կրնաս, բայց միտքդ դիր թէ երկրորդ անգամ մ'ալ այն անզգամին ձեռքը ողջ չ'եմ կրնար ընկնիլ։

— Ով քեզ անոր ձեռք կը ձգէ։

— Դնա, ըրէ ինչ որ կրնաս։

Շահանդուխտ գնաց եւ իմաց տալ տուաւ մատրանապետ վարդապետին որ քաջուած առաքինի ծեր մ'էր, թէ կ'ուզէ իրեն հետ տեսնուիլ։

— Հայր սուրբ, ըսաւ Տիկինը, պէտք է որ դու զմեզ ազատես։

— Թէ որ ձեռքէս դայ, պատրաստ եմ Տիկին, ըսաւ խեղճ ծերը չփոթած երեսը նայելով եւ վախելով որ դիմացինին խելքին վտանգ մը հանդիպած չը լինի։

— Ա՛յ՝ Հայր սուրբ, դու միայն այս վիճակին դարման մ'ընել կարող ես։

— Գիտես, Իշխանուհիս, թէ ես տկար ծերունի մ'եմ, եթէ իմ աղօթքս լսելի լինէր Աստուծոյ, այս նեղութիւնները մեր վրայ չ'էին հասներ, պատասխանեց ծերը եւ վախելով թէ Տիկինը հրաչքի մը

կ'սպասէ իրմէ՝ տեղացուց. Գիտես Տիկին, թէ հրաշքներն ալ հիմա քիչ կը պատահին, եւ ես մեղաւոր անձ մ'եմ։

— Ո՜հ, ըսաւ Շահանդուխտ ժպտելով՝ ես հրաշքի չ'եմ սպասեր միայն կուզեմ որ յանձն առնուս երթալ Թորոսի խօսիլ, դու քահանայ Աստուծոյ ես, եւ երբ նա զքեզ չ'ուզէ ընդունիլ եւ թերեւս մտիկ ալ ընել, խնդրես որ մէկ մ'ալ հոս չի դառնաս այլ Սեւ լեռը վանք մը քաշուիս, եւ ջանաս զինքն համոզել տկարութիւնդ պատճառ բռնելով։ Նա երբ քեզի թոյլ տայ ինչպէս որ հաւանական է, շուտ մը երթաս՝ Հռոմկլա մօրեղբարցս Սրբազաններուն խմացընես մեր վիճակը, եւ խնդրես որ մէկին մէկը դայ հանի՝ այս գաղտնին խօսք հասկնէ, դեռ երեք ամսուան պաշար ունինք, ժամանակ կայ, թէ որ շուտ շարժիս կրնաս զմեզ ազատել։

— Լաւ, բայց գիտես Տիկին ինչչափ ճանրայ է, ըսաւ ծեր վարդապետը մտածելով եւ հաշուելով։

— Գիտեմ, ըսաւ Տիկինը խստութեամբ, երկայն ճանրայ է, բայց պէտք է մտածես թէ՝ Հայր սուրբ, քու աղօթքներովդ ինչչափ հոգի որ չ'ես փրկած այսչափ տարիներու մէջ հիմա պիտի փրկես այս ճանրորդութեամբդ։

— Բայց ես յիրաւի ծեր եմ, բայց հիւանդութիւն մը չ'ունիմ, սուտ ալ պրուցեմ։

— Հայր սուրբ, խնդրեմ, այսպիսի բարակ խըղճմտանքի ժամանակ չ'է, մեր բոլոր ազատութիւնը քեզի է մնացեր։

Վերջապէս կրօնաւորը յանձն առաւ կամայ ակամայ այս ծանր պաշտօնը կատարել, եւ խեղճ մարդը

իրօք ճգնաւոր լինելուն Օշինի երեսը կիրակիէ կիրակի եւ եկեղեցին միայն կը տեսնէր, այն ալ երբ բեմը կ'ելնէր այն տեղն միայն. հիմա երթալ դեսպանութեամբ այնպիսի Իշխանի մը հետ խօսիլ որ իրրեւ արիւնարբու գազան իրեն կը նկարագրէին, իր գործը չ'էր, բայց ճար չի կար, ուստի յանձն առաւ. եւ Շահանդուխտ գինքը լաւ մը կարդացնելէ վերջ հրաման ըրաւ Հայր սուրբին ջորի մը տալ եւ դռները բանալ որ երթայ։

Թորոսի երբ խմացուցին թէ ծեր վարդապետ մը եկեր կ'ուզէր իրեն հետ խօսիլ, առանց գլուխը վեր վերցնելու «Թող երթայ Օշնի քարոզէ Քրիստոսի Աւետարանը, ըսաւ, որ չի ճանչեր, ես հոս նոյն Աւետարանին պաշտպանութեան համար կեցեր եմ։»

Այս պատասխանին վրայ, խեղճ ծերը բոլորովին տարակուսեցաւ, բայց դարձեալ աղաչեց ծեր զօրավարին որ այս պատասխանը իրեն կը բերէր, գինք պարապ չի հանել։ Իսկ ծեր զօրավարը, որ մեր քաջածանօթ Բարկէնն էր, գթալով տարեկից կղերականին վրայ որ իր կորոնը ալ չ'ունէր, ակնարկ ըրաւ եւ վրանին դուռը ցուցուց որ մտնէ, եւ ինք հեռացաւ։

Վարդապետը որ կարծէր թէ դահիճներէ շրջապատեալ մէկը պիտի տեսնէր, զարմացաւ երբ տեսաւ զթորոս երեք չորս հատ վեղարաւորներէ շրջապատեալ որոնք չորս կողմը նստած գորգերու վրայ շարունակ կը գրէին ինչ որ Իշխանը տուն կուտար, եւ որ մտնող մը տեսնելով գլուխը վեր վերցուց եւ թէպէտ նեղացաւ, բայց նայելով թէ ծեր կորագլուխ եկեղեցական մ'է, ոտք ելաւ, եւ առանց խօսելու ձեռքէն բռնեց քովը նստուց եւ իր մեծ եւ

խոր աչքերը վրան սեւեռեալ՝ ասասեց որ խօսի. այս ընդունելութիւնը խեղճը բոլորովին շփոթեց։

— Կը տեսնես, Հայր սուրբ, թէ ես ինչչափ զբաղեալ եմ, զրուցէ, ինչ պիտի զրուցես, միայն առաջուց կ'իմացնեմ թէ բերդը անպայման ինձի յանձնելէ զատ ուրիշ դաշինք չ'եմ ընդունիր։

— Եթէ այդ այդպէս անդառնալի վճռուած է, ըսաւ ծերը, գոնէ ինձի հրաման տուր, մեծ Իշխան, որ երթամ վանք մը քաշուիմ, վասն զի հիւանդ եւ տկար անձ մ'եմ։

— Բայց ներսը քեզմէ զատ քահանայ կայ։

— Երկու քահանայք ալ կան։

— Լաւ, ազատ ես, ըսաւ Թորոս եւ իր թուղթերը ձեռք առաւ։

Պաշարմունքը կը շարունակէր եւ Թորոս այս բանակի կեանքը յամառութեամբ կ'անցընէր, կ'ելնէր երբեմն իւր շրջանը կ'ընէր, եւ դարձեալ կը դառնար, միտքը որոշ դրած հիմնայատակ ընել Լամբրոն։ Եւ երբ իւր դիտաւորութիւնքը անխախտ՝ այս վիճակին մէջն էր, ահա խմացուցին իրեն թէ Եպիսկոպոս մը Կաթողիկոսին կողմէն օրհնութեան թուղթ բերելով հասեր էր բանակը։ Հրամայեց բերել եւ վրանին դրանը առջեւ ելաւ դիմաւորելու եւ առջի աչք ձգելուն կշռեց թէ սովորական մարդ մը չ'էր դիմացինը։ Պարզ եւ պարկեշտ թէ հագուստին՝ թէ ձեւին մէջ, միջահասակ՝ գեղեցիկ եւ քաղցր աչքերով ալեւոր մ'էր, եւ որ բերանը չի բացած թուղթ մը հանեց եւ տուաւ Իշխանին յարգութեամբ։ Իսկ նա, հրաւիրելով հիւրը նստելու, կարդաց թուղթը ամենայն ուշադրութեամբ, եւ քովը դնելէն վերջը.

— Մեր պարտքն է, Սրբազան, եկեղեցւոյն եւ մեր կրօնական գլխոյն հրամանաց հնազանդիլ երբ խնդիրը կրօնական է։ Ինձմէ աւելի մէկը կարելի է չի գտնուի Հայ ազգին մէջ նոյն հրամանները յարգելու համար բայց ամեն բան սահման մը ունի. երբ խնդիրը եկեղեցւոյ իրաւասութենէն դուրս է, եւ ազգին ալ վնասակար, ես չ'եմ կարծեր թէ Հայոց ազգին վեհաշնորհ կրօնական գլուխը այնպիսի բան մը առաջարկէ որ անիրաւ լինի։ Իսկ որովհետեւ դուք հեռաւոր ճանրէ կը հասնիք, եւ յոգնած էք, այս նիւթին վրայ հիմա խօսիլ անտեղի է, հանգչեցէք, վերջը ինձ ալ մտիկ կ'ընէք, ձեր ազգականներն ալ մտիկ կ'ընէք, եւ թէ որ արդարութեան հետք մը միայն անանց քով գտնէք, ես ձեզի խօսք կուտամ ձեր երկու եղբարց արքայութեան վարձքը լիովին կատարել։

— Այս կերպով ըսուած խօսքի, ես ինչ պատասխան կրնամ տալ, Իշխանդ մեծ, ըսաւ քաղցրութեամբ Եպիսկոպոսը որ նոյն ինքն Ներսէսն էր Շնորհալին, եղբայր Գրիգորիս Կաթողիկոսի. Ես ուրախ եմ որ այնպիսի վեհազնի մը հետ գործ ունիմ որ ազգին օգուտը նախադասել եւ կրօնքի պատուիրաններն յարգել կանոն ընելն կը խոստովանի. ասկից աւելի ինչ շնորհք կրնայի խնդրել Աստուծմէ։

— Հիմա, Սրբազան հայր, ըսաւ Իշխանը ուրախ ելնելով, ներեցէք որ հրաման ընեմ, ձեզի լաւ վրան մը պատրաստեն։

— Թէ որ հրաման եւ թոյլտուութիւն ընէք երթալու Լամբրոն . . .

Ձեզի համար արգելք չի կայ, երբ որ ուզէք կարող էք մնալ, ամեն դուռ ձեզի բաց է։

Ներսէս ոտք ելաւ հրաժարական ողջոյն տալու եւ մոտաւ Լամբրոն։ Քիչ մը վերջը իր փոքրաւորներէն մէկը՝ որ պահեր էր Թորոս, կերակրեղինաց հանդերձանոք կը մտնէր սովեալ բերդին մէջ ուր քանի մը ամսէ ի վեր հացի պաշարէ զատ բան չէր մնացեր։

Կրնանք երեւակայել թէ լեզուանի կին մը, եղբօրդուստր բարձրաստիճան եկեղեցականին, շատ դժուարութիւն չի քաշեց զանի համոզելու եւ դառնութեամբ լեցնելու ընդդէմ Թորոսի, մանաւանդ երբ ակն յանդիման կը ցուցնէր իրեն տարուոյ մօտ պաշարման վիճակը, իրենց անդրանիկը տարին չի կատարուած այրիութեան դատապարտեալ փախստական հարսէն, եւ ամեն պատգամաւորի անդութ եւ անփոփոխ պատասխանը հիմնայատակ կործանելու զամբրոն։

Ներսիսի աղաւնակերպ սիրտը չէր հասկնար այսպիսի խստութիւն եւ անդթութիւն, բայց Թորոսի վսեմ կերպարանաց եւ խօսքերուն ազդեցութիւնը իրեն կը զրուցէր թէ կար նաեւ ուրիշ պատճառ մը որ անշուշտ յայտնի պիտի լինէր։

Ուստի երկրորդ օրը երբ բանակը եկաւ, եւ սկսաւ խօսք բանալ, Թորոս բացարձակ իրեն խմացուց թէ զինք իբրեւ դատաւոր ընդունելու պատրաստ էր, միայն թէ Օշին պէտք էր որ գար ներկայ լինէր եւ պատասխանէր ամեն ամբաստանութեանց։ Թէպէտ Օշին այս պայմանը ընդունելու շատ դէմ կեցաւ, բայց կնոջն ու բոլոր ընտանեաց յորդորանաց չի կրնալով դէմ կենալ, մանաւանդ թէ փրկութեան ուրիշ յոյս մ'ալ չ'ունենալով, պարտաւորեցաւ յանձն առնուլ։

Եւ ահա խաղաղութեան հրեշտակը յակամայս եղաւ դատաւոր։ Թորոս հոն մի առ մի կը ցուցնէր բոլոր անցելոյն մէջ թէ ինչչափ ստելի եւ վնասակար դտած էր միշտ պատերազմը եւ թէ անոր համար իր երկու եղբարց հետ քանի քանի անգամ աւրուած էր, եւ թէ ինչպէս պարտաւորած իր ազգին պատուոյն եւ ազատութեան համար պատերազմելու ընդդէմ Ցունաց եւ այլազգեաց եւ թէ միշտ այս ամեն պատերազմներու մէջ թէ որ Օշին անձը իրեն դէմ գտնուած չ'էր, իր դրդռութիւնքը միշտ գտնուած էին. թէ որ իր եղբօրը Ստեփանէի անգութ սպանութեան գործակից չ'էր, կամակից լինելուն ապացոյցները ի ձեռին ունէր։ Թէ որ նորա մահուանէն վերջը Թորոս եւ բոլոր Հայք՝ Ցոյները խորտակեցին եւ անկարող ըրին, Օշին աւելի Ցոյն քան զբոլոր Ցոյները՝ թուղթ թուղթի վրայ կը գրէր հրաւիրելով դարձեալ զկայսրն ի պատերազմ եւ խմացնելով թէ՝ «Բանի որ Ռուբինեան ապստամբ զարմը մնար աշխարհիս վրայ եւ բնաջինջ չ'լինէր, Կիլիկիա խաղաղութիւն պիտի չ'գտնէր յաւիտեան»։ Եւ այս թունաւոր խօսքերը այն միջոցին կը գրուէին երբ ինք Թորոս իր մէկ հատիկ զաւակը անոր տղուն հարսնութեան կուտար, շնորհելով փրկանաց գինը եւ պատանդը իրեն փեսայացնելով։ Եւ խօսքերը բաւական չի համարելով կ'առնէր կը դնէր մէջտեղ Օշին ստորագրութեամբ գրուած գրերը որ անուրանալի վկայք էին իր ըսածներուն։ Եւ երբ նա եւ Ներսէս ինքն ապշած՝ ընդարմացած բերան չ'էին բանար, այն ատեն դառնալով առ դատաւորն՝

— Հայր Սրբազան, ըսաւ, թէոր Մերուժան,

թէ որ վեռա Սարգիս հոս սա մարդուն հետ նստած լինէին, կարծեմ թէ իմ մի միայն պարտքս այս մարդը անոնցմէ տարբերել չէր, այլ հաւատարակէս պատժել պէտք էր լինիլ. շատ եղաւ այսչափ տարիներու համբերութիւնս, եւ ես հիմա իմ անձիս միայն պարտաւոր չեմ այդ դղեակը հիմնայատակ կործանելու, այլ սուրբ պարտաւորութիւն մ'է ինձ իմ ազգիս համար ասա մատնութեան՝ դաւաճանութեան բոյնը անհետ ընել, վասն զի հոն՝ դորա հանդիպակաց պարիսպներուն մէջ գրուեցան պատրաստուեցան այդ գրութիւնքը, հոնկից ելան Հայ զինեալ ձեռքեր իրենց եղբարց արիւններուն մէջ թաթխուելու համար. անոր համար ահա տարի մը ժամանակ կը լինի որ ես հոս այս վրանին տակ կը պատեմ. Ափսոս ձեզի, Սրբազան, որ այսպիսի փեսի մը վիճակեր էք, այնչափ եւ աւելի թերեւս տխուր ինձի որ այդպիսի հօր մը զաւակը ինձի փեսայացուցեր եմ։

Ս. յոյս խօսքերը թէպէտ առանց կրքի եւ հանդարտ ձեւով ղրուցուած՝ այնչափ արհամարհանաց ծանրութիւն բեռնաւորեցին Օշնի վրայ, որ գլուխը կուրծքին վրայ խոնարհեցաւ, արձանի պէս մնաց, եւ Ներսէս տխուր հարցուց իրեն թէ՝ այն թուղթերը իրեն լինելը կ'ընդունէր։ Իսկ երբ նա աչքով միայն «Ս. յոյ»ն մը ղրուցեց, այն ատեն հրաւիրեց զինքը Լամբրոն դառնալ, եւ մնաց Թորոսի եւ անոր զօրականաց հետ։ Սկսաւ իր շնորհալի լեզուաւ ճառել համոզիչ խօսքերով թէ քրիստոնէական պարտաւորութեանց առաջիններէն մէկն է ներողամիտ լինիլ, եւ թէ վրէժխնդրութիւնը ինչչափ որ քրիստոնէական սկզբանց դէմ էր, նոյնչափ եւ աւելի մեծ եւ վեհ սրտերու չէր վայլեր։

— Լաւ, Հայր սրբազան, դուք Քրիստոսի եւ Հայոց մեծ հայրապետին անունով զիս կը յորդորէք սիրոյ եւ խաղաղութեան, ես ալ որ առջինին կը հաւատամ, եւ երկրորդը կը յարգեմ, յանձն կ'առնեմ վերցնել պաշարմունքը եւ թողուլ Լամբրոն քար գայթակղութեան Ռուբինեանց. միայն թէ դուք ալ որ Լուսաւորչայ ցեղէն կ'ելլէք եւ նորա սուրբ աթոռին վրայ նստած էք զինուորի մը աստուածաբանական յորդորը չի մոռնաք, Հայ եկեղեցւոյն փոքր դրօշակը անկախ պահեցէք, ինչպէս ես ազգային անկախութեան դրօշակը անկախ պահելու կը ջանամ։ Հռոմկլայի եւ Լամբրոնի գաղափարաց մէջ նաեւ ազգակցութիւն մը ցաւօք կը նշմարեմ, վասն զի ինձ այնպէս կ'երեւայ թէ սխալ ճանբու մը կը հետեւիք թէ միացնել կ'ուզէք ձեր եկեղեցին յունականին հետ։

— Քրիստոսի եկեղեցին մի է, ըսաւ Ներսէս, եւ մեր պարտքն է ջանալ միշտ ի սէր եւ ի խաղաղութիւն բերել զամենքը։

— Ես աստուածաբանական խնդիրներու չ'եմ մտներ, բայց կշռեցէք նախ եւ այնպէս գործեցէք. այս է իմ ըսելիքս։

Խաղաղութեան դաշինքները դրուեցան, Շնորհալին ինք եղաւ երաշխաւոր Օշնի, եւ Թորոս խոստացաւ որ Գոհար տարուոյն մէկ մասը Լամբրոն անցնէ։ Լաւ յարաբերութիւնք հաստատուեցան ընտանեաց մէջ որ մինչեւ Թորոսի մահը տեւեցին։

ԳԼՈՒԽ ԻԷ.

ԴԱՒԱՃԱՆՈՒԹԻՒՆ

Հոգեւորական իշխանութեան շարժումնը այն միջոցին, Թորոսի ախորժելի չ'էր։ Գրիգորիս կաթողիկոսը բանագնացութեան վրայ էր Ցունաց կիւ Մանուէլ կայսեր հետ, որ ժամանակին կրօնասիրական գաղափարաց եւ իր քաղաքագիտական օգտին հետեւելով կը փափաքէր միութեան Հայ եկեղեցւոյն հետ։ Իսկ Թորոս միութեան մէջ նախ սուզման վտանգ կը տեսնէր, երկրորդ Հայ եկեղեցւոյն մէջ՝ եթէ ոչ բաժանումնը՝ գոնէ տարաձայնութեան վտանգ կը նշմարէր, անոր համար, Հռոմկլայ սկսած եւ լինելիք կրօնական բանագնացութիւնքը ընտակար դատելովն ալ, այնչափ սիրելի եւ պատկառելի գտաւ իրեն հաշտարար դեսպան եկած անձը՝ որ համառօտ քանի մը խօսք միայն զրուցել բաւական համարեց, ինչպէս տեսանք, եւ այլ ամենեւին այդ խնդիրով զբաղիլ չ'ուզեց։

Մանաւանդ որ իր ծրագիրը ընդարձակ էր եւ շարունակ պատերազմները հազիւ թէ ժամանակ ձգած էին իրեն իւր ժողովուրդը մեծցնել գաղթականութեամբ, որ յիրաւի կը յաջողէր, բայց ոչ ըստ իւր փափաքանաց, ինք որ կը փափաքէր Հայաստան մը ընել երկիրը, Հայաստան մը զօրաւոր եւ անթափանց բնութեան պարիսպներու եւ ծովու սահմանին մէջ պարփակեալ. ուստի երբ կարծելով թէ ալ խաղաղութիւն գտած էր բաւական երկիրը, ոչ արտաքին թշնամւոյ եւ ոչ ներքին բանսարկութեան վտանգին ենթակայ էր, իր բոլոր գործունէութիւնը տուած այս իր գիտաւորութեան կ'աշխատէր՝ կը շրջագայէր՝ նոր եկելոց կ'օգնէր՝ կը տեղաւորէր՝ չ'ունեցողին կուտար եւ ստացուածքի ապահովութեան կը հսկէր, եւ իր յոգնած մարմնոյն հանգիստ եւ զուարճութիւն՝ որան էր, եւ քանի մը հազուագիւտ եւ իմաստուն անձանց տեսութիւնը։

Իր բոլոր զօրավարքը եւ ասպետքը այն մարդիկն էին՝ որ իր Կիլիկիա ոտք կոխած օրէն թէ եւ թիկունք եղան՝ պատերազմեցան հսկաներու պատերազմը, Ցոյնը՝ Թիւրքմէնը՝ Սկիւթացին եւ Արաբացին վանեցին, եւ Թորոս անոնց մէկուն աշխատութիւնը անվարձ չի թողուց, կամ բերդի կամ դղեակի մը տէր էին, կամ կառավարիչք քաղաքի կամ ուանի. վերջապէս չի կար ոք որ իր աշխատութեան վարձքը առած չ'լինէր. այն տժգոհները որ քննադատութեան մոլութիւնն ունենալով երբեմն շարունակ կը գանգատէին, ալ հիմա Թորոսի ըսածն ու ըրածը գերագոյն կը գտնէին առանց անգամ խորհրդածութեան, բաւական էր թէ նա հրամայած լինէր. եւ այս ոչ բռնաբար, այլ համոզմունք մը դարձած էր թէ ինչ որ նորա գլխէն կը ծնէր՝ խմաստուն կշռողութեան հետեւանքն էր։

Միայն մէկ մարդ մը կար անուղղելի, որ գոհ պիտի չ'լինէր մինչեւ իր մահուան օրը, եւ այս մարդը այնպիսի անձ մ'էր՝ որ իր քաջութեան եւ յանդուգն կորովոյն եւ Ռուբինեան սերունդէն լինելուն համար ոչ ոք կրնար դիմադրաւել, ահա այս մարդն էր որու գլխէն անցած պատահարք՝ աղէտք եւ ժամանակ օգուտ մը չ'էին ըրած իր խելքին.

միշտ յանդուգն, միշտ անհանդարտ, միշտ անդուռն բերան, միշտ անխորհուրդ ի ձեռնարկութիւնս, Թորոս ճանձրացած էր իրեն դէմ եղած գանգատներէն, ժողովուրդը ճանձրացած իրեն դէմ բողոքելէ. մանաւանդ որ ամենը գիտէին թէ վիշտ եւ վերք մ'էր այդ եղբայրը Իշխանին սրտին։ Ուստի որք նորա շուրջն էին՝ կը ջանային անոր վրայ եղած գանգատներուն մէկ մասը ծածկելու. շատ անգամ Իշխանին չ'իմացուցած Բաբկէն, Սարգիս, Թոռնիկ, եւ մինչեւ Կոստանդին՝ անզգամ եւ անգութ գործերը կը պահէին, վասն զի գիտէին թէ Թորոսի սիրտը պիտի վշտանար։ Գիտէին մանաւանդ որ Ստեփանէի մահուանէն վերջը Մլեհի դարձը ի Կիլիկիա եւ եղբօրն հետ համակամ եւ միաբան շարժիլը եւ անոր եղբայրաբար վրիժառու շարժմունքը անտարբեր չ'էին երեւցած Թորոսի։

Ուրեմն այս վիճակին մէջ, երբ Բաբկէն եւ Թոռնիկ (որ շատ սիրելի եղած էր Թորոսի իր հայրենական եւ անձնական քաջութեանց եւ ուղղութեան համար) անցեալին վրայ խօսելով ժամանակ կ'անցընէին վահկայ բերդը, Սարգիս ներս մտաւ եւ նստաւ, բայց իր զուարթ բնաւորութիւնը իբրեւ թէ կորուսած էր այն օրը, նա որ միշտ ուրախ էր եւ միշտ գաւեշտը կը սիրէր։

— Հէյ տղայ, ըսաւ Բաբկէն, այսօր սգաւոր ես որ բերանդ չի բացուիր, մանուկ մեռնելուն տարեդարձն է։

— Այն օրը չ'եմ գիտեր, կաչի մեռելոց օրն երէկ էր, բայց ես ոչ մեռելն կը սիրեմ եւ ոչ մեռնիլը։ Իմ սիրտս նեղութիւն կայ այսօր, բայց դուք ալ

ուրախ մարդիկ չ'էք, որսի երթալու փափաք մը ունիմ այս սրտիս նեղութիւնը փնտռելու համար, ով ընկեր կայ, եւ Ք՝ը, այն տեսնենք։

— Դու ալ Իշխանին պէս յոգնութիւնդ որսի աշխատութեամբ կ'առնուս. նա քսան եւ չորս ժամ կ'աշխատի՝ կը վազէ՝ կը դրէ՝ դրեալ կուտայ, եառքը օրսի կը հեծնէ, յոգնութիւնը յոգնութեամբ կ'առնու. դու ալ այն խելքէն ես։ — Ես ծերացայ, տղայ հիմա հազիւ թէ կ'ուզեմ շարժիլ։

Պատերազմի համար ինչպէս ես, Բաբկէն հայրիկ։

— Պատերազմն ուրիշ է, հոն մարդու երիտասարդութիւնը քիչ մը ետ կը դառնայ. փողին ձայնին արիւնը կը դառնայ, սիրտը կ'եփի։

— Թէ որ դու այդպէս կ'ըսես, Մլեհ Իշխանը ինչ կ'ըսէ որ երեք օր մարդու թասըլտակել իր սուրին կամ նիզակին հարուածին տակ չի տեսնէ՝ գիշերն ի բուն չի քնանար, ըսաւ Թոռնիկ խնդալով։

Մլեհ Իշխանը . . . ըսաւ եւ կեցաւ Սարգիս։

— Մի կարեր, լմնցուր խօսքդ, գրուցեց Բաբկէն։

— Չ'եմ լմնցներ, վասն զի թէ որ ես լմնցնեմ դու առջինը կը լինիս բարկանալու։

Լռութիւն մը տիրեց, Բաբկէնի խոր աչքերը քիչ մը պզտիկցան եւ շուրջ չորս կողմը զննելէն վերջը՝

— Սարգիս, ըսաւ, դու այս օր ծանր մտածմունք ունիս, լեզուիդ տակն ալ գաղտնիք մ'ունիս, այս դռնէն ներս մտնելէդ ի վեր կը փնտռուիս որ յայտնես եւ չ'ես ուզեր. Աստուած վկայ, թէ որ Թոռնիկ հոս չ'լիներ, ես մինակ որ լինէի պիտի բանայիր, այդպէս չ'է, չիտակ խօսէ։

— Եղբայր, թէ որ այդպէս է, ահա ես կ'երթամ, ըսաւ Թոռնիկ ելնելով։

— Ո՞ւր, կեցի, ըսաւ Բարկէն թեւէն բռնելով եւ նստեցնելով. որդեակ Սարգիս, ինչ որ ծանր բան ունիս ինձ զրուցելու, մի վախեր, Թոռնիկին ալ կրնաս ըսել. ես զինքն լաւ ճանչցեր եմ։

— Ես անկից կասկած չունիմ, մեծ վստահութիւն ալ ունիմ, բայց պապերու առակ է «Գաղտնիք երեք հոգիի մէջ գաղտնիք չ'են, յայտնիք են» . . . Թոռնիկ, հոգիդ սիրես, մ'առնուիր, նստէ, ես Բարկէն հայրիկ թէ չ'լիներ, քեզ պիտի զրուցէի. չիսթեր ինացեր եմ, խնդիրը ծանր է. Իշխանին սիրտս չի տանիր որ համարձակիմ բանալ։

Բարկէն ուժովմը ձեռքէն քաշելով առաւ Սարգիս բազմոցին ծայրը նստեցուց եւ կամաց ձայնով ըսաւ.

— Ի՞նչէ, զրուցէ, որդեակ Սարգիս, մենք երեքս մէկ հոգի ենք, ես մարդիկ լաւ կը ճանաչեմ. տէ՛ զրուցէ։

Այս դիրքին մէջ երեք գլուխ իրարու մօտեցան, Թոռնիկին լայն եւ պարզ ճակատը՝ անկեղծ եւ մաքուր նայուածքը, Սարգսին սուր եւ կասկածոտ աչքերը, Բարկէնի երկայն եւ ճերմակ յօնքերը, որ աչքերը գրեթէ կը ծածկէին, իրարու հակառակ դէմքերով զարմանալի միութիւն մը կը կազմէին այս երեք անձանց մէջ. Սարգիս սկսաւ իր գաղտնիքը պատմել։

«Քու առջեւդ էր, Բարկէն, երբ Իշխանը ինձի հրամայեց որ Հալէպ երթամ, անծանօթ՝ քաղաքը մտնեմ, իբրեւ վաճառական քիչ մը ապրանք առնուիր, աչքէ անցուներեմ, իմանամ թէ ինչ կ'ընէ Նուրէտտին, ինչ կը խօսի ժողովուրդը, ինչ շարժմունք կայ հոն, շաբաթ մը հոգիս կենամ ու դառնամ.

կեցայ նայեցայ, ապրանքներն ալ իշու մը վրայ բարձած, ես ալ դուրսէն անցէն, մեր տղոցմէ մէկը մինակ հետս առած կը դառնայի։ Արեգի վանքը հասայ, տղուն ըսի որ կենդանին առնու բերդը տանի. ժամուան մը ճանբայ կար դղեակն հասնելու, եւ արեւն ալ իջնելու մօտ էր. մտայ անտառը որ դեռակին մէջ լուացուիմ, ձայներ կային, կամաց կամաց մօտեցայ. հինգ վեց Թիւրքմէն նստած էին, ես Թիւրքմէն կ'ըսեմ դուք աւազակ իմացէք, իրենց լեզուաւ կը խօսէին. ինչ եղաւ զարմանքս երբ մեր Մլեհ իշխանը ատոնց գլուխը տեսայ. «Զ'է, կ'ըսէր ցուլի պէս մարդ մը, հազար ոսկի ալ տաս ես այդ մարդուն վրայ չ'եմ քալեր. ով նորա վրայ կը քալէ մահուան բերանը կը քալէ, այս յաւանակները կ'ուզես համոզէ, տասն եւ ութը տարու էի՝ Ռապանի ճանբան՝ երբ հինգ վեց հազար հոգի մենք անոր փոքրիկ խումբին վրայ ինկանք, ողջ բռնել կը կարծէինք, այն պզտի խումբը կարծես մեծցաւ չատցաւ, մեր արիւնը ջուրի պէս կը վազէր. այդ քու եղբայրդ վիշտ դարձաւ, ամեն մէկ շրջանին յաղն ու ձախ սուրը կայծակի պէս կ'իջնէր, ինկնողը ալ չ'էր ելներ։ Ես ծառի մը կռնակ կծկտած պահուած կը դողայի ու կը նայէի, մինչեւ որ կամաց մը ծառն ի վեր ելայ, անկից կը տեսնէի, տերեւի պէս կը թափէին ամենքը անոր սուրին տակ. այն օրէն մինչեւ այսօր չատ պատերազմ տեսայ, չատ տեղ դտնուեցայ, ես այդ մարդուն պէս մարդ չի տեսայ. ով կ'ուզէ քեզ հետ թող երթայ, ես այդ գործին մէջ մատ չունիմ։» Եւ ահա սկսաւ Մլեհ բարձրաձայն խնդալ մարդուն վատութեան վրայ եւ ծաղրել. «Ամիլեցէք այս մո-

բուքները՝ կնիկ եղէք » ըսելն լսեցի ու տեսայ որ ոտք ելաւ. անոնք ալ ոտք ելան. ես կամաց մը քաշուեցայ մտայ Թուփերուն ետին, դարձայ եւ կը տեսնէի Մլեհ որ կ'անցնէր դիւական ծիծաղ մը ճգելով այդ աւազակ Թիւրքմէններուն վրայ։ Իրաւ, առուտուրն աւրուեցաւ, բայց այդ մարդը եղբօրը հորը կը փորէ, գինովութեանը դուրս կուտայ, օր մ'ալ կ'ելնէ այնպէս բան մը կ'ընէ որ մեր բոլորին ու ազգին գլուխը ճիւն կը բերէ։ Ես այս տեսածս ու լսածս Իշխանին պատմելու չ'եմ համարձակիր, կ'ամաչեմ, անոր համար քեզ ըսելու եկայ. դու մեր ծերն ու խելօքն ես, ինչ ընեմ . . . մանաւանդ թէ ինչ ընենք. ահա Թոռնիկին ալ երեսին դոյնը դարձաւ։

Եւ իրօք ազնուական երիտասարդին երեսը ճեպ ճերմակ կարեցաւ. ճակատը մարգրտի պէս քրտնեցաւ եւ սրտին զարնուածքը քովիններին կրնային լսել թէ ուշադիր լինէին, եւ չի կրնալով դիմանալ՝ առանց բերանը բանալու ելաւ եւ սկսաւ սենեկին մէջ վեր վար պտըտիլ։

Բարկէն անշարժ անխռով մոիկ ընելէ վերջը, աչքերը գոցած իբրեւ թէ քուն կը լինէր, եւ ձայն չ'էր հաներ, յայտնի է թէ կը մտածէր։

Իսկ Սարգիս երբ բաւական սպասեց, ալ համբերութիւնն հատնելով՝

— Եղբարք, ըսաւ, ես ձեզի բան խօսեցայ, մէկերնիդ արձան եղաք անշարժութեան, միւսնիդ նստիլը մոռցաք. տէ խօսեցէք, այս անզգամը ո՞ դիտէ ինչ կը նիւթէ հիմա եղբօրը դէմ։

— Հիմա նա նստած հովանոցը, իր օղիին ջիրը կը պարսէ, ես որ գալուս հոնկից կ'անցնէի տեսայ.

մեղք որ Իշխանին եղբայրն է, ես ալ քեզի պէս չ'եմ համարձակիր մարդու զրուցել այդ վատ դաւը՝ ուր մնաց եղբօրը. ըսաւ Թոռնիկ։

— Ուրեմն ինչ ընելու է, կ'ըսէր Սարգիս, Բարկէնի դառնալով։

— Ինչ ընելու է . . . ըսաւ Բարկէն, ինչ պիտի ընեմ, կենամ որ անկարծելի ժամանակ այդ անզգամ խենթը ազգին տուն փլցնէ. հիմա Իշխանը ուր որ է կուգայ, առջի խօսքս իրեն այս պատմութիւնը մինի, դուք ալ մի հեռանաք որ եղելութիւնը տեղն ի տեղ յայտնէք։

Սենեկին մէջ երկար լռութիւնն որ տեւեց միայն ճիոց սմբակաց ձայնէն ընդհատեցաւ, Իշխանն էր որ կը դառնար։ Բարկէն որ նորա երեսը գիտէր կարդալ մէկ աչք նետելուն, սանդուխին գլխէն երկու սպասուց որ քովն էին՝ «Ա՛խոռ, կ'ըսէր, այս երեկոյ որ Իշխանը զուարթ է, պիտի դառնացնենք զինքը, տեսէք Կրակին պարանոցը կը շոյէ, ճիասպասին հետ կը խօսի . . . » բայց Բարկէն կ'ուշացնէր իր խօսքը. «Կերակուրը հանդիստ ուտէ Իշխանիկս, կ'ըսէր ինքնիրեն, դեռ քիչ մը ժամանակ ալ անցնի»։ Երբ կերակուրէն ելան, եւ տեսաւ որ Թորոս իր սենեակները պիտի քաշուէր, ալ Բարկէն ելաւ դիմացը կանգնեցաւ։ Երբ այն կեցուածքը տեսաւ Իշխանը, որ նոյնպէս իր ծերուկին ամեն շարժմանց նշանակութիւնը գիտէր, շուտ մը խմացաւ թէ ծանր բան մը կայ։

— Խօսէ, Բարկէն հայրիկ, շուտ ըրէ, դու կարեւոր բան մը ունիս ինձ խմացնելու. ինչ է։

— Մլեհ Իշխանն է դարձեալ, Տէր։

— Նոր յիմարութիւն մը։

— Ցիմարութեանց վատթարագոյնը։

— Ի՞նչ, ըսաւ Թորոս ընքու�՝ները իրարու կըպ-ցընելով։

— Քեզ կ'ուզէ սպաննել։

— Ո՞վ է տեղեկացեր, ըսաւ քննող աչք մը նետելով Սարգսի եւ Թոռնիկի վրայ, որք մէկ կողմ կայներ էին առաջնին նայելով իրրեւ յանցաւոր։

— Սարգիս տղայ, պատմէ ամեն բան, ըսաւ Բարկէն։ Երբ Թորոս անչշունչ մտիկ ըրաւ ամեն բան.

— Դիտես, Բարկէն հայրիկ, զրուցեց, Ստեփանէ կասկածով մը տասն ամիս բանտարկեցի, սրտիս վէրքէ այդ գործս, իրաւ Մլեհ Ստեփանէ չ'է, բայց դարձեալ խելքին փչածը դուրս կուտայ, աւելի կը խօսի քան թէ կ'ընէ. ասոնք ամենքը պէտք է մտածել, եաքը շարժիլ։

— Տէր իմ, ըսաւ Բարկէն բարկութեամբ, գոնէ ինձ հրաման տուր որ պէտք եղած զգուշութիւններն ընեմ։

— Լաւ, ըսաւ Թորոս ծիծաղելով, քեզի հրաման առանց դուրսը ձայն տարածելու եւ առանց զիս անհանդիստ ընելու գիտցածդ ընել։

— Միայն Թոռնիկ քեզ անձնապահպանեալ լինի, գոնէ զայն կ'ընդունիս։

— Լաւ։

— Ես Սարգսի հետ ինացած զգուշութիւնները կը հոգանք։

— Լաւ, լաւ, լաւ. Բարկէն հայրիկ, գիտցածդ ըրէ, բաւական է թէ ինձի գանգատ չի հասնի։

— Հոգ մ'ըներ Իշխանիկս։

Եւ երբ Թորոս գնաց քաշուեցաւ, մեր երեք բարեկամները իրարու երես կը նայէին.

— Ալ Իշխանին կեանքը ուղղակի քեզի յանձնուած է, Թոռնիկ։

— Առաջ Աստուած, ըսաւ քաջ երիտասարդը, որու պայծառ կերպարանքին վրայ սրտին մաքրութիւնը կը փայլէր, ես ոտքս հետքէն չ'եմ զատեր, ինք ուր է՝ տունս ալ թող հոն լինի։

— Ապրիս որդեակ։—Իսկ մենք, Սարգիս, ալ Մլեհ ուր երթայ, ինչ ընէ՝ մեզի բան գործ ընենք։

— Լաւ, ըսաւ Սարգիս. եւ երեքն ալ դնացին իրենց սենեակները պառկելու։

— Ա՛լ Թոռնիկ անբաժանելին եղաւ Թորոսի, իր յատկութիւնքը անոր քով աւելի կատարելագործուեցան։ Բայց շատ անգամ կը տեսնուէին Թորոսի քով երկու դեռահաս երիտասարդք, Ռուբէն եւ Լեւոն, որոնց սգաւոր մայրը Պապեռոնէ զիրենք կը բերէր իրենց հօրեղբօրը Վահկայ բերդը. թշուառ Ստեփանէի երկու զաւակներուն կերպարանքը կը վկայէին արդէն թէ Ռուբինեան զարմին շառաւիղք էին։ Հօր գութ եւ սէր թէպէտ ունէր Թորոս երկուքին վրայ հաւասարապէս, բայց Բարկէն որ գուշակութեան ձիրքն ունէր, «Սա պզտիկը հօրեղբօրը տեղ բռնելու յոյս կուտայ, Ռուբէն հօրը զաւակն է, Լեւոն հօրեղբօրը եղած է»։ Եւ իրօք տղան դիտող բնաւորութիւն եւ մեծ համակրութիւն ունէր հօրեղբօրը, ամեն բերնէն ելած խօսքերուն ուշադրութիւն կուտար՝ երբ Ռուբէն զուարճութիւնը ամեն բանէ աւելի կը սիրէր։

Քանի մը ամիս անցած էր Սարգսի այն դիպուածէն վերջը, երբ Թորոս օր մը որսի պիտի ելնէր Պեռամոյ ակունք ըսուած տեղը, յանկարծ երկինք

մթնցաւ եւ սոսկալի փոթորիկ մը արգիլեց. «Վաղը մեր որսը» ըսաւ Թոռնիկին, եւ երկրորդ առաւօտուն հեծաւ որսի, ինչպէս իր սովորութիւնն էր կանուխ, չորս հինգ հոգի միայն կային հետը։ Իրեն ընկերացած էր նաեւ Լեւոն եղբօրորդին։ Հազիւ թէ ձիերը ճգեցին եւ իրենք սկսան ցրուիլ այծեամներու խումբ մը պաշարելու համար, ահա Թոռնիկ որ Լեւոնի քովն էր նոյն միջոցին կանչ առաւ՝ «Եսեւէս եկու» ըսաւ եւ ճանբան փոխելով չիտակ դէպ ի այն կողմը սրացաւ ուր արշաւեր էր Թորոս, վասն զի զինուց փայլ մը կարծեց նշմարել այն կողմը, եւ իրօք երբ քիչ մը յառաջացաւ տեսաւ որ չորս հինգ սպառազէն Թորոսը շրջապատեր էին. իսկ նա այս յանկարծակի յարձակումը տեսնելով մեծ ծառի մը բունին կռնակը տուած պաշտպանողական դիրքի մը մէջ անխռով կը դիտէր զինք պաշարողները, եւ դեռ Թոռնիկ չի հասած՝ իր ահագին Լեւոնեան սուրը շողաց եւ երկու թշնամի սուրեր օդի մէջ թռան. ճիշդ այն միջոցին Թոռնիկ հասնիլն ու սուրի հարուածով անզգամներուն մէկը գետինը ձգելն մէկ ըրաւ. Լեւոն այն միջոցին իր եռանդուն ատրիքին ձայնին միշտ լսելով՝ առանց սպասելու՝ քիչ մը հեռուն կեցած բարձրահասակ մարդ մը տեսնելով՝ որ սաղաւարտին դիմակովը ծածկուած՝ սուրը ձեռքը աւելի հանդիստաւոր կ'երեւէր եւ հրամանատար, յարձակեցաւ անոր վրայ, որ ճանճ մը վանելու պէս երիտասարդին սուրը կանգուններով հեռու նետեց եւ առանց քայլ մը առնելու իր պատերազմողներուն վրայ կը նայէր անշարժ արձանի մը պէս, որոնք Թորոսի եւ Թոռնիկի հարուածներուն տակ կը կործա-

նէին իրարու վրայ, եւ երբ տեսաւ թէ չորս հինգ հոգի արդէն ընկած էին եւ երկու երեքն ալ ծանր վտանգի մէջ, եռին դարձաւ՝ ցաթկեց ահագին խրամ մը, եւ սկսաւ ժայռոտ ու մացառուտ լեռն ի վար ցաթկել, բայց հազիւ թէ ութը տասը քայլ վազած՝ երեք հոգի դիմացը արձանացան. Սարգիս իր երկու եղբայրներով. «Մէկդի» ըսաւ զրահաւորը հատ՝ կամաց եւ անխռով ձայնով մը։

— Մէկդի . . . ըսաւ Սարգիս, Ես դաւաճաններու առջեւէն, ով որ ալ լինին սովորութիւն չունիմ փախչելու, թող զէնքդ եւ անձնատուր եղիր։

Այս խօսքերուն պատասխան՝ սոսկալի սուրի երկու հարուած ընդունեցաւ իրարու վրայ Սարգիս, ոչ միայն սուրը ձեռքէն թռաւ, այլ նաեւ ձախ ուսին վրայ վիրաւորեցաւ. իր երկու եղբարքը նոյն միջոցին վրէժխնդրութեան ոգւով յարձակեցան զրահաւորին վրայ, բայց իրենց հարուածները ոչինչ էին այն մարդուն եւ իր զրահներուն դէմ, որ իբրեւ թէ կը ծիծաղէր. երբ Սարգիս առանց սուրի մնացած եւ թէպէտ վիրաւոր՝ բայց իր զարմանալի արագութեամբ եւ իրր թէ դեռնէն սողալով մտաւ նորա սրունդներուն մէջ եւ քաջը յերկիր կործանեց. կռիւը որ լմնցած կը կարծուէր նորա ինկնալով՝ վայրկենին նորոգուեցաւ, վասն զի նա ժամանակ չի տուաւ եւ ի քթթել ական ոտքի վրայ էր դարձեալ եւ պատրաստ իր երեք թշնամիները կործանելու, որոնք սատանայի մը քան թէ մարդու հետ գործ ունենալ սկսան կարծել եւ ետ ետ երթալ։ Այս միջոցիս Թորոս՝ Թոռնիկ եւ Լեւոն վրայ հասան եւ երբ նա վեց սուր իր վրան տեսնելով, անխռով ճիշտ նոյն դիրքին

մէջ՝ որու մէջ քիչ առաջ Թորոս կը գտնուէր, կռնակը ապահովցուցած՝ չի կրնալով համբերել «Հա, յարձակեցէք տեսնեմ, թէ որ քաջէք» պոռաց մեծ ձայնով, եւ ամեն զինք շրջապատողք իրարու երես նայեցան. Թորոս՝ սուրը դետինը յեցած՝ ծանր ձայնով՝

— Մլեհ, կանչեց, թող զէնքդ, մեծ եղբայրդ եւ Իշխանդ է որ քեզ կը հրամայէ։

Մեծ եղաւ ամենուն զարմանքը. այս խօսքերը հազիւ թէ լսուեցան՝ կարծես թէ աներեւոյթ զօրութիւն մը սանձահարեց զրահաւորը, սուրը խոնարհեցաւ եւ ձեռքէն ինկաւ, եւ երկու ձեռքն ամփոփելով կուրծքին վրայ կեցաւ։

— Առ սա սուրը, ըսաւ Թորոս Թոռնկին . . . Հեծէք տղաք, եա դառնանք։

Լռութիւն տիրեց ամենուն վրայ. շուտ մը Սարգսի վերքը պատեցին եղբարքը, եւ երբ այն գործողութիւնն ալ լմնցաւ, հեծաւ Թորոս առջեւէն, Մլեհ եւ ամենը ետեւէն։ Ոչ ձայն՝ ոչ խօսք՝ ոչ քրթմնջիւն չ'էր լսուեր, այլ խիստ լռութիւն միայն ձիերու սմբակները կ'ընդհատէին, մինչեւ հասան Վահկայ։ Երբ ձիէն իջաւ Թորոս, դարձաւ եղբօրը «Դնա, նստէ՛ հովանոցդ, սպասէ հրամանիս,» ըսաւ Մլեհ առանց պատասխանելու հնազանդեցաւ եւ գնաց։

Հազիւ թէ մտաւ Թորոս իր դիւանը, սուրհանդակներ գնացին բոլոր շրջակայ բերդերը եւ նոյն իրիկունը մեծ ժողովի մը մէջ բոլոր իշխանաց եւ զօրավարաց ներկայութեան՝ Մլեհ բերուեցաւ եւ Իշխանը բոլոր նորա ըրած անգթութիւնները՝ յիմար եւ անխելք վարմունքը՝ եղբօրն անձին դէմ բիւր սպառնալիքները եւ վերջի նոյն դաւաճանու-

թիւնն համրելէն ետքը՝ աւելցուց եւ հարցուց.

— Հիմա, Մլեհ, թէ որ ես առանք ըրած լինէի, դու որ չիտակ կը խօսիս. զրուցէ, ինչ կ'ընէիր։

— Ս. յոչսափ չ'էի սպասեր. շատոնց զքեզ սպաննած կը լինէի, պատասխանեց նա խիստ ձայնով։

— Բայց ես, չ'եմ ուզեր որ Ռուբինեանց մէջ ոք զրուցուի պատմութեան մէջ թէ եղբօր արեան ձեռք մեռց. ուստի դնա, դնա այս երկրէն դուրս, հեռացիր, շատ է որ ես երկու եղբայր բուռն մահուամբ կորուսի յունական ձեռքերէ։ Ես կարծէի թէ Սամփանէի թշուառ մահը բաւական էր զքեզ զգաստացընելու համար. կարծեցի թէ այս աթոռոյն օրինաւոր ժառանգ դու միայն մնալով զգաստացեր ես, բայց անօգուտ, դու մահապարտ ես, ես քեզի կը ներեմ, բայց չ'եմ ներեր որ իմ մահուընէս վերջը այս աթոռին վրայ նստիս, վասն զի դու ոչ միայն նախատինք՝ այլ մահաբեր կրնաս լինիլ այս իշխանութեան եւ ազգիդ։

Ս. յս խօսքերէն վերջը եղբայրաբար եւ իշխանաբար վարուելով դարձեալ՝ «շատ ոսկի, արծաթ, եւ ձի եւ ջորի» տուաւ եւ հանեց զնա երկրէն։ Իսկ նա գնաց դարձեալ առ Սուլդան Նուրէտտին։

ԳԼՈՒԽ ԻԸ.

ՅՈՒՆԱՑ ՎԵՐՋԻ ՃԻԳԸ

Ս. յս տխուր դիպուածէն վերջը Թորոս զզուանք մը խմացաւ եղբօրմէն, ինչպէս խմացեր էր իր փեսէն։ Մաքին մէջ շարունակ Դիոնիսին խօսքերը կը դառնային, որ երբեմն իշխանութեան ժառանգութեան վրայ ըսած էր. եթէ իրեն նման քանի մը յաջորդ-

ներու աթոռը ձգելու բարեբաղդութիւնը ունենար, կրնար յուսալ թէ Ռուբինեանց հարստութիւնը տեւողութիւն պիտի ունենար. ուստի Նայելովչուրջը՝ Ստեփանէի մեծ որդին ալ՝ Ռուբէն նաեւ իր տղայամտութեամբ յուսահատութիւն կը բերէր իրեն. Լեւոն միայն՝ նորա պզտի եղբայրը յոյս մ'էր, բայց Մլեհ եւ Ռուբէն արդեւք մ'էին։ Ս.յս խորհրդածութեամբ, տխուր՝ շատ անգամ կը մտածէր, եւ միտքը կը վազէր, այն հին Եդեսայ եւ Հռոմի հասարակապետութեանց՝ուր ազգի մը բաղդը մարդու մը կարողութենէն չ'էր կախուեր, այլ ազգին բարոյական զօրութենէն. բայց ո՞ւր էր այդ բարոյական զօրութիւնը, ո՞ւր էր այդ բարոյական զօրութիւնն ստեղծելու դաստիարակութիւնը։ Ս.յս մտածութիւններն ահա՝ իր Եւփիմէին սուգին յիշատակը առանց իր սրտէն վերցնելու՝ զինք յորդորեցին ժառանգ մը տալու համար աթոռին, ամուսնութիւն մը ընելու Թոմիսա անուն իշխանի մը աղջկան հետ, որ ըստ իւր փափաքանաց՝ մանչ զաւակ մը իրեն տուաւ եւ զոր ի յիշատակ ցեղապետին եւ իր սիրելի եղբօր՝ Ռուբէն անուանեց։

Բայց բաղդը չ'էր ներեր որ Թորոս հանգիստ առնուր պատերազմներէ, կռիւ մը հապիւ կը վերջանար, նոր մը կը ծնէր. երբ իր երկիրն՝ հիւսիս, հարաւ եւ արեւելքի կողմերէն կ'ապահովէր, պէտք էր արեւմուտք իրեն դէմ թշնամի յարուցաներ։ Հիմա ալ նոյնպէս ահա հին օձը գլուխը կը վերցնէր. իր բանտերէն, իր գերութենէն ճողոպրած, Անդրոնիկոս Կոմնին Մանուէլ կայսեր հետ հաշտուած՝ մեծագանձ պարգեւներով ճոխացեալ, խմացաւ թէ իր վրայ կուգայ,

ուստի իր պատրաստութիւնները տեսաւ եւ արթուն կ'սպասէր արժանաւոր ընդունելութիւն ընելու համար։ Եւ իրօք երբ Մամեստիա նստած էր Թորոս իր բանակաւ՝ լուր առաւ թէ Յունաց նաւատորմը Ալեքսանդրիոյ ծոցը կը մտնէր եւ Անդրոնիկոս ցամաք կ'ելնէր. գիտնալով թշնամւոյն յանդգնութիւնը՝ թոյլ տուաւ որ նա իր բանակին վրայ արշաւէ եւ նոյն միջոցին, ինք քանի մը ընտիր գունդեր հետն առած՝ Ամանոսի բարձանց վրայէն կը դիտէր յունական բանակին խլրտմունքը եւ աւարառուաց մեծ եւ պզտի խումբերու անզգուշութիւնը՝ յանկարծահաս յարձակմամբ մեծ բանակէն բաժնելովքանջինջ կը կոտորէր։

Իսկ Անդրոնիկոս թէպէտ հաւասար իր չարութեան՝ քաջութիւն ալ ունէր, եւ ինչպէս անառակութեանց՝ նոյնպէս պատերազմներու մէջ ալ կը ծերանար, գիտնալով նաեւ իր թշնամւոյն արթուն քաջութիւնը որու փորձն առած էր, բայց ատելութեան կատաղութենէն կուրցած՝ արհամարհել կը ձեւացնէր իր թշնամին, եւ ամբարտաւան պատգամաւորներ կ'ուղարկէր առ Թորոս, ի հնազանդութիւն զնա կոչելով։ Իսկ Թորոս դեսպաններուն ամեն ըսածներուն լուրջ եւ հանդարտ մինչեւ ետքը մտիկ ընելէն վերջը, նոյն ինքն Մանուէլ կայսեր ոսկի հրովարտակը առջեւնին նետեց արհամարհանօք. «Գնացէք, ըսէք, ձեր զօրավարին, ըսաւ, թէ ես զինքը ոչ օրինաւոր սպարապետ՝ այլ աւազակապետ մը կը համարիմ, թէ որ իր տէրը՝ որ մեծազօր ինքնակալաց յաջորդ է եւ չ'գիտեր իր այս հրովարտակը յարգել, թէ որ իր տեղակալքը անգութ եւ անզգամ դաւաճանութեամբ ամեն դաչինք ոտնակոխ ըրին եւ զմեզ բանդատե-

ցին արդար վրէժխնդրութեամբ յոյն իշխանութեան հետքն ու անունը այս երկրէն ջնջելու, հիմա նոյն կայսրը չ'ամչնար՝ չի կարմրիր առնուլ իմ վրաս ղրկել այդ ոչինչ մարդը՝ որու դառոզ ամբարտաւանութեան հաւասար է պատերազմական տգիտութիւնը։ Ցիրաւի ուրեմն՝ արդար է որ կ'իմանամ թէ ձեր կայսրը աստուածաբանական գիտութեանց ինքզինքը տալով բոլորովին յիշողութիւնն ալ կորուսեր է, մոռցեր է թէ այդ իր ընտրած զօրավարը նոյն այդ մարդն է որ ասկից տասնեւհինգ տարի առաջ իմ վրաս գալով եւ այսպէս դարձեալ մեծ մեծ ջարդելով անարգաբար կիսամերկ փախաւ. թէպէտ նոյն ատենն ալ դարձեալ հռոմէական կեսար անունը կ'աղաղոտէր եւ Սպարապետ անունը ծիծաղելի կ'ընէր. տէ՞ գացէք, դուք խեղճ մարդիկ, նայեցէք որ իրմէ առաջ փախչելու ճարը տեսնէք, վասն զի հիմայ իմ զօրքերս ձեր Անդրոնիկոսներուն՝ ձեր կեսարներուն՝ ձեր խեղճ զինուորներուն խնայութիւն ընել չ'են գիտեր, այլ մինչեւ վերջինը սպաննել ուխտած են։ Գնացէք ձեր բանակը այսպէս պատմեցէք»։

Այս պատասխանը Անդրոնիկոսի կատաղութիւնը յիմարութեան վիճակի մը հասուց, եւ իր բանակին նորահնար ձեւ մը տալ ուզելով, կենդանւոյ մը կերպարանք տուաւ կ'ըսէ պատմութիւնը, գլխով, ոտքերով եւ ագիով, եւ այսպիսի դասաւորութեամբ մը յարձակեցաւ Թորոսի բանակին վրայ։ Իսկ Թորոս որ այսպիսի պատկերահանութենէ չ'էր հասկնար, այլ միշտ իր լեռներուն եւ անտառներուն դիրքէն օգուտ քաղելէ կը հասկընար, նոյնպէս այս անգամ ամեն իր բանակն այնպէս յարդարեց որ Թշնամւոյն փախչելու ճանբայ չի ձգէ, ուստի ամեն կողմ թշնամին պատեց դարանամուտ զօրքով, եւ իր բանակին ճակատը հողապատնէշներով ամրացնելէն վերջը, ընտիր հեծելագնդով մը անցաւ թշնամւոյն կռնակը, եւ երբ Անդրոնիկոս իր գլխովն ու ոտքերով՝ թեւերովն ու ագիով կը պատերազմէր՝ իր դիմացի բանակին հետ աջէն ու ձախէն եւ կռնկէն հարուած հարուածի վրայ հասնելով բանակը քայքայուեցաւ եւ խորտակեցաւ եւ անխուսելի խայտառակութիւնը երկրորդ անգամ վերահաս նկատելով, երբ յուսահատ կը մտածէր, տեսաւ զԹորոս զբաղած խորտակելու իր զօրաց վերջին ճիգն իր աջ թեւին վրայ, դաղանի մը պէս իր բոլոր զօրութեամբ յարձակեցաւ նորա վրայ, որ հազիւ ժամանակ ունեցաւ վահանը ընդդէմ դնելու անակնկալ հարուածին եւ ձիէն վար ընկաւ։ Բայց Անդրոնիկոս՝ երբ լնկած թշնամին վայրկենին ոտքի վրայ տեսաւ եւ որ դարձեալ յական քթթել նորէն ձիուն վրայ կը ցատկէր, իմացաւ վտանգը եւ ձիուն գլուխը դարձուց եւ բռնեց նոյն փախստեան Անտիոքայ ճանբան, որ երբեմն իր կեանքը ազատեր էր։ Կեանք մը որ ամեն չարութեամբ լեցուն՝ չարաչար սկսած՝ թէպէտ կայսերական գահոյից վրայ չարաչար ալ պիտի վերջանար։

Անդրոնիկոսի այս պարտութեան լուրը երբ Կոստանդնուպոլիս հասաւ, Մանուէլ կայսրը այսչափ նախատինք բաւական չ'համարելով, շուտ մը նոր բանակ մը կազմեց եւ Կոստանդին Կալաման դուքսը սպարապետ կարգելով Թորոսի վրայ ղրկեց, վերջին փորձ մ'ալ ընելով։ Պատերազմն Տարսոնի քովերն տեղի ունեցաւ եւ հոն յունական բանակն սպառեր-

պուռ խորտակեալ եւ զօրավարը դերի բռնուեցաւ Թորոսն, եւ Բիւզանդիոյ կայսրութիւնը՝ իր բոլոր ամբարտաւանութեամբ՝ իր ապստամբ թշնամւոյն ձեռքէն ծախու առնել ստիպեալ այս մեծ իշխանը ծանր փրկանք վճարելով։

Ա՛լ անկից վերջը խաղաղութեամբ տիրեց Թորոս բոլոր Կիլիկիոյ եւ մեծ մասին Իսաւրիոյ եւ Փռիւգիոյ. հաստատեց իր աթոռը ի Մամեստիա իբրեւ կեդրոն իւր իշխանութեան։ Անոնք որ իր քսանեւհինգ տարուան պատերազմներուն փառքին եւ սպիներով էին զարդարուած՝ իշխանութեամբ եւ ասպետութեամբ բարձրացուց, վասն զի իր սիրելիներն էր առաքինութիւնը վարձատրել եւ անզգամութիւնը պատուհասել։

Իր օրով Հայը որ ամեն տեղ հարստահարեալ, թշուառութեան էր դատապարտեալ, Թորոսի երկիրը հանգստութիւն եւ պաշտպանութիւն կը գտնէր։

Զինուորը քաջ էր եւ աներկիւղ նորա օրով, եւ բոլոր շրջակայից ահաւոր եղաւ Ռուբինեան խաչը՝ որ հայ դրօշակին վրայ կը ծածանէր։

Տօրոսի լեռներն ոչ միայն ուրախութեան եւ նուագարանաց ձայներուն արձագանգ կուտային՝ այլ նոցա երկիրը իր մետաղական հարստութեամբ աշխատող ժողովուրդը կը վարձատրէր։

Վանքերը Սեւ լերան վրայ ոչ միայն Աստուծոյ փառաբանութիւնք յերկինս կը բարձրացնէին, այլ նաեւ ժողովրդեան դպրոցներն էին։ Կիլիկիոյ բեղմնաւոր դաշտերը մշակեալ՝ հասկերով եւ պտղատու ծառերով կը զարդարուէին, ամեն տեսակ ընտանի կենդանեաց հօտեր իր հարստութեան աղբիւրքն էին։

Քաջ պատերազմի մէջ՝ արդար եւ աշխարհաշէն

խաղաղութեան մէջ՝ ոչ միայն մեծ իշխանի անուն ունեցաւ, այլ առաքինի եւ ազնիւ մարդու համարմունք ստացաւ. իր բարեկամութիւնը փնտռեցին իր սահմանակից օտար իշխանք եւ թագաւորք եւ յարգեցին, վասն զի տեսան որ պաշտպան էր որբոյն եւ տկարին։

Ո՛վ որ ազգային պատմութիւնն ուսնի ուշադրութեամբ, Հայ դիւցազանց առաջին կարգին մէջ կը նշմարէ այս մեծ հանճարը՝ որ ոչ միայն իր ժամանակէն՝ այլ նաեւ իր բաղդէն վեր էր։ Իր քաջութեան հաւասար էր իր խոհեմութիւնը, վասն զի գիտէր դժուարին եւ ապերախտ պարագաներէն օգուտ քաղել, գիտէր ժամանակին տեղի տալ եւ սպասել, որ իշխանաց առաջին կատարելութիւնն է թէպէտ ռամկական աչքեր չի շլացնէ։

Կրօնասէր առանց նախապաշարմունքի, այնպիսի ժամանակի մէջ՝ եւ այնպիսի քաղաքի մը մէջ դաստիարակուած՝ ուր իշխանք եւ ինքնակալք անբացատրելի ատուածաբանական խնդիրներով կ՚զբաղէին երկրին պիտոյքը երեսի վրայ թողած, նա գիտցաւ իր միտքը եւ իրենները անարատ պահել այդ յիմարական հիւանդութենէն, ինչպէս գիտցաւ կրօնքի ճշմարտութիւնները յարգել եւ յարգել տալ իր ժողովրդեան։

ԳԼՈՒԽ ԻԹ.

ԹՈՐՈՍԻ ՄԱՀԸ

Այսպէս ահա երբ խաղաղութիւնգտած երկրին բարեկարգութիւնն նկատելով՝ իր փոքրիկ Ռուբէնին զարգանալը ախորժ աչօք կը տեսնէր, եւ նորա դաստիարակութեան կերպը կը մտածէր. երկու նպատակ մի էին

իր մոաց մէջ, աղդն ու զաւակը, զորս չ'էր կրնար զատել։

Բայց Նախախնամութիւնը ուրիշ կերպ որոշեր էր։ Բուռն հիւանդութիւն մը վրայ հասաւ, եւ այդ զօրաւոր կազմուածքը որ այնչափ պատերազմաց՝ այնչափ մոռատանջութեանց՝ այնչափ կսկիծներու եւ այնչափ բարոյական նեղութեանց անընկճելի դիմացեր էր, տեսաւ թէ մահը կը մօտենար, նորա առջեւն ալ դարձեալ անընկճելի կեցաւ եւ հանդարտ սպասեց։ Իր հիւանդութեան լուրը բոլոր Կիլիկիոյ իշխանքն ու բերդակալք, զօրավարք եւ սպասաւք եւ հայ ժողովուրդք ահուդողի եւ տխրութեան մէջ ընկղմեց։ Մամեստիոյ ճանբաներն ու եկեղեցիներն ժողովուրդը կը խռնէր, հոն իրարու կը հարցնէին առողջութեան ձայն մը՝ յոյս մը վնտռելու համար. հոս ծերք եւ կանայք, փոքրիկ տղայքը սուրբ սեղաններու առջին ձգած՝ անոնց անմեղութիւնը կ'ուզէին միջնորդ առնուլ առ Աստուած։ Արքունի սրահներուն եւ դուռներուն մէջ կը վխտային ամեն հասակի՝ ամեն կարգի զինուորականք, եւ այդ խրոխտ արեւէն սեւցած ժանգոտած կերպարանքները՝ որ պատերազմական փողին ձայնին, նայնն է մահուան ձայնին, քսան եւ հինգ տարիներ անխռով մնացեր էին, հիմա անձայն, անշշունչ իրարարու կը մտենային՝ առանց բարեւելու իրարու կը նայէին՝ շրթունքնին կ'սմփոփէին եւ վերջը անսովոր արցունք մը ծածկելու համար առանձին տեղուանք կը վնտռէին։

Բոլոր հայ Կիլիկիոյ մէջ անխռով մարդ մը միայն ինք Թորոս Թերեւս մնացեր էր, որ մահուան անկողնին մէջ տարածուած, իր վերջի կամքերը կը կտակէր. եւ ինչ էին իր վերջի կամքերը։

Փոքրիկ տղայ մը՝ Ռուբէն՝ վեց եօթը տարու, չփոթած ամենուն արցունքներէն եւ տխրութենէն կեցեր էր հօրը մահճաց քով. տղուն պասը՝ Թոմաս իշխանը՝ տխուր, բայց յուսահատ տխրութեամբ արձանի պէս նորա քով կը կենար. անկողնին միւս կողմը Գոհար ծունկի վրայ՝ ծածուկ արցունքներէ եւ անքուն գիշերներէ աչքերուն փայլը կորուսած, մէյ մը հօրը երեսը, մէյ մը երկինք կը նայէր յուսոյ նշոյլ վնտռելով. քիչ մը անդին կեցած էին Ռուբէն եւ Լեւոն իր եղբօրորդիքը լուռ եւ տխուր։ Իսկ իշխանաց եւ զօրավարաց երեւելիքը սենեկին չորս կողմը կազմած էին. շնչառութեան ձայն անգամ չ'էր լսուեր, լռութիւնն այնչափ սաստիկ էր։

Երբ ամենքը չորս կողմը շարուած տեսաւ Թորոս, աչքերը փայլ մը առին, հսկայ իրանը անգամ մը շարժեցաւ, եւ հանդարտ ձայնով մը սկսաւ խօսիլ.

« Ո՛վ դուք սիրելիք իմ, բարեկամք եւ նիզակակիցք իմ որ հոս զձեզ փափաքեցայ անգամ մ'ալ տեսնելու՝ հրաժարական ողջոյնս տալու եւ վերջին յանձնարարութիւնքս ընելու համար . . . դուք որ միշտ ձեր քաջութիւնը ցոյց տուիք մինչեւ այս օր, պէտք է որ այս հանդիսաւոր վայրկենիս նաեւ քաջ եւ անխռով կենաք, տկարութիւն հեռի մեզմէ։ Մտիկ ըրէք ուրեմն այն մարդուն վերջի կամքերը՝ որուն երեսուն տարի բարեբաղդութիւն շնորհեց Աստուած ձեր Իշխանը լինելու։ Այո, աստուածային մեծ շնորհքն էր եւ ես կը խոստովանիմ եւ միշտ կը յիշեմ այն օրը՝ որ տարագիր, անծանօթ, պանդուխտ եւ մուցուած այս ափունքը կ'ելնէի քանի մը ընկերներով եւ նաեւ չ'էի հաւատար թէ իմ նախահարցս դործերէն

աւելի մեծերը, անոնց իշխանութենէն աւելի ընդարձակը սահմաներ էր ինձի Նախախնամութեան ձեռքը՝ իմ ազգիս դիս առաջնորդ եւ պատսպարան ընելու համար, եւ այս գործիս մէջ ձեր քաջութեան ձեռնտուութիւնը ինձ տուաւ . . . : Հիմա որ ես կ'երթամ, առաջի Աստուծոյ՝ եռքը ձեզի աւանդ կը յանձնեմ այս տկար տղան. թէ որ Տիրոջ կամքն է, այս ալ կը մեծնայ կը զօրանայ՝ հօրը պէս իր ազգին նեցուկ եւ առաջնորդ լինելու, մանաւանդ թէ ձեր կորովի բազուկները օգնական լինին իրեն : Ուրեմն սիրով եղէք, միաբան եղէք իրարու հետ, ազգին համար, ձեզի համար, եւ այս անմեղտղուն համար: Մի մոռնաք թէ Հայ խաչին դրօշակը այս լեռներուն վրայ եղբայրութեան սիրով հաստատուեցաւ, ատելութիւն՝ նախանձ՝ ամբարտաւանութիւն առաջին օրը որ զայն կործանեն, գերութիւն եւ թշուառութիւն կը հասնին հաւասար ամեն մեր զաւակներուն վրայ, նաեւ ամեն այն Հայոց վրայ՝ որ աշխարհիս յետին ծայրերէն հոս կը գիմեն ազատութեան օդ շնչելու համար: Մնաք բարեաւ, սիրելի նիզակակիցք իմ, Աստուած ձեզի օգնական լինի միշտ՝ ինչպէս երբեմն որ մէկտեղ էինք»:

Շրջանը աւրուեցաւ, հեկեկանաց ձայներ ոմանք ափերնուն մէջ՝ ոմանք թաշկինակներու մէջ կը խղդէին, ամենէն քաջերը աչքերնին արցունքով լեցուն կուգային լռիկ առնելու եւ համբուրելու այն աջը՝ որ այնչափ տարիներ առաջնորդեր էր իրենց պատերազմի եւ խաղաղութեան մէջ, եւ փառօք ու մեծութեամբ լցուցեր էր զիրենք: Բայց Թորոս դեռ դրան կը նայէր եւ առանց հարցընելու մարդ կը փնտռէր, Բարկէն չէր երեւար, խեղճ ծերը թէպէտ

ութսունը անցած՝ իմանալուն պէս եկեր էր Ամուտայ բերդէն գալու համար, բայց դեռ չէր հասեր. Թոռնիկ հազիւ կրցաւ երեւալ եւ իր ոյլայլութիւնը ծածկելու համար վախուստ կուտար :

Ամենէն թշուառը ամենէն երջանիկն էր նոյն միջոցին. Ռուբէն որդին՝ որ իր ապագայ թշուառութեան չափն ալ չէր կրնար իմանալ, եւ չէր կրնար հասկնալ խեղճ որբ՝ թէ այնպիսի հայր մը կորսնցնելով իշխանութեան ժառանգութիւնը սպառնալիք մ'էր իր անմեղ կենաց:

Ոչինչ պակաս թշուառ չէր նաեւ Գոհարի ապագան, որ չէր դիտեր թէ ինչ ընդունելութիւն պատրաստած էին իր Լամբրոնացիքը՝ որ հօրը վախէն մինչեւ այն օրը լաւ կը վարուէին իրեն հետ : Բայց խեղճ կինը զինք մոռցեր էր այն միջոցին, միայն այնպիսի հօրմէ բաժնուիլը կը նկատէր :

Իսկ Թորոս այն վայրկենին որ մահը դէմ առ դէմ տեսաւ, հանդերձեալ անմահութիւնն ալ տեսաւ. յանձնեց Նախախնամութեան իր ազգն ալ՝ իր երկու զաւակներն ալ՝ իր հոգին ալ:

Կրօնական ամեն պարտաւորութիւնները կատարեց, եւ երկրորդ օրը եկեղեցին իր տխուր երգերը կ'երգէր, իսկ ազգը կուլար այնպիսի Իշխանի մը վրայ՝ որ հայր եղեր էր Ժողովրդեան, եւ նորա ողբը տարիներ քշեց մինչեւ որ Լեւոն իր հօրեղբօրը յաջորդելով ազգին արցունքները սրբեց :

Թաղեցաւ Թորոս համանուն հօրեղբօր քով ի Դրաղարկ, ուր Եւփիմէի ամիսնը տարիներով յառաջ իրեն կ'սպասէր :

ՎԵՐՋ

ՑԱՆԿ ԳԼԽՈՑ

ԳԼՈՒԽ Ա.	*Կոստանդնուպոլիս 1145 ին*	5
ԳԼՈՒԽ Բ.	*Բնակարա՞ն թէ դարան*	16
ԳԼՈՒԽ Գ.	*Խնամակալ ձեռքը*	31
ԳԼՈՒԽ Դ.	*Կիլիկիոյ վիճակը*	42
ԳԼՈՒԽ Ե.	*Դիոնիս*	50
ԳԼՈՒԽ Զ.	*Առիւծին կորիւնը առիւծ է*	63
ԳԼՈՒԽ Է.	*Արծրունեաց շառաւիղ մը*	78
ԳԼՈՒԽ Ը.	*Հայր սուրբը*	86
ԳԼՈՒԽ Թ.	*Կիպրոսի Ս. Մակար*	97
ԳԼՈՒԽ Ժ.	*Քարային Կիլիկիա*	110
ԳԼՈՒԽ ԺԱ.	*Տորոս*	124
ԳԼՈՒԽ ԺԲ.	*Սեւ լեռ*	133
ԳԼՈՒԽ ԺԳ.	*Խաչի դրօշը*	145
ԳԼՈՒԽ ԺԴ.	*Թէ ինչպէս կ'սկսի կազմուիլ Թորոսի երկիրը*	156
ԳԼՈՒԽ ԺԵ.	*Անարգաբայ իշխանը*	167
ԳԼՈՒԽ ԺԶ.	*Մարգիս*	182
ԳԼՈՒԽ ԺԷ.	*Ստեփանէ եւ Մլեհ*	194
ԳԼՈՒԽ ԺԸ.	*Առաքինութեան յաղթանակը*	205
ԳԼՈՒԽ ԺԹ.	*Բարեկարգութեանց արգելքները*	225
ԳԼՈՒԽ Ի.	*Անդրոնիկոս Կեսար*	235
ԳԼՈՒԽ ԻԱ.	*«Սահմանք քաջաց զէնն իւրեանց»*	246
ԳԼՈՒԽ ԻԲ.	*Անտիոքայ բրինձը*	262
ԳԼՈՒԽ ԻԳ.	*Մահ եւ սուգ*	273
ԳԼՈՒԽ ԻԴ.	*Կիր Մանուէլ կայսրը*	281
ԳԼՈՒԽ ԻԵ.	*Լամբրոնի հարսը*	288
ԳԼՈՒԽ ԻԶ.	*Խաղաղութեան հրեշտակը*	299
ԳԼՈՒԽ ԻԷ.	*Դաւաճանութիւն*	312
ԳԼՈՒԽ ԻԸ.	*Ցունաց վերջին ճիգը*	325
ԳԼՈՒԽ ԻԹ.	*Մահ Թորոսի*	329